

ÜZLET NET

IRODALMI, MŰVÉSZETI, KRITIKAI ÉS
TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

1975. FEBRUÁR — MÁRCIUS

V. ÉVFOLYAM, 2—3. SZÁM

ÜZENET

irodalmi, művészeti, kritikai és társadalomtudományi folyóirat

Megjelenik havonta

Kiadói tanács:

Biacsi Antal, Bodrogvári Ferenc, Brindza Károly, Fejes Szilveszter,
Grósz György, Gyollai Mihály, dr. Horváth Mátyás (elnök),
Miloš Ignjatović, Kolozsi Tibor, Ladislav Kovačić, Lázár Tibor,
Mirko Molnar, Petkovics Kálmán, Aleksandar Šarčević,
Marija Šimoković, Szekeres László, Torok Sándor,
Urbán János, Petar Vukov

Szerkesztő bizottság:

Barácius Zoltán, Biacsi Antal (fő- és felelős szerkesztő),
Bodrogvári Ferenc, Dér Zoltán, Gajdos Tibor, Gyurkovics Hunor,
Kopecký Csaba, Mészáros Miklós, Molnár Cs. Attila,
Szekeres László, Zákány Antal

Alapító és kiadó: Szabadkai Községi Művelődési Közösség.
Szerkesztőség: 24001 Subotica, Trg slobode 1. Postafiók: 62.

Telefon: (024) 27-754

Fogadóórák: 11—13

Kéziratokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Előfizethető közvetlenül vagy a következő folyószámlára:

Opštinska zajednica kulture — Üzenet — Subotica 66600-603-747

Előfizetési díj belföldön egy évre 40, fél évre 20, egyes szám ára 4,
kettős szám ára 8 dinár; külföldre az összeg kétszerese.

A VSZAT oktatás-, tudomány- és művelődési titkárságának
413-59/73 1973. február 20. sz. alatti véleményezése alapján
mentes az általános forgalmi adó alól.

Készült a szabadkai Pannónia Grafikai Műintézetben.

TARTALOM

V. ÉVFOLYAM, 2—3. SZÁM — 1975. FEBRUÁR—MÁRCIUS

- 75 A kilencvenéves Kosztolányinak
77 ILLYÉS GYULA Kosztolányiról (interjú)
87 BORI IMRE: A mítoszteremtő
92 HERCEG JÁNOS: Hazai párhuzamok
99 JUHÁSZ GÉZA: Gyermekország — régen elsüllyedt mennyország
102 ÁCS KÁROLY: Nádas tavon (vers)
103 DUDÁS KÁLMÁN: Biztos láng (vers)
104 BÁNYAI JÁNOS: Beszéd és írás (a novellairó Kosztolányi)
109 KISS FERENC: Az *Aranysárkány*
124 GYURKOVICS TIBOR: Padlók és csillagok (Kosztolányi versrealitása)
127 PÉTER LÁSZLÓ: A nyelvművelő
134 RÉZ PÁL: A drámaíró
140 FEHÉR FERENC: Ahol Kosztolányi szülőháza állt... (vers)
141 LÉVAY ENDRE: Szabadka Kosztolányi költészetében
147 POMOGÁTS BÉLA: Ironikus ívelés (a *Bácska* c. novella szerkezete)
151 KISS DÉNES: Kosztolányi átváltozásai (a *Pacsirtáról*)
154 ZAY LÁSZLÓ: »Lélek reszket a mozgóképen« (Kosztolányi-regények filmen)
158 URBÁN JÁNOS: Szertartás nélkül (vers)
159 PAP JÓZSEF: Játék (vers)
160 DÉR ZOLTÁN: A testvéri felelősség dokumentumai (kísérletek Csáth Géza megmentésére)
191 VARGA ISTVÁN: Thomas Mann és Kosztolányi Dezső kapcsolata
200 RÉVAY JÓZSEF: Kosztolányi-émlékek (a *Pályám emlékezete* c. kiadatlan önéletírásból)
204 CSUKA ZOLTÁN: Vallomás egy hajdani találkozásról
207 KOLOZSI TIBOR: A költő lábnyomai (szabadkai Kosztolányi-émlékek)
211 TOLNAI OTTÓ: Két teniszütő (versfüzér)
216 Kosztolányi levelezéséből

MÜMELLÉKLET

BALÁZS G. ÁRPÁD: Kosztolányi (szénrajz)

ALMÁSI GÁBOR: Két Kosztolányi-szobor

Ismeretlen Kosztolányi-képek (Dér Zoltán, Kosztolányi Ádám és dr. Milkó Aurél gyűjteményéből)

Balázs G. Árpád: Kosztolányi (szénrajz, 1960)

A KILENCVENÉVES KOSZTOLÁNYINAK

Ha valaki szabadkai, s költészetértő emberek között forog, gyakran tapasztalja, hogy a város nevének hallatán fény villan a szemekben, mintha egy régi-régi ismeretség emlékképeit hívná elő a város nevének pusztá említése. Aztán kiderül, hogy az ismeretségnek Kosztolányi a forrása. Általa létesült rejtelmes kapcsolat Szabadka és sok-sok ember között, ő a mi nem hivatalos nagykövetségünk immár nemcsak a magyar nyelvterületen. Szerencsésebb képviselőt elképzelni is nehéz: romolhatatlan értéké alkotva adta tovább a világnak, amit ettől a várostól kapott. Amit a hirtelen nagyvárossá növő Szabadka századunk legelején magából kiforrhatott, legteltjesebben a Kosztolányi-mű őrizi. Ő is úgy tudta, s vallotta, hogy élete elhatározó élményeit itt élte meg, Szabadkán, alkotásainak ez az élményréteg a leggazdagabb forrása.

S így tudta ezt a Kosztolányi-irodalom is: a Kosztolányi-jelenség titkát elsősorban Szabadkán kell keresni. Keressük mi is már jó ideje, csöndben, sokáig elszigetelten, s jobbra ismeretlen adatok, művek közlésére szorítkozva. Pedig ez az a munka, amely nem folyhat zárt körben, hiszen amit Kosztolányi alkotott, ami vele itt történt, sokakat érdekel. Tapasztaltuk is, hogy ha késéssel is, de a Kosztolányi-irodalom észrevette és értékesítette azt, amivel a hézagok kitöltéséhez mi itt hozzájárulhattunk.

Ez a jubileum azonban többre kötelez, s új távlatokat nyithat. Jó alkalom, hogy közös vállalkozásra hívja a Kosztolányi-irodalom művelőit, s a mi munkánkat bekapcsolja egy nagyobb áramkörbe. Egy irodalom, mely a múlt felé is keresi a maga sajátos hagyományát, a Kosztolányi-műnél termékenyítőbb örökséget nem is kívánhat magának. Aki róla érvényeset akar mondani, annak ismernie kell a Nyugat-mozgalom egészét, számolnia kell azzal a sűrű szövevényvel, mely ezt a mozgalmat az egykorú világirodalomhoz és a magyar irodalom múltjához fűzte. Nem lehet tehát provinciális, a mű gazdag szempontrendszerét kíván, s egyetemes érvényű mértékre kötelez. Szeretetre és szigorra tanít.

Kosztolányi nemcsak áldani tudta ezt a várost, kíméletlen pontossággal beszélt ki csúnyaságait is: a kisszerűséget, a lomhaságot, a sivárságot. Ami értéket emlékezete innen őrzött, a csillagokig emelte, de innen származik annak az anyagnak a zöme is, amelyből a Pacsírta és az Aranysárkány világát megalakította. S a kétféle hajlam: a hűség és a leleplező szigor nem keresztezte, inkább kiegészítette és segítette egymást az ő munkásságában. A világgal való termékeny kapcsolatának ez volt a záloga.

Kilencven esztendő egy emberéletnek nagy idő, egy költő halhatatlanságának megépítéséhez ez az építmény megszilárdításához az utókor sziklaporlasztó fagyai és szelei közepette azonban nem túlságosan sok. Kosztolányi Dezső halhatatlansága fiatal halhatatlanság tehát: az iránta érzett megbecsülésünk csak most mélyül igazán átértő, tudatos vállalássá.

A szoborrá avatás szertartásaiban mindig ott kísért a megmerevítés veszélye. Kosztolányi életműve minden ízében tiltakozna az ilyen kultusz ellen: az élet költője volt ő. S minél szorosabb és kegyetlenebb prések közé szorult, annál szenvedélyesebben őrizte kötését a termő élet és az ifjúság mind mé-

lyebbről föltetsző titkaival. »Jaj, minden olyan szép, még a csúnya is, a fájdalom, a koldus gúnya is« — rebegte el-elfúló hangon, az utolsó pillanatban is, mielőtt ajkát szétroncsolta volna a rák. Mint aki az egész világot újra végig szeretné mutatni, hogy abból a sosem volt varázsból, mely neki megmutatkozott, semmi el ne vesszen.

Költőt ünnepelni sokféleképpen lehet. A Kosztolányi-mű szelleme, éber tisztasága és vitalitása, hevülete, a titok és a csoda után nyomozó fogékony-sága bennünket is alkotó ünneplésre kötelez. Megkíséreljük hát ennek a csodákban gazdag életműnek legfontosabb vidékeit bejárni. Jól tudjuk, az ő műhelyében időzni, vizsgálódni nemcsak a tiszteletadás miatt illik, hanem érdemes is: saját műhelyünk nyer vele. Jó volna, ha ezzel a számunkkal igazolhatnók, hogy tudunk élni az alkalommal.

ILLYÉS GYULA KOSZTOLÁNYIRÓL

Illyés Gyula tíz remek esszét írt Kosztolányiról és egy olyan vitacikket, mely a vívás színvonalában annyira méltó volt a nagy vitafélhez, hogy viszontválaszra az utóbbi már nem is vállalkozott. Ez a mesteri vitacikk 1934-ben jelent meg, a tíz esszé pedig Kosztolányi posztumusz köteteinek előszavaként 1940—1947-ben. (Aztán egybegyűjtve az *Ingyen lakoma* első kötetében, 1964-ben.) Hogy Kosztolányi kiadatlanul porosodó apróbb és nagyobb írásai, újságírói munkásságának dokumentumai, melyek az életmű melléktermékeiként veszteltek, művekké álltak össze, s e művek jelentősége tudatosulhatott, az első sorban Illyés esszéinek érdeme.

Ezek a posztumusz kötetek azonban — az *Erős várunk, a nyelv, a Lenni vagy nem lenni* és a többi — a negyvenes évek elején jelentek meg, a politika elvadulásának éveiben. Részét képezték tehát annak a szellemi honvédelemnek, melynek során Illyés minden értéket egy közös szekértáborba igyekezett tömöríteni. Az ilyen helyzet stratégiája nem kedvez a kritikai szempontok érvényesítésének. Egy percre sem gondoljuk, hogy a Kosztolányi iránti megbecsülésre Illyést csak ez a helyzet tette képessé, vagy hogy meggyőződése azóta lényegében is megváltozhatott. De az 1934-es vitacikk tüskés érveit sem érezzük érvényteleneknek.

És azóta nagy idő telt el. A Kosztolányi-életmű a helyére került, a kor is új parancsokat adott, föltételezhető tehát a hangsúlyok módosulása. De ha nem módosultak, ez a tény önmagában is fontos eleme lehet a Kosztolányi-mű utóéletének. Ezért kerestük föl Illyés Gyulát budai otthonában, hogy tőle magától kaphassunk választ kérdéseinkre.

*

— *Kosztolányi emlékezetes cikke, a Vojtina új levele egy fiatal költőhöz című, 1934. április 11-én jelent meg a Pesti Hírlap Vasárnapjában. Előtte találkoztak-e, s ha igen, milyen kapcsolatban voltak?*

— Személyes, közvetlen, szorosabb találkozásom nem volt addig Kosztolányival. Igen nagyra becsültem, nem is kell mondanom. Akkor még szokás volt, hogy a fiatal költők elküldték kötetüket azoknak az idősebb íróknak, akiket különösen megbecsülnek. Így küldtem én el neki első könyvemet egy elég szomorú pesti külvárosi lakásból. Nagy meglepetésemre harmadnapra kaptam is már tőle csontpapír borítékban, zöld tintával, zöld nemesi pecséttel lepecsételt levelet. Néhány udvarias köszönő mondattal. Ahogyan mondjuk egy jól nevelt arisztokrata viszonzza valamely hívének a tiszteletét. Nemigen láttam őt. Ezt a cikket igen udvariasan akartam megírni. Nem úgy sült el, ahogyan gondoltam. A Magyar Hírlap című lapban jelent meg, s *Nép és költészet, egy kis verstan* volt a címe; ajánlásul írtam oda, hogy Kosztolányi Dezsőnek, egy szóval tiszteletből, mint művet ajánlottam, nem mint kitanítást. A szokásos zsurnalizmus rögtön botrányt szítani vágyón tördelte, mintha lecke lett volna Kosztolányi Dezsőnek. Így mindaz, ami a cikkben egy kicsit valóban legénykedő állásfoglalás volt, azt kell mondanom, hogy enyhe politikai tartalommal, ilyen

ízű bajvivássá alakult. Később, már Kosztolányi halála után jóval, Kosztolányi Ádámtól tudtam meg, hogy Kosztolányi akart erre a cikkre felelni, s Füst Milán beszélte le róla: ne tiszteljen meg a válasszal. Akkoriban Füst Milánnal nem voltam már igazán jó viszonyban. Nagyon sajnálom, hogy nem tudtam magam már akkor kimagyarázni, hogy noha szöges ellentétben álltam, főleg inkább világnézeti porondon Kosztolányival, kezdettől fogva igen nagyra értékeltem. Hisz magam is azt vallottam alapjában: mondhat a költő akármit, ha tisztességesen követi a pályának vagy a szakmának a követelményeit, és ha tehetséges, jót és csak értékeset alkot. Tehát tulajdonképpen lényegbeli összeütközés itt nem is lehet, és ha párbajoznak is, nemes, értelmes viadal az. Később, amikor egyszer végigtekinttem ezen a majdnem tíz kötet posztumusz Kosztolányin, amit én gyűjtöttem össze, elmosolyodtam: ha valahonnan látná, hogy éppen én, aki — lám — kezdetben látszólag szemben álltam vele, én tettem le egymás után ezeket a koszorúkat az emlékműve előtt még a két világháború között.

— A Vojtina új levele . . . előtt két évvel tette közzé Babits a *Nyugatban az azóta sokszor idézett esszéjét a Három öregről*. Abban írta: »A mi korunk az Adyé, sokban kényszerű és szükséges reakció volt az elposhadt és hamissá vált népiesség és magyarosság ellen.« Ez a tanulmány dicséri a természetességet, az epika fölélesztését a lírában, több olyan tulajdonságot, melyről később Kosztolányi is beszél. (A »kényelmes« szót például mindketten használják, de más-más előjellel.) Vajon Kosztolányi szokatlanul tüskés cikkét nem lehet-e egyszersmind polémiának tekinteni Babitscsal szemben? Babits az Esti Kornél ciklust elég rossz kedvvel bírálta, Kosztolányi a Számadásban A gazda bekeríti házát című Babits-verset aposztrofálja támadó éllel. Ön és Kosztolányi vitájában — megítélése szerint — milyen szerepet játszhatott ez a Babits—Kosztolányi kontroverzia?

— Nem hiszem, hogy Kosztolányit befolyásolta Babitsnak a *Három öregről* szóló cikke. Annál meg mindenképp emelkedettebb szellem volt, hogysen az úgynevezett irodalompolitika fegyvereivel éljen. Igen nagyra becsülte Babitsot, mint ahogy Babits is alapjában nagyon nagyra becsülte és értékelte Kosztolányit. Ízlésük volt elsősorban más és a munkaterületük. Babits, nem akarom mondani, hogy elzárt körnek írt, de emelkedettebb együttesnek fogalmazott; Kosztolányi meg azonnal majdnem az eszményi újságolvasó nyelven akarta kifejezni a gondolatait. Ez a stílusbeli különbség volt tulajdonképpen köztük az ellentét. Babits nagyon sokszor fájlalta, hogy Kosztolányi nem azt az utat követte, amelyen együtt indultak. Közismert, milyen összeforrottságban voltak ők ifjúkorukban. Itt emlitem meg, nem tudom, előkerülte-e, Babits mondta el nekem — én ezt a levelezést soha nem láttam —, hogy ő összegyűjtötte azokat a leveleket, amelyeket Kosztolányi neki Szekszárdra és Bajára küldött; azt hiszem, kutyanyelvre voltak írva, s az öccse, aki akkor még fiatalember volt, tréfából egymás után összeragasztotta. Ifjúkorukban, rögtön a külföldi költőkön tanulva, akartak egy — mindig el akarom kerülni ezt a hermetikus szót, mert egy kicsit megbélyegző —, az akkori mondhatnám alpári magyar lírával szemben igényesebb lírát kidolgozni. Úgy érezte Babits, hogy Kosztolányi nem ezt az utat folytatta. Babits nem szerette Rilket, az egész áttetsző, homályos költészetet, egyáltalán a korabeli német lírát, kivéve Stefan Georgét és egy pár klasszikus veretű költőt. Szerinte Kosztolányi a nagy népszerűségét és sikerét épp ennek Irányában érte el. Később Kosztolányi, azt hiszem, éppen Babits hatására, túlozta a keresett formajátékot, a rimelésnek szinte mutatványos bukenceit és mesterfogásait. A különbség kettejük közt az, hogy ezt Babits min-

dig egy kicsit önmagától távolra csinálta: lám meg merem mutatni, ezt is tudom. Még mindig nem fedeztük föl, mennyi gúny is van abban, mikor ilyeneket ír, hogy »bús donna barna balkonon«. Ezt ő egy kicsit mosolyogva is mívelte. Kosztolányi viszont komolyan, kezdetben. Később átváltott ő is, játszott ezekkel a nagy mesterségi tudásra valló fogásokkal, de az, amit József Attila később meg tudott valósítani, hogy a tökéletes rím, a tökéletes ritmus, a bonyolult forma pontosan fedezi a bonyolult érzésvilágot, Kosztolányinál sokszor külsőleg maradt, színészies. Kivéve az életének utolsó szakaszában írt óriási verseit persze, amikor valóban már halálos játékkal, szaltó mortálékkal végezte ezeket a rímvarázslatokat, most már pontosan beleillő tartalommal. József Attilának is az volt az erőssége, hogy ezt úgy tudta csinálni, hogy nem forma-játék volt, hanem a tartalom és a forma tökéletes összeilleszkedése. Tehát volt ilyen ellentét is köztük. Babits a halál érintette verseiben azzal nagy, hogy meztelen: eszköztelen.

— *Az újságíró Kosztolányi nem volt ellenszenves Babitsnak?*

— Nem, mert az újságírást kitűnően csinálta. Azt persze sajnálta, hogy ez szerinte versébe is átment. Én ezt nem tudnám ma ilyen könnyen elítélni. Meg kellene gondolnom, kinek adnék kettejük közül jobban igazat. Óriási teljesítmény volt Kosztolányi részéről, hogy az újságban is leközölhető prózája írói munkának is mesterteljesítmény volt. No de ezt már versben csinálni: hát itt vált el a tulajdonképpen az ízlésük. De az egymás megbecsülése, a barátságuk mélyebben nem hidegült meg; személyileg távolodtak el egymástól. Különös furcsán: éppen tizenkilencben. Soha senki nem beszélt arról, hogy Babits elítélte Kosztolányinak az akkori újságírói tevékenységét. Nekem egyszer szinte tréfásan beszélt arról — megmosolyogva Kosztolányi »felületi« hiszékenységét —, milyen kár volt, hogy Kosztolányit ebbe belevették. Vagyis Babits szerint Kosztolányi jóhiszeműen csinálta. Volt akkor valóban Kosztolányinak egy félelmetes elve: más az, amit az ember aláír, és más az, amit mesterségből csak megír. Ez a kornak a vallomása is volt. Visszamegy — sajnos — Jókaira. Az egész irodalom ezt csinálta. Hogy miért viselkedett a magyar szellemi életnek egy része úgy a háború alatt, ahogy viselkedett, vagyis miért nem érzett akkora felelősséget a népért, mint éppen Ady és Babits, innen származik. Sokan, lélekben akármit gondolva, megírták napszámként a napi rajongást a Habsburgokért, Mitteleuropáért, a németekért, vagy ezért meg azért. Ezt mi ma már nem tudnánk megérteni, illetőleg nagyon szomorú volna, ha valaki helyeselve tudná érteni. Itt vált el egy kicsit már az új nemzedék is, hogy ki fogadja el ezt az erkölcsöt, s ki a másikat.

— *Azért a Nyugat-nemzedéken belül sem volt ez annyira általános a jobbak között, se Juhász Gyulára, se Tóth Árpádra, se Móriczra nem volt érvényes.*

— Nem akartam ezt mondani. Juhász Gyula hangja egyáltalán nem számított, publicisztikát elzárva, vidéken közölt. Budapesten ennek semmi hatása nem volt. Móricz Zsigmond, igaz, nem szólt bele a napi politikába; helyzetképe: a novella, a pontos, reális ábrázolás, s ezért volt ő talpig becsületes: leírta, hogy mi történik a néppel. Nem mondom, hogy sokak esetében, de volt ilyen magatartás, még negyvenötig is elható. Hogy más az, amit az ember aláír, és más, amikor csak a tollát forgatja, a jó stílusát használva, szinte mint tárgyat. Az Est vezércikkei például azért voltak szörnyű ügyet szolgálva is olyan remekek, mert tanult írók írták; akként, hogy bementek a főszerkesztőhöz, s az megmondta nekik, mit kell megírni. A háború alatti Estre gondolok főleg.

— *És a Pardon rovat?*

— Meg kellene egyszer nézni, mi is az, ami valóban Kosztolányi tolla rovására írható. Itt az volt a baj, hogy azokban a lapokban egyáltalán közölt. No de hát oda más jelentős író is dolgozott. Schöpflin Aladár a Szózatnál volt, ezért őt senki nem támadta. Az említett Pardon rovatba mások is írtak. Nem beszélve arról, hogy éppen azért, mert Kosztolányi nem írta alá a szöveget, mindenki azt javított bele ezekbe az írásokba, amit akart. Kosztolányi ezzel nyilván nem is törődött, mert hisz fölfogása szerint nem az ő ügye volt. Ebben az időben írta a *Véres költőt*, tervezte meg az *Édes Annát*. Ott tette le a saját mondandóit.

— *Az Ady-pörben, 1929-ben Babits nem támogatta Kosztolányit. Az utóbbi ezt rossz néven vette. Ön a Kortársak előszavában megértéssel interpretálja Kosztolányi különvéleményét. Ma hogyan vélekedik erről? Az idő nem növelte-e meg azoknak az Ady-tulajdonságoknak a jelentőségét, melyeket Kosztolányi legkevésbé szeretett? A prófétikus tulajdonságokra gondolok, a közösség ügyeiben való avatottságra, a politikus Adyra.*

— Nincs olyan vélemény, ha jóhíszemű, tehetséges ember fejt ki, amit én nem figyelemmel nézek és nem adom meg neki a jogot a szóra. Tehát akár mennyire ellenkezett is Kosztolányinak a véleménye Adyt illetően az enyémtől, már pusztán azért, hogy volt bátorsága szembeszállni egy elég olcsó nivójú általános ünnepléssel, ezt én még becsültem is benne: odadobta a népszerűségét. Sokkal egyszerűbb lett volna, ha még egy legendát ír Adyról és valahogyan ő is fölül a szekerére; sokkal többet nyert volna előrehaladásban a pályán. Azt fejtette ki, amit esztétikai szempontból kifogásolt Adyban. Mint esztétikus bírálta Ady politikai, jósló és egyéb verseit; hogy azok műfajilag nincsenek jól megcsinálva; esztétikailag gyöngék. Amit Ady mondott a magyarságról és a háborúról, Kosztolányi is pontosan azt vallotta, Babits is azt mondta, mindnyájan azt mondjuk, s hozzá kell tennem, hogy ebben legkevésbé eredeti Ady. Legföljebb ő tömören mondta; sustergő forró vasat nyomott jég hideg, közönyös vízbe azért, hogy a magyarság nagy problémáit ő a maga honáig izítva fejezte ki. Amit mondott, a lényegét nézve, azt, tudjuk, Berzsenyi, Kölcsey, Zrínyi is mondta. Az örökség. Ebbe az örökségrendbe Kosztolányi éppen beletartozott, mint Juhász Gyula, Babits, Móricz és a többiek. Legföljebb ki-ki a maga módján vállalta. Kosztolányi módja más volt, mint Adyé. Ismétlem, verstani kifogás van tulajdonképpen emögött. Kosztolányi szerint a költő nem rázhatja úgy, mondjuk, a peplumot, vagyis nem színészkedhet oly hangosan, aminővel ő megvádolta Adyt, nem egy esetben bizony okkal. Nekünk is sokszor támadt kifogásunk, hogy bár mélyen, tragikusan tud Ady beszélni ezekről a dolgokról, néha milyen hevenyén is vállalja a tolla ezeket a súlyosan nagy kérdéseket. Adynak a hatása sokkal mélyebb és sokkal nagyobb, mint ahogyan eddig az irodalomtörténet ezt fölfedte. Még a külsőségekre sem ébredünk rá. Ahogyan Kassák például a *Mesteremberekben* mondta: Daloljanak az új költők — Ady-hangvétel: szálljon az új dal! De még ahogyan József Attila is elkezdte bemutatkozó friss versét: Én, József Attila itt vagyok — azt idézi, ahogy Ady kezdte: Góg és Magóg fia vagyok én. Mindnyájunkban megvolt ez a magatartás, de nem erre élesült a fül, hanem arra, milyenek a közös, az Adytól átvett mondatfűzések, a hasonlatok, a szimbólumok. Az epigon mindig a külsőséget lesi el. Ilyen Ady-hatás voltaképpen Mécs Lászlón jelentkezik. Ady metonímiái, hasonlatösszevonásai gyakran megtalálhatók nála. De másoknál, a legmodernebbeknél más rétegben fedhető föl Ady igazi — mély — hatása. Nem beszél-

ve azokról, akik változatlanul vállalják a magyarság sorsproblémáit. Számukra Ady az utolsó láncszem. Hisz nem is tudnak kapcsolódni Petőfibe se, de Arany Jánosba se, hogyha ezt a láncszemet nem vállalják. Ez a magyar költészet egyfajta »kontinuitása«. A legtragikusabb Ady jóslataiban az, hogy rendre beváltak. Kosztolányi erről — nagyon régen nem olvastam az ő cikkét, agyam nagyon hátsó részében van — úgy vélekedett, hogy legkönnyebb rosszat jósolni egy helyzetről és egy országról, mert hisz mindig a rossz következik be. Am ezen az alapon az egész lírát el lehet vetni. Nem akarok beleesni abba a hibába, hogy ha valakit mentegezni kell, védjem a tévedésében is. Kosztolányi épp annyira tévedhetett, éppúgy elfogult lehetett, épp annyi kifogásolnivalót mutathat mondjuk az eszmei fejtegetésében, mint az ellenfelei; de a lényeg — a zord jóslat —, amelyről beszélünk, tovább él. Viszont amit ő kifogásolt Adyban, a prófétikus hajlam tartalma, az őt is nagyon szíven érintette. Amit Ady kezdetben kifejezett, az a szorongás, úgy illett volna, hogy mindenki benne legyen. Benne volt Kosztolányiban is. Emlékszem, hogy megdöbbenett az a cikke, amelyet 1909-ben írt Belgrádból megtérve; az, amely úgy fejeződik be: háború lesz! A dermedtség, a cikk hideg réműlete és az a jó érzékelés, hogy mi forr Belgrádban: jóslat az is! Először, annak olvasásakor döbbenett meg engem az, hogy miért nem erre figyeltünk mi magyarok. A szerbek látták jól a világot. Amikor már magam is Belgrádban jártam és láttam a régi szkupstíniát, amely egyszerű kis épület, arra gondoltam: igen, olyat kellett volna nekünk is országháznak csinálni, s nem »hazugsággalotát« és hasonló »fönn az ernyő, nincsen kas«-t. A Három kalap nevű kocsmá, ahol az egész szerb szimbolizmust megcsinálták, tinektek szabadkaiaknak nem kell mondanom, nem a New York Kávéház. Macskaköves utcában egy pici kis kocsmá. Ezt a Belgrádot érzékelte Kosztolányi. Így hozott ő figyelmeztetést, ha tetszik, jóslatot. Csak ő másképp fejezte ki azt, amit érzett; nem Ady hangján. Ady szimbólumokban és hatalmas díszleteket festve ábrázolta a jövőt. Ez Kosztolányinak ellenszenves lehetett, de sajnos ebben Adynak lett igaza. Bár ríktóák azok a jóslatok, tisztelnünk kell a fölfestőjüket: kiáltani akart. Azokra kell néznünk vádaskodva, akik ezt mégsem értették meg.

— *Ady és Kosztolányi érzékenységében sem tetszik különbséget észlelni? Mert itt a jóslatnál többről van szó. Adynak például ez az előérzete a fejleményekről áthatja az életmű egészét a lírában, Kosztolányinál cikkekben elszigetelten fölötlik, míg a lírája inkább belterjes még ebben az időszakban 1916-ig. Kérdésem azt feszegeti, hogy az a fajta érzékenység ma időszerűbb-e, amelyikben együtt van jelen a politikum, a pszichológia, tehát Ady politikai érzékenysége is. Mint hogyha az idő megnövelte volna ennek a fajta magatartásnak a jelentőségét.*

— Ady egyik legmegrázóbb, háborút ábrázoló verse, a nyitány az *Emlékezés egy nyáréjszakára*. Emlékszem, hogy ezzel az én ifjú szívemben csak egy vers volt párban, Kosztolányié: »Mégölték őt. Mégölték. / Nagyhangon elkiáltom...« Az egyszerűség, az átkozódás, hogy »Bujakór koszorúzza / a homlokuk pirossal...«, megdöbbenő — ebben nagy szenvedés van. Viszont: csak személyes ügy? Ő így felelt, mikor a bőréhez ért a dolog. Nem hatalmas, messze kiáltó jelekkel festette, nem horizontot ábrázolt a jövőről vagy a jelenről, de mikor ki kellett mondani egy-egy közeli fájdalmat, abban ő is mester volt. Nem volt annyira kizárólagosan lírikus, mint Ady; össze sem mérhetők egymással mint költők. De ne legyünk igazságtalanok, mert ez még nem jelenti azt, hogy egészében okvetlenül kisebb. Németh László írta — emlékszem, akkor még

Kosztolányi élt —, hogy regényírószágban van, aki fölötte áll, lírában van, aki fölötte áll, esszében van, aki fölötte áll. Egyszóval sok fő dologban is van nála jobb. De lehet, hogy valaki még az irodalom nagy műfajaiban is mindenki szerint a második vonalban úgy áll és közben mégis — első. Az öttusázóknak sem egyből kell vizsgáznio, hanem többlől. Kosztolányinak megoszlott a tehetsége. Nem volt olyan drámaíró, mint Molnár Ferenc, nem volt annyira reális regényíró, mint Móricz, sok tekintetben elmaradt Krúdy mögött, nem beszélve a költészetről, amelyben föltétlenül megelőzi Babits és Ady. De az egész alakzat mindegyikkel vetekszik. Helyzete nyilván bántotta őt, a lényegre nézőt, a nyugat-európai, az angolos-franciás, kismértékben németes műveltségű embert, a tudatos homme de lettres-t; egy kicsit fölemelt orral járt a mi csizmaszágunkban. Nyilván barbárnak nézte, jöllehet óriásnak tartotta még Móriczot is. Hát még a duhaj Adyt, aki szerinte csörgödobok közt mint sámán beszél.

— *A történetiség problémája fontos kérdés. Ady, ha szól, valóban a vers minden ízében egy végtelen történelmi mélységet érez az ember, viszszafelé is. Kosztolányinál a múlt absztraktabb múlt, nosztalgikusabban beszél róla, de ő múltja nem cselekvő. A személyesből nő ki nála az egyetemes. Adynál pedig minden mozog. Az ő személyes ügye egyúttal történelmi ügy is.*

— És még valami: ne feledjük, hogy óriási döfést kapott Adyótól: »irodalmi írónak« nevezte. Ez olyan, mintha találna. Ez volt benne a félelmetes. De mégsem mondott igazat. Mert milyen legyen az író: sámándobot rázzunk? »Tiszteletlenül« beszélék ezekről az emberekről, de apáinkról van szó, tehát családban beszélhetünk »tisztelenül« róluk. Minden író irodalmi: folytat. Ady is; Thalyt, Endrődít folytatja, a maga hangján persze, a kuruc verseiben. Merem mondani, irodalmibb még Kosztolányinál is, szerencsénkre: ahogy láttuk, a »nagy« magyar örökséget viszi tovább, s azt honnan veheti bárki, ha nem az irodalomból? Ady szobaköltészetre gondolt. De Kosztolányi csak addig volt az, a míg nem lelte meg a hangját.

— *Hogyan esett éppen Önre, az egykori vitafélre a választás, mikor Kosztolányi posztumusz kötetének kiadását Kosztolányiné és a Nyugat elhatározta? Mi volt az 1934-es vita után? (»Lehajtott fővel tisztelegvén minden tiszta vélemény előtt, népünk szelleme szerint.«)*

— Amikor Oroszországból megjöttem és megjelent az *Oroszország* című könyvem, a Zeneakadémiának a kulisszái között egyszer csak szembekerültem Kosztolányival. Én nem szólítottam volna meg őt, legföjljebb üdvözöltem volna szokásos írói üdvözlettel, de ő odajött hozzám és azt mondta: »Nagyon nagy élvezettel olvastam, amit Oroszországról írtál«, s rögtön egy történetet is elmondott, hogy miért nem akarták s végül mégis akarják kiadni valamelyik könyvét oroszul; sőt — nagyon vigyázok az emlékeimre — mintha ő akkor már Stockholmmal és azokkal az utakkal valahogyan foglalkozott volna, s azt mondta, hogy Stockholmból át akart volna menni Moszkvába — ezt bizonytalanul mondom, hogy ő volt-e vagy sem, de így rémlik nekem —, hogy megnézzé Oroszországot. Erről beszélgettünk, s mikor kezét fogott, búcsúzóul hirtelen megkérdezte: »Kitől tanultál, meg ilyen jól magyarul?« »Jules Renard-tól.« »Én is.« Nevettünk, értve, milyen alapeleme a jó magyarságnak a világosság, az európaiasság.

— *Ha már annyiszor idézik ezt a passzust, akkor már megkérdem: Jules Renard melyik művét érezte olyan rokonszenvesnek, közelállónak vagy tanulságosnak?*

— Egész stílusát. Fő regénye a *Poil de Carotte*. Nem tudom, hogyan fordították magyarra. Jelenti a sárgarépának a hajszárait. A vörösesszőkét csúfolhatják így franciául. Renard vörösesszőke volt, csepűhajú gyermekkorában, így hívta az anyja is. Az életképel, a vidéki leírásai megkapóak. Nem külső hatást keresni, hanem pontos, rövid mondatokban a lényegét. Összes műveire ez jellemző. Fiatalon, negyvenegy-negyvenkét éves korában halt meg. Világos és tartalmas stílusa tetszett nekem. Kosztolányinak is. Akit — hogy ezt a vonalat kövessem — igen nagyra becsültem nyelvészeti munkásságáért is. Meg kell mondanom, elsősorban azért, hogy könyörtelenül szabatosságra törekedett; nyelve magyarsági részét kezdetben majdnem másodrendűnek éreztem. Szinte vigasztalót láttam abban, hogy ő is — felnőtten tanult meg jól magyarul. Ha az ember megnézi fiatalkori írásait, azokban pontosan benne van az, ami ellen később harcolt. Még az idegen szavak is. Tapasztalat árán ébredt rá, mi az irodalom igénye a nyelv gyakorlóival szemben; hogy mit kell tudnia egy írónak. Így vált aztán lelkes — hazafivá. Hogyha egyszer valaki ki fogja deríteni, ki nagyobb magyar: Ady-e, aki jószólt, vagy Kosztolányi, aki helyben, rögtön végezte a dolgát, a nyelvészetből átmenve arra, ami a magyarságnak ma majdnem a főntartó kerete, egyszóval az anyanyelvnek az ápolására és tőkélyre vivésére, rá fog jönni, hogy ő ebben már végül volt olyan kard ki kard magyar, mint amilyen kuruc Ady volt, ezt állítom. Nagyon nagyra becsültem ezért is őt. Erről soha velem nem beszéltem. Nagyon sajnáltam, már halála után, hogy ezek a cikkek nincsenek egybegyűjtve. Özvegye egyszer megemlítette, hogy a férje megbízott egy ismerős fiatal munkást, szobafestőt vagy lakatost, akinek nem volt keresete, a kéziratok rendezésével. Ebből látszik, mire nézte ő a proletariátust, s hogyan tudott a néppel érintkezni. Ennek a fiatalembernek volt annyi érzéke, hogy a megbízás szerint különválasztotta szép rendben a nyelvészeti cikkeket. Kosztolányinak tehát szándékában volt ilyen jellegű kötetet kiadni. Nem tudom, hogy Gellértnek, Kosztolányinének vagy énmagamnak milyen szerepe volt abban, hogy összeállt ez az abban a korszakban igen fontos kötet. Majdnem azt lehetne mondani, hogy nemzeti ellenállási könyv lett a két háború között. Az *Erős várunk, a nyelv* éppen a német hódítással szemben jelentett már címével is nagyon fontosat; ilyen vár is áll itten. Azokban az időkben jelent meg ez a könyv, amikor már az ilyen beletartozott a harcos szellemi honvédelembe is. Mindenki azt hitte, hogy Kosztolányi adta ezt a címet. Nem tudom pontosan, melyik mondatából vettem ki. Elég sutának éreztem eleinte ezt a kifejezést, *Erős várunk, a nyelv*, de aztán ez nagyon is bevált. Országos szállóige lett. Sőt még rovatcím is volt valamelyik újságban. Ma is megesisik, hogy érdeklődnek nálam: hol kapható ez az igen fontos könyv.

— Az Ember és világ előszavában írja, hogy ezek a jegyzetek, pillanatképek a Kosztolányi-mű legjobbjával vetekszenek, »művei első sorába« tartoznak. Ezt most is érvényesnek véli?

— hogy a regény hogyan bomlott föl, hogy a próza mennyire nem tudta egykori lényegét megfogni, az ilyen tünetekből látható már, hogy én nagyobb érdeklődéssel olvasom például egy korabeli írónak a naplóját, a megjegyzéseit, mint olyan-ilyen novelláját, még akkor is, ha fontos témát érint. Kosztolányi publicisztikájában is a regényírónak a szeme működött. Ha azokból társadalmi képet akarok összeállítani, különbet kapok abból, mint a korabeli regényírók jó néhányának a műveiből. Tehát azok nagyon is fontosak. Az *Alakok* mesterművek mind, de a kis cikkeit, a vitáit is változatlanul nagyon fontosaknak tartom.

— *Mivel magyarázza, hogy most ismét megjelentek, kibővívte (immár hat vaskos kötetben), de Babits tanulmányaiból csak tavaly jelent meg egy szűkös válogatás Könyvről könyvre címmel? Vajon Kosztolányi nem a politikai-filozófiai könnyedségnek, az ideológiai, morális relativizmusnak, közönynek is köszönheti ezt az aránytalan népszerűséget? Egyáltalán: mivel magyarázza, hogy Kosztolányi jobban benne él a mában, mint Babits?*

— Nem hiszem, hogy Babits kevésbé él a köztudatban, mint Kosztolányi. Legföljebb oda térhetünk vissza, hogy ő — mint azt az imént említettem — az igényes, az elmélyedő, nem a rögtön népszerűsíthető verset próbálta kiművelni. Még akkor is, amikor már Arany János-í, vagy »népies« hangú volt, mélyebb, elrejtett tartalmakat formált ki. Kosztolányi olvasmányosabb volt azáltal is, hogy úgy kidolgozta az eszközeit. Beleértve a magyar nyelvnek ezt a káprázatos kezelését is. Aki jobban olvasható, annak nagyobb a népszerűsége. Volt Babitscsal szemben másfajta ellenkezés is; ma sem értem pontosan. Ez még a régi időből származik. Embert jobban nem gyaláztak Magyarországon egy pályán át, mint Babits Mihályt. S az volt a tragikus, hogy nem akárhik. Adynak szinte kedvét növelte, hogy Tisza István volt a legyalázója: büszkeséggel töltötte el. Babits azonban értékesektől is kapott csonttörő ütések, rangos pályatársaktól. Támadta szinte az egész napisajtó is. Mondhatni kivétel nélkül a szélsőjobbtól a szélsőbalig. S ott volt a számára csak átkos Baumgarten-díj. Kereste ő is a maga módján a közösséghez, a nemzethez való tartozás útját. S aztán nem »oldotta« meg mondjuk a metafizikai kérdéseket sem olyan olcsón, mint abban az időben mások. Adyt nem ítélték el istenkereső versei miatt. Őt reakciós, klerikális hírbe keverték. Ezer felületet adott ütésre épp igazi szellemi bátorságával. Maga sem tudta, mikor fejez ki igen kemény dolgokat, csak amikor már jött az ütés. A köpés. Boldogtalan volt. Tán — egyéb bajai s betegsége folytán — nem érzékelt annyira, mint én érzékelttem. Noha sokban szemben álltam vele, mondhatni harcos tisztességből álltam, amennyire állhattam, melléje. Leírták, amikor már haldoklott, hogy miért nem hal meg, ha (panaszaiban) már úgy óhajtja; nyomtatásban megjelent. Negyvenöt után Szabó Zoltán lapjában Cs. Szabó írt egy cikket *Babits halotti maszkja* címmel. Ebben a cikkben nem volt másról szó, hogy milyen megdöbbentő az a maszk. Az ingerültség még ekkor sem ismert — kegyeletet sem.

— *A kérdés azonban még mindig nekünk mered, mert Kosztolányi ellen éppen ilyen támadások voltak mondjuk az ötvenes években, ha nem is ilyen gyakran, mivel nem volt annyira előtérben, nem volt annyi kapcsolata azzal a nemzedékkel, amelyik ötvenben a porondon állt. Kosztolányi körül a jég mégis észrevétlenül egyszer csak föloldódott ötvenhét táján, mikor kezdtek megjelenni a könyvei. Azóta szinte senki nem jelent be föllebbezést. Nem ismételik a korábbi főntartásokat, hogy esztéta, hogy apolitikus, hogy köpönyegforgató, hogy sekélyes. Ezek voltak az alapvadások. Ezek egy idő után teljesen elhaltak. Babitscsal szemben szintén nem lehet olvasni már vádakat, viszont nem népszerű.*

— Győzni fog végül a mű. Örülhetünk annak, hogy Kosztolányi már győzött. Egyre több érték jön elő, amelyik már koszorút kap. Megint azt kell mondanom, hogy Babitsnak az alkotása nehezebb, bonyolultabb, tehát nem megy olyan könnyen át a köztudatba vagy a nagyközönségbe, ahogyan Kosztolányi világosságukkal is remek novellái. *A Halálfi* súlyos, nagy könyv, elmélyedést kíván. Grandpierre tanulmányában a legmagasabb rangra emeli. Én magam már régen olvastam, de óriási véleményel vagyok róla. A magyar regényirodalom egyik mesterműve. De megint a magyarság tragédiája van benne igen erősen

és élesen elmondva. El fog jönni a kor. Nem féltém Babitsot. Hisz ma Ady sem igazán népszerű.

— *Ezt a kérdést azért forszírozom, mert azt gyanítom, hogy Kosztolányi filozófiája, a relativizmus könnyedsége, hajlékonysága szinte jól jön azoknak, akik nem szeretik az éles, nehéz szembesüléseket. Babits rázósabb földat. Nagyon komoly próbára teszi nemcsak intellektuálisan, hanem morálisan és politikailag, filozófiailag azt, aki olvassa. Mit gondol erről?*

— A lényeg az, hogy korszakunkban, egész Európában mindenütt áttolódott az etikai értékelés az esztétika irányába. Ha mélyükben megnézzük a stílusvívmányokat, ezeknek az alapja alig etikai; ez átszorult valahogyan a szocialista realizmusba és ottan egyben kompromittálódott is a nyugati szemek előtt. A művészetben a formaprobléma ritkán etikai indítású. A világot mint látványt ábrázolni — ezt kívánja az olvasó. Az irodalmi kubizmus óta alig tudod megkülönböztetni, hogy az ábrázolás úgynevezett modernsége mögött mi az emberi tartalomnak a modernsége. A többi nagyjából közhely: szerelmes vagyok, magányos, boldogtalan, elidegenült. Ami Babitsnak a fő gondja volt, az etikai állás, a metafizikának a megközelítése valahogyan, erről csak színes játékok születnek nagyrészt — nem mondom, hogy mindenkinél. Az esztétikai szempont lett úrrá, ahogyan én látom, például csaknem az egész francia lírán, az új regényen. Már nem is érdekes, hogy mit mondanak, csak az, hogy miképp. Teljesen a mallarméi irány győzött, tehát a játékosság, a szemnek való. A maga módján Kosztolányi is vátesz volt; a művészi jövőt jobban megérezte, mint Ady és Babits, mert lám a jelen a homo aestheticusra néz.

— *Mi lehet az oka annak, hogy Kosztolányi rengeteg széljegyzete, apró tollrajza az Édes Anna után már nem állt össze regényszerű kompozícióvá? A nagy epika szétbomlásának példája volna ez, vagy — mint a Felebarátaim előszavában írta — a »történet« nem is lényeges, s az író maga volt annyira türelmetlen regényhős, hogy mást nem tűrt meg maga mellett?*

— Ebbe belejátszott még az is, hogy meg is kellett élnie; percről percre megkeresnie a kenyerét, és ezt ő kezdettől fogva a napi írással, az azonnali publikálással oldotta meg. Nem azt akarom mondani, hogy zsurnalista volt; hanem rögtön, a percből tudott olyan irodalmi munkát csinálni, amely azonnal, kicsiben is értékesíthető volt. Mesteri novellákat írt, tudott volna nyilván regényt is még többet írni. S aránylag fiatalon halt meg. Azonkívül állandó gondban élt amiatt is, hogy nemcsak megéljen, de írónak is megőrizze magát a napi tudatban is. Fontos volt lényének a közszereplés. Tetszetős férfi volt, ezt is élvezte. Elmondok egy történetet, de ne torzraiznak vedd. Voltak a Nyugatnak délutáni összejövetelei, közönséggel; ezen írók szerepeltek, fölolvastak. Ezt mi modernnek megvetéssel néztük, nemigen jártunk oda. Amikor azonban Kosztolányi szerepelt, természetesen odamentem. Délután volt négy óra tájban; feketekávét szolgáltak fel. Kosztolányi is verseiből olvasott fel — szmokingban vagy frakkban, kemény ingben, csokornyakkendővel; ovális szép arcához csodása illet. Fölmenvén a pódiumra, már megjelenésével meg kedves úri racscolásával nagy sikert aratott. Bocsánatot kért, hogy így nekiöltözött, de innen még kell valahova mennie, s ott ez a megjelenés kötelező. Tüneményes fellépése volt. Együtt jöttünk el. Az utcán jártában is — szemem sarkából láttam — nagyon élvezte, hogy benne van a világban. Kérdeztem, merre tart. Beinvitált egy kávéházba. Onnan kijövet is szívesen elkísérhettem — haza.

— Az Üzenet Szenteleky-émlékszáját ismeri. Mit gondol erről a hagyománytudatosító munkáról? Mit gondol a kiválasztásról? Nemzetiségi sorban kiket érdemes tüzetesebb figyelemmel tanulmányozni? Sajátosan magunkénak vallani?

— A lényeg az, amit én nagyon fontos írói, szellemi feladatnak tartok, hogy az a tragikus eseménysorozat, amelyen a magyarság átment, amely úgy megosztotta a nyelvi közösséget, óriási ártó hatással volt a magyarság tudatára is. Az emberek majdnem kisebbséget éreznek, ha magyarnak vallják magukat, mindenütt a világon. Ennek orvoslásául filozófia, publicisztika, politikai irodalom vajmi keveset tud végezni, hiszen az alapproblémákat érinteni sem tudja, annyira belejátszik a politikai egzisztencia mindenütt. Tehát itten az irodalomnak óriási előkészítő szerepe van, majdnem olyan, mint kétszáz évvel ezelőtt, a békés megoldásra. Az tudja megteremteni tiszta eszközzel, a megvádolás lehetősége nélkül, a magyarság nyelvi szellemének humanista egységét; ez tudja kiművelni, milyen irányt kövessen Európailag emelkedetten a magyarság; ez tudja tehát máris visszaszerezni az önbecsülését ennek a népnek. Ezt én — azt lehet mondani — a fő szociális, sőt szocialista gondomnak érzem, és meggyőződésem, hogy az utánunk jövő nemzedékek ezen fognak vizsgálni, meg tudnak-e ennek felelni; vagyis adnak-e megint valami tartalmat annak, hogy valaki a magyar nyelv közösségébe tartozik. Hogy magyarnak lenni nemcsak szólam. Igen sok helyen szinte még vádakot kell elhárítani, gyakran meg gondolatlan önvádakat. Olyan szellemet kell kialakítani magunk közt s a többi néppel való viszonyunkban, amilyenek Kosztolányi, Ady, Babits munkálkodott, de hiszen már — Zrínyi is. Ez óriási feladat. Azt hiszem, azzal, amit ti lenn Jugoszláviában tudtok végezni, éppen azért, mert ott ma tán a legkedvezőbb a magyar diaszpóra jogi helyzete, majdnem példán is munkálkodtok. Majdnem azt mondanám, világnak kínálható példán. Mert hisz a huszadik század legtöbb veszéllyel fenyegető és egyben legtestvéribb összebékülést ígérő problémája a faji, vallási, anyanyelvi ellentétek megoldása vagy meg nem oldása. Köszönöm, hogy ennyi szeretettel ápoljátok Kosztolányi emlékét: ható szellemét. Szeretetet sugárik az mindenütt, mindenkinek, minden nyelven.

Budapest, 1974. december 5.

DÉR ZOLTÁN

A MÍTOSZTEREMTŐ

(Kísérlet)

Kosztolányi Dezső művészetének értelmezése a XX. századi magyar irodalomtörténetírás sürgető feladatai közé tartozik, s nem is egy szempontból. Századunk magyar irodalmának »modern« vonulatában a helyét ugyan sejtjük már, bár a közkeletű »nyugatos« minősítés még mindig akadály a művészetének megközelítésének. Ellentmondásossága is adott, még ha ismertebbek a negatív jellegű minősítések én-kultuszával, l'art pour l'art magatartásával, »az erkölcsi normákon« magát túltevő világnézetével, az Ady-revizíó szükségességének a meghirdetésével vagy a Pardon-rovatával kapcsolatban, mint az a sajátos és bölcséleti eredetű vonzalom, amelyet egy József Attila tanúsított Kosztolányi művészetéhez, akiben a polgári létezés lelki drámájának az ábrázolóját, sőt filozófusát tisztelte, és fontos helyét tudta a modern magyar irodalmi jellegű életről való gondolkodásban. S ismerjük, mert általánosan elterjedt hiedelemről van szó, Kosztolányi sajátos »világfiasságát« is, mintha művészetének annyira egyetemleges lenne, hogy fel sem merülhet gyökereinek és alapjainak a kérdése, különösképpen, hogy ezek az »alapok« és »gyökerek« mindenekelőtt Szabadkát, szélesebb értelemben pedig Bácskát helyezik a figyelem előterébe. Mintha az olyan jellegű esztétizmus, amelyet Kosztolányival kapcsolatban emlegetni szoktak, tagadása lenne a »világnak«, e fogalomkörben pedig különösképpen annak a »regionalizmusnak«, ahonnan legfontosabb nedveit szívta, s ahonnan életlétetésének alapjait hozta. Kosztolányi Dezső nemzedékének nem kivételes jelensége — szögezzük le azonban a közhiedelem ellenében, hiszen sajátos paradoxona éppen ennek a nemzedéknek, hogy míg a Nyugattal meglobogtatta a magyar provincializmus minden megjelenési formája ellen indított harc zászlaját, és Budapesten gyülekezett, mintha a szellemi életben a magyar kapitalizmus központosító politikájának a szellemi életbeli viszonyait lenne feladata megteremteni, egyúttal a regionalizmusra is felesküdt. Úgy éltek Budapest kávéházaiban, utcáin és szerkesztőségeiben, mintha a maguk szűkebb szülőföldjének a küldöttei lennének egy virtuális szellemi parlament soha meg nem szakadó ülésén. És Ady Endre itt is a példamutató és a vezér volt. A »hepehupás vén Szilágyság«, tágabb értelemben a Partium (amelyről Bölöni György rajzolt érzékletes képet Ady-könyvében) lényegében ennek a nem is regionalizmusnak nevezhető regionalizmusnak volt a jelképe. Mert nagy és lázas önmagukat adásuk is erre ösztönözte őket, minthogy létezésük lényegének »formáit« otthonról vitték magukkal a nagyváros-Budapestre, mely abban az időben kezdte nagy öntőformájában alakítani a »bús pesti népet«. Ebből a szempontból még Budapest is csak az egyik régió volt még akkoriban, mint a Szilágyság, Szatmár, a Nyírség, a Palócföld, Szeged vagy Pécs, Szekszárd vagy a Székelyföld. A »vidék« pesti jelenltségének a kivételes pillanata volt ez: egyedi és egyéni szép harmóniában azonosult az egyetemessel és az általánossal — még nem kuriózumként és nem tüntető jégként, s legkevésbé regionalista programként,

de mégis olyan feltűnő és beszédes tudatossággal, amely mindenekelőtt az emberi létezés értelmezésében csapódott le az elkerülhetetlen »helyi színek« valószínűsítő szerepűségével egyetemben.

A kor irányzatossága is a kezükre játszott éppen ezen a téren: a férfikoruk ugyan már Budapesté volt, a gyermekkor azonban még a vidéki étellel volt összeforva, s a művész éppen erre a gyermekora esküdött, sokkal hangosabban és céltudatosabban, mint más korszakokban, mintha valamennyien az »emlék« csillagképe alatt tudtak volna csak alkotni. Tudjuk, Fülep Lajos filozófát is csinált ebből a felismerésből, mondván, hogy a művész, alkotás közben, tulajdonképpen emlékképei között válogat. S minthogy valamennyien fiatalok voltak még a Kosztolányi nemzedékéből, nyilvánvalóan a freudizmus nélkül (de annak a biztatására is) eltalálhattak, mintegy ösztöneikre hallgatva, gyermekkoruk világába. Kosztolányi Dezső is így érkezett vissza Szabadkára, amikor éppen hogy elbúcsúzott tőle, és belevetette magát a pesti életbe — újságcikkeivel és költészetével, 1920 után pedig regényirodalmával.

A *szegény kisgyermek panasza*i az első nagy erejű, magas szintű esztétikai megvalósulása ennek a »szülőföld-felfedezésnek«, mely az emlékkutatás és emlékezés alakjában játszódott le, a hozzávezető utakat azonban a kilencszázas években írott újságcikkeiben jelölte ki, mintegy elméleti szempontból is megalapozva a majdan megírandó nagy műveket: *verciklusát*, a *Pacsirtát* és *Arany-sárkányt*, valamint az *Esti Kornél* prózakompozícióját, de még a »pesti« *Édes Anna* című regényét is. Ne firtassuk most sem »filozófiájának« eredetét, sem eredetiségét. Kosztolányi magáénak vallotta nemcsak az újságírói munka hétköznapijaiban, amikor könnyűszerrel lehet elméletet kanyarítani egy-egy eset, tény köré, hanem az alkotás elmélyült perceiben is, és építette nagy műveinek az alapjaiba. Egész életműve hitelesíti tehát, mit gyermekkorának művészete szempontjából sorsdöntő jellegéről írt, bár a vallomástevés adott pillanataiban nyilván pózolt, hatásvadászó gesztusokat mutatott, »művészlelkét« is a kordivatnak engedelmeskedve mutogatta. A lezárt életmű azonban jelzi: a pózoknak volt aranyfedezetük amikor Kosztolányit mintegy szaván fogták divatos megnyilatkozásai. Nemcsak rabja lett gyermekora emlékvilágának, hanem művésze, nagy erejű kifejezője is — Csáth Gézával, unokatestvérével egyetemben. Mert nem pusztán a gyermekkori emlékekről volt szó: konkrétumai szüntelenül kísértének, az élmények azonban tovább élnek, alakulnak, »fejlődnek«, és már nemcsak a gyermekkor mitológiájáról, hanem a világról is szó van: a »lírát« és az emlékezést az epikum és az éles világlátás váltja fel, az én-élmény világlélmény ellenpontozza.

»Nekem azonban gyakran vissza kell jönnöm ide, ahonnan elszármaztam, és keresni valamit, nehezen, az álmok lebegésével, ami eltűnt — írja —, viszont kell látnom a kísérteteket, a manókat, a boszorkákat, amiktől gyermekkoromban annyit rémülődtem. Vajon itt vannak-e még? Megtalálom-e a padlás ablakaiban a rossz tekintetű boszorkányokat? A sötét pincenyílásban élem jön-e a fekete kabátos manó? ...«

Konnyú lenne talán bizonyítani, hogy *A szegény kisgyermek panasza*i légkörében élő ifjú költő vallomásai ezek, a művészi önáltatás kifejezéseivel van csupán dolgunk, az a költő beszél, aki ihlete éhes torkának keres szülőföldjén táplálékot, kutat mozzanatok után, amelyek köré emlékképeinek asszociációit ültetheti, hiszen minden ilyen emlék, tárgyi adalék verses hangulattá, költői megidézésé válhat, része lehet »panaszainak«. Kibányászhatunk egészen személyhez kötött impressziókat is ezekből az újságcikkekből, melyeket a »termékeny

gyermekkor égette belé» el nem feledhetővé téve apró részleteket sem. A téről például, amelyet a »misztériumok misztériumának« tart; a gyermekkori mitológia »csodapiktóráról«, »szín-emberéről«, aki a természet; a »betegesen« szerepelt mesékről, térképekről, messzi országokból érkezett bélyegekről, amelyek az »utazás« mítoszaival mérgezték; a parasztpesztonkáról, akitől »a magyar nyelv alapelemeit megtanulta«, a csingilingi nevű gyermekkori játékról. Hivatkozhatunk a »tavaszi gyászsal«, a húsvéttal kapcsolatos nyilatkozatára, amely szerint »ezek az impressziók ma is úgy élnek benne, mint a legelső impressziók, amelyeket a világtól kapott, és elveszhet mindene, de ez a kép és ez a szomorúság örökké az övé marad«. S idézhetjük ezekkel kapcsolatos tételét is, mely lélektani-művészeti távlatot adhat szemlélődésének:

»Minden értékes emlékünkhöz a gyermekkorban van eltemetve. Akkor látom ezt igazán, mikor néha magamba mélyedek, és árok, árok az évek rétegein, s minél mélyebbre hatolok, annál több aranyat lelek... Végre megtudom az aranyelet eredetét, érzem hozzám tartozóságát, hogy ez egykor az enyém volt, egy volt velem, s hogy minden finomság, szavakkal és írással ki nem fejezhető szubtilitás a földben pihen, mélyen az évek rétegei alatt, s annyira eltűnt, mint a gyermekkorunk kacaja és könnyű melankóliája...«

Sőt, tovább fűzve fentebbi idézetünket, kiragadhatjuk az elevenen élő múlttal kapcsolatos vallomását, miszerint gyermekora éveit könnyűszerrel megtudja különböztetni egymástól, hiszen »mindegyik tavasznak volt valami különös parfümje és zenéje.«

Ha itt megállnánk, s ha Kosztolányi nem adna alkalmat a további vizsgálódáshoz, nyilvánvalóan csak *A szegény kisgyermek panaszainak* forrásvidékét cserkészhethetnénk be, s nem jelölhetnénk Kosztolányi kor- és nemzedék-társaival szemben észlelhető sajátos többletét. Kosztolányi azonban a lírai impresszióknál nem állt meg, hanem a nagyobb és »filozofikusabb« világlátás »értelme« felé indult el, és a létezés látványának felismeréséhez érkezett. Ennek egyes állomásait jól tükrözi az 1910-es *Vidék* című írása. Ebből már idéztük a visszatérés kényszeréről szóló sorokat, melyek még a gyermekori emlékek földjéről beszélnek. A további lépő író ellenben a következő sorokban véljük felfedezni: »A halvány kis utcákon sétáltam. Néztem az utca porát, amelyen a délután melegen pezsgő aranybora szürkfehér holdfényre változott. A borból ecet lett. A kedélyes bácsik és nénik pedig csendben motoztak a bezárt ablakok mögött, félénk csigák, akik elbújtak, s vigyázva jártak, nehogy elárulják magukat. Mintha be lennének falazva...«

Majd tovább és még elvontabb síkon mutatja a felfedező úton járó, gyermekkorát kutató író. Már a »világról« és egy abban kikristályosodott emberi létezésformáról van szó. Az emlék édes »borából« a valóság látvány »ecete« lesz:

»Sűrű, testes, nehéz érzések hullámzanak a kicsiny házak között, a hallgató emberekben; a tárgyakon, amelyekbe szinte belevésődött sok öntudatlan év, sok eltűnt ember, sok semmivé vált érzés gemmája. Máshol mindez talán föloldódik. Föloldódik zajban, sírásban és kiáltásban, bosszúban és jótettben, egy világosan kimondott mondatban vagy egy költeményben. A poézis itt magukba az emberekbe és a tárgyakba szárad. Azért oly szomorúak. El nem mondott költemények emléke, hervadt fájdalom illata fáj itt és cselekedetek és gondolatok csenevésznek el, törpülnek vissza a semmibe, dalok nemulnak el, anélkül, hogy csak egyszer is fölharsannának. A tárgyak szinte kiáltani akarnak. Az emberek is mintha minden percben megszólalhatnának (...)

De a tárgyak mozdulatlanok. Az emberek pedig nem beszélnek. Semmi se fog megmutatkozni, és minden elmúlik. A vidéki koporsók rejtenek igazán föl nem bogozott mély titkokat.»

Nemcsak a »vidék« bénasága, fojtogató provincializmusa, az életvitel maradiságának képei üzennek a fenti sorokban, s még csak nem is a konzervatív vidék és a modern főváros pezsgő élete között oly szembetűnő ellentétekről van szó csupán, még csak az egyiknek vagy a másiknak »többletéről« sem, melynek mérlegelése lehetőségként felkísért Kosztolányi szövegében az összehasonlítás kiindulási pontjaként. Kosztolányi Dezső, akárcsak Krúdy Gyula, »kétlelkű« éppen a vidéki élet megítélésében, de a pesti élet formáinak a tudatában is. Fények és árnyékok vibrálásából áll össze az élménykép. Mert a vidéki élet szerveségét is hangsúlyozza: egyetlen bekezdésben a szabadkai polgári otthon bensőséges képét is fényképezi. Az evés szertartás és nem pusztán táplálkozás, a tárgyaknak »lelkük« van, mert együtt éltek és értek meg gazdáikkal harmóniában, hiszen »amit a tárgyak vesztenek időben, visszanyerik jelentésben, súlyban, aromában.« Nyomatéka annál nagyobb a kisváros és vidéke életlátványrajzának. El kell tehát hinnünk a kísértetekről is, melyekről beszél, hogy vannak, s nyilván a cammogó élet ólomsúlya, amit ugyancsak latolgat, hiteles mértékét kapja az ő szövegében.

Mitológiateremtő képzelete is nyilvánvalóan a fentiekkel összefüggésben kezd igazán működni, s mi az *Alföldi por* című írása 1910 szeptemberéből, ha nem ars poeticaszerű perfelvétel a »tündérlak-képzettel«, a dús és boldog Bácska-képpel, egy negatív előjelű mítosz nevében és szellemében. Mitológiaiáról beszél, de egy reális bácskai életábrázoláson inszisztál:

»Magam is elhülök kissé, hogy ezt leírom, de ideje, hogy a maga értékére devalváljuk azt a híresztelést, amelyet sikkes novella- és tárcaírók terjesztettek el Bácskáról. Ideje, hogy megundorodjunk attól, hogy mások rózsákat szórjanak a mocsárba. Ideje, hogy lássunk. Látnunk kell ezt a kopár és mérges földet vigasztalanul, félszegen és meztelenül. Jöjjön egy író, aki nemcsak adomákat mond a bácskai kedélyről, de valamit nagyon mer és akar. Itt ezer és ezer új tárgy várakozik rá...« (A kiemelés az enyém. B. I.)

Egy nagy írói program körvonalait fogalmazza meg ebben az írásában — s nem kétséges, hogy magára gondol, amikor a bácskai élet ábrázolásához egy Csehov tehetségével bíró író hiányáról beszél: »Csehov legyen, aki a miénk, egy író, aki úgy lát, mint még senki, egy író, aki új és magyar.« Hiszen nem szépségekről kell ennek az »új« írónak beszélnie, hanem szikrázó »mérges impressziókról«:

»Nincsen itt idill. Az idill meghalt. Nincsen mezei virág, pipacs és kankalin. Mind elhervadt. De vannak emberek, problémák, délies, lusta, furcsa különcök, torz nábobok, szegénység és gazdagság egzotikus keveredésben. Most szinte átélem az új bácskai regényt. A címet már megadtam hozzá. Az alföldi por. (...) Nem értem meg, hogy az alföldi por, mely már annyi embert züllesztett le az iszákosság rothadt pocsolyájába, és még többet tesz kehelessé, rövidlátóvá és vidékiessé, miért ne faraghatna egy erős fejű és erős szívű emberből művészt, író, igen-igen nagy regényíró?«

E művészi probléma háttérében ott az életlátvány, a »mérges impresszióknak« egy konkrét és egy egészen mitologikus szemlélete. A porról van szó elsősorban, arról a »különös elementumról«, amely nemcsak szürke, de gégeszáritó, tudóroncsoló, betegítő, áltató és semmihez sem hasonlítható. »Ennek a pornak külön konstrukciója, külön kémiája, sőt külön lélektana van.«

Külön sajátossága, mit sem Szegeden, sem Kecskeméten nem találhatni, hogy ez »élő«. »Eppen ezért nem is bízom geológusokra, kémikusokra és más egyéb tudósokra, de az írókat kérem, hogy vizsgálják meg alaposan, lelkiismeretes ihlettel, micsoda szörnyek alszanak ebben a nagyon is specifikus alföldi kevérekben?»

A »látás« e rendszerében Szabadka halott város — »egy ájuló múlt, emlékek és jövőre edző tervek nélkül«, Palics »fáradt, szegényes és energiátlan«, miközben »az éjszakában piroslanak a korcsmaablakok, rőfögnek a malacbandák, és részegég gárgyult trombiták horkolnak«. Ne feledjük, egészen Szenteleky Kornél programlátomásáig ez a Kosztolányi megnyilatkozás az egyetlen, amely a társadalmi és esztétikai élményt ilyen magas szinten tudta együtt láttatni, alkotói elvvé változtatni, s egy Balázs Bélának sikerült *Lehetetlen emberek* című regényében e szemlélettel rokon törekvésekből epikus világot teremtenie, még a tízes években — ugyancsak konkrét élményei szintetizálásával. Nem járunk azonban messze az igazságtól, ha Kosztolányi nagyobb prózaírói vállalkozásai közül a *Pacsirtát*, az *Aranysárkányt* és az *Esti Kornélt* egy átfogóbb, a fentebb jelzett Kosztolányi-vízió részeként értelmezzük, s egy nagyobb sugarú körben a fővárosélmény művészi megfogalmazásait is ennek vonzásában szemléljük, hiszen Kosztolányi a modern polgári életmegnyilvánulásokat a maga szülőföldi mitológiája tükrében látta, s azért tudott annyira lelkesedni Pest »öntudatos életéért«, nagyurat és csirkefogót látni benne, fiatalnak, szépnek, léhának hinni, mert látta a szabadkai városháza tornyát »részegen ferdülni az égbe«, és hallotta, »ajjveszékélő lamentációk zokognak végig az elpihent házakon.«

Mértékét is megadta tehát mind oly sajátos »regionalizmusának«, mely a gyermekkori élmények emlékképeinek és az érett író vizsgálódó figyelmének a pólusai között terül el, mind pedig művészi megvalósulásainak is, a *Szegény kisgyermek panaszeitől* az *Esti Kornél* prózaciklusáig. Nyilvánvolóan életművét át- meg átjáró élményről van szó, mely pályája egyes szakaszaiban mint bűvópatak csörgedezett, más időszakokban pedig nagy sodrással mutatta magát. 1910-ben megfogalmazott nézeteihez és életlátomásához viszont hű maradt. Véletlen-e vajon, hogy a *Pacsirta* Miklósa 1924-ben lényegében tizenégy év előtti eszméket fogalmaz újra — tragikus akcentussal toldva meg, mit 1910-ben még nem rejtegetett író és szülőföldje viszonylataiban:

»Eddig azt hitte, hogy semmi köze sincs azokhoz, kik körülötte élnek. Igaz, első látásra érdektelenek mind, torzak és görbék, lelkük befelé kunkorodik. Nincs tragédiájuk, mert itt el sem kezdődhetnek a tragédiák. De milyen mélyek, mennyire atyafiai mind. Mennyire hasonlatosak hozzá...«

Pillantsunk *A szegény kisgyermek panasza*ira, melyben a »beteg, boros, bús, lomha Bácskát« emlegeti (»Itt félve jár az úri kisgyerek. Mérges virágok, nyiszlett emberek. Egy távol torony ferde lángolásba. Méreggel mart, fehér, virágos orcák...«), s mely verses foglalata idézett cikke passzusainak, és olvassuk az *Esti Kornél* szövegét a »szabadkai emberről«, hogy eredendő élményeinek zárt, életművét mintegy bekerítő körét érzékeljük. Kosztolányi Dezső »sötét világát« feltételezi-e hát ez a sajátos »regionalizmus«? Azt is. Nem szabad feledni azonban, hogy *A szegény kisgyermek panasza*inak is van egy mesés és csodás motívumrendszere, ámulatkifejező jellege, és az *Esti Kornél*nak is gyönyörű ráfogása: a Gascogne.

S ismét csak fények és árnyak — a teljes élet képének igénye, ami Kosztolányi Dezső tudatában Szabadka- és Bácska-élményével forrt össze.

HAZAI PÁRHUZAMOK

A téma: Kosztolányi és a vajdasági magyar irodalom, sokkal izgalmasabb, mint azt az ember első pillanatban gondolná. Mert egyrészt Szenteleky panaszára kell emlékeznünk, s a keserűségére Kosztolányi »közönye« miatt, másrészt a *Pacsirta* írójának állandó jelenlétére a Vajdaságban. Mert ha igaz is, hogy nem törődött a Vajdasági Írással s a Kalangyával, ha elhallgatta — talán tapintatból és jóindulatból — azokat az eredményeket, melyekre Szenteleky oly büszke volt, regényein kívül alig van írása, amely ne jelent volna meg a szabadkai újságban, a Bácsmezei Naplóban. Igaz, nemcsak ő engedte át másodközlésre ragyogó cikkeit és remek novelláit. Kortársai a Nyugat köréből ugyancsak ott szerepeltek a Bácsmezei Napló vasárnapi mellékletében.

De Kosztolányi nevével naponta, mindenegybes számban találkozhattak az olvasók. Az a finom hangú publicisztika, amely nem választható el életművének javától, hacsak nem műfaji megkülönböztetésből, állandó napi anyaga volt a szabadkai újságnak. Úgy, ahogy a Pesti Hírlapban vagy más fővárosi napilapban megjelent, az aktualitást is figyelemben részesítő, alig észrevehető késéssel. Csak a rovatcímek változtak talán. Mert állandó fejlődéssel, senki más által ki nem sajátítható címekkel jelentek meg ezek az apró remekművek: *Tinta, Papírgaluska, Alakok, Holmi* — ha jól emlékszem —, mintha valamivel igazolni kellett volna ezt a félelmetes termékenységet olvasók és belső, helyi munkatársak előtt egyaránt. Mintha csak egy-egy folytatásos regényt engedett volna át ezekben az összefoglaló, külön címek alatt naponta közölt írásokban. Pompás arcélei a *Bölcsőtől a koporsóig* sarozatban, vagy a foglalkozásuk szerint bemutatott emberek, mesterségük magukon viselt címerével, mind-mind regényalakok is voltak, mint ahogyan az volt a minduntalan otthonosan betoppanó Esti Kornél, minden regényhősök legeredetibb és legregényesebb figurája. Összefüggő olvasmány volt, amit Kosztolányi a Naplóban megjelentetett. Nem a történet folytonosságával persze, de mindazzal, amit szemlélet, magatartás, életérzés, vagy amit előre kellett volna tenni ebben a sorrendben: nyelvi bravúr és a stílus eleganciája kötött össze. Világosság és szabotosság nagyvilágias fölénye! És egyáltalán a könnyed és megint csak azt kell mondanom, találób jelző híján: nagyvilágias előadás varázsa! Nem volt még egy magyar író a két háború közötti Vajdaságban, aki annyiszor szerepelt volna a nyilvánosság előtt, s akit oly sokan olvastak volna, mint ő!

És mégse volt semmiféle kapcsolata az itteni irodalommal.

Időnként személyesen, testi valóságában is megjelent a szülővárosában. Bő raglánja, mutatságos steppelt szövetkalapja, a divatból rég kiment vatermörder gallérja méltán keltett feltűnést az egykori Kossuth utcán, míg ő az előkelő idegenek közönyvével vonult végig sietősen a várososon, a szerkesztőségbe is éppen csak bekukkantva, de a »kollégákat« túlradó szívéllyességgel köszöntve, mielőtt Fenyveshez, a főszerkesztőhöz benyitott volna. Ez a

sietősség egyben alibi is volt. Az elmaradt viziteket igazolta a Napló többi munkatársánál, illetve az itteni íróknál. Munk Artúrnál például, akinek a húszas évek végén Kosztolányit is messze maga mögött hagyó közönségsikere volt háborús regényével, *A nagy káderrel*. Ambrus Balázsnál, leghűségesebb és legszolgáibb epigonjánál, aki egyben a város tekintélyes polgára volt. A két Havasnál, akik a legszorgalmasabb tagjai voltak annak a zenekarnak, amelyet Fenyves dirigált — Kosztolányi távoli és mégis állandó vendégszereplése mellett —, s amely ugyancsak igényt tartott a »vajdasági« jelzőre. És valószínűleg nem is gögből, inkább talán tapintatból tartotta a távolságot ezekkel a literátorokkal, akiknek pedig Szenteleky kezdő fiataljaival szemben már írói reputációjuk volt. És a sem ide, sem oda nem tartozó Radó Imrét is el kellett kerülnie, ha nem akarta magát kitenni a megszólásnak az ilyenfajta kivételezéssel!

Ebben a kis »szellemi együttesben«, az itteni írók körében is előkelő idegen volt. Mint Esti Kornél, akinek szintén jellemző tulajdonsága volt a hűvös tartózkodás, a váratlan megjelenés és még váratlanabb eltűnés!

De neki is idegen lehetett a város, és az egész »beteg, borús, bús, lomha Bácska«, amely már többé nem is Bácska volt, hanem Vajdaság. Az Aranybárány kirakatába még kiállt esténként a primás, közönségcsodító indulóját húzva, a korzón is úgy hullámozott még az esti nép, mint régen, de már vasárnap délelőtt mind ritkábban voltak láthatók a »méreggel mart, fehér, virágos orcák«, s a pesti gyorsoshoz se járt ki az unatkozó úrinép.

Csakhogy Kosztolányiban ezek a költői sóhajok réges-rég a megváltozott várost idézték. Nem az impériumváltozással megváltozott Szabadka hatott rá idegenül, csak a pesti ember, a világot járt író siratta meg az elvesztett ifjúságot. Kosztolányi még azokban a regényeiben is az imaginárius magyar kisvárost festegette — mindenkinél tökéletesebben persze! —, amelyeknek játékterét fiatalságának alakjai népesítik be. De ezek az alakok se szabadkaiak! Még Pacsirta sem, akit pedig a holtáig ott élt hűgárol mintázott. Mert már a fiatal Kosztolányit az idegenség iszonya választotta el a külvárostól, az úri társadalom kis szigetén túl, ahol:

*Sípít a síp, csörömpöl minden ablak,
boros az asztal, véresek a kések,
az ördög is felpántlikázva lumpol,
festett leányok lesnek a zsalukból,
s én meghalok, ha egyszer odanézek.*

A regényíró Kosztolányi és a novellista nem nézett oda. A sűrűbb, az igazibb Bácska nem érdekelte. Nemcsak őt! A századforduló középosztálya, az értelmiség úri világa a magyarosodás millenniumi mámorában élt. Őt ugyan ez a mámor nem zsongította el. Negyvennyolcas honvédtiszt nagypapa jelölte ki a helyét Bácska konglomerátumában. Magyarsága természetes volt. Hogy azonban nem vette észre a nemzetiségi mozgalmaknak akkor már hangosabb és szélesebb hullámverését Szabadkán, a »bunyevác Párizs« korántsem dáridókban tobzódó tömegeit, ahogy Mérgesről, Tavankútról, Sebesicről csizmásan, subásan bevonulva az ember- és marhavására ellepték a várost, annak már ez a szigetre szorult polgári uralkodó réteg adhatná meg a magyarozatát. És talán az az igyekezet, ahogy ebből a tömegeből is kivált a hasonulás és önkéntes beolvadás szándékával a család közelebbi és távolabbi atyafisága. A még mindig

»májkönek« nevezett nagymamák magyar nagyasszonyi mentalitása. Az éles szemű Kosztolányi bácskai alakjait annak az általános képletnek megfelelően rájzolta meg, amelyet pedig akkor már egy Gozsdú, Papp Dániel, sőt a maga módján még Herczeg Ferenc is — ki kell mondani! — hitelésebben állított az olvasó elé. Mert még a bánáti földbirtokos társadalom hazug és léha világát ábrázoló szórakoztató regények szerzője is több eredeti szint és itthonibb levégőt eresztett be regénye lapjai közé, mint Kosztolányi *A szerb* című novellájában például, amelyben Bogumil civilizált megjelenését folyton szégyenben hagyta az »ősi faji vadság«, ahogyan azt a szerbek hagyományosan tüzes temperamentuma — arról a szigetről elképzelve persze — megkívánja.

Megpróbálom azonnal el is háritani, ha ilyesmi esetleg kiérződnék a fenti fejtegetésből, a purifikálás gyanúját. Nem, Kosztolányi nem vesztett írói nagyságából egy hajszálnyit sem azzal, hogy megfedkezett a helyi színekről, s nem a teljes, népi hatásaiban meggyőző Bácskát ábrázolta. Szentelekynek éppúgy nem jutott eszébe ezt számon kérni tőle, mint Veljko Petrovićnak, a ki nek az idő tájt írt novelláiban épp a sajátosság a megkapó és elbűvölő. Anélkül, hogy Kosztolányi írásművészetének virtuozitásával versenyre kelhetne!

A vidék teljességének érzékeltetése, a nyelvi ízek és néprajzi sajátosságok megszólaltatása, a táji színek és — nem utolsósorban — a történelmi változásra is figyelmeztető szempontok különben is kívül estek az írás művészetének abban az időben még általánosan érvényes határvonalán. Mindez költőseget feltételezett, provinciálisnak tűnt, programja meg már politikainak.

Ott volt, alig valamivel északabbra, a szegedi írók köre, akiknek a történeteiből Pestig, egészen a Nyugatig, érződött a subaszag. Mit várhatott volna Kosztolányi a magukat vajdasági íróknak valló fiataloktól, akiknek legtöbbször magyar iskolába is alig járt, s akiknek darabos megjelenésén letagadhatatlanul ott volt valamiféle idegenség is! És azzal, hogy önérzetesen vállalták ezt az »idegenséget«, amely a gondolatvilágukba is beszüremlett, a szemléletükbe is beszívárgott — akárcsak Erdélyben vagy Szlovenszkóban —, s az egyedül lehetséges reális magatartás kifejezésében is helyet kapott, azzal mintha eleve megtagadták volna az öncélú esztétika elveit.

Érthető, ha távol tartotta magát attól a mozgalomtól, amelynek vezére helyi színeket követelt, s egyre inkább elszakadt a központi magyar irodalomtól. Babits ugyancsak aggodalmas fejcsoválással nézett a határokon túlra, időnként egy-egy rosszalló megjegyzése is el-elhangzott a regionalizmus emez újfajta csoportosulásai ellen, mondván, hogy »magyar irodalom csak egy van, a világon«. Amire az volt a képletes válasz, innen is meg onnan is, hogy azért ne próbálják meg sehol levágni egyazon fának messzire hajló ágait.

A hűvös és főlényes semlegesség, amellyel Kosztolányi nézett Szenteleky irodalomszervező munkájára, Fenyves köréből még csak megerősítést kapott. Épp ezért mindenki azt várta — a Kalangya szerkesztőjének kivételével —, hogy majd igazságot tesz abban az elmérgesedett vitában, amelyet az *Ákácok alatt* előszava váltott ki. De Kosztolányi hallgatott. Aligha érdekből. Sokkal szenvedélyesebb természet volt, mint akit a számítás megfontolásai visszatarthattak volna. Az Ady-revizió vitáját például akkor robbantotta ki, amikor a költő népszerűsége a tetőpontján volt. Itt azonban a másik oldal még szűkébbnek tűnhetett a szemében, mint a Kalangya mezei hadai.

Azt mondtam, Szenteleky nem várt tőle állásfoglalást. Igen, mert még egy évvel azelőtt így írt róla Radó Imrének, aki pesti patrónust keresett a Kalan-

gyának: »H. F. már kivénült. Ha ő lenne a vezér, akkor a fiatalabb nemzedék és a radikális körök érdeklődésére nem számíthatunk. K. rideg, önző, megbízhatatlan ember, aki holnap — minden fővezérsége mellett — azt írná rólunk, hogy tehetségtelenek és unalmasak vagyunk.«

— Lehet, hogy azt írta volna. De rideg és önző nem volt. Egész életműve az ellenkezőjét bizonyítja, s hogy fiatal íróként ki-kiállt, útjait egyengette, törődött velük, azt nemcsak József Attila példája mutatja meg, de Kisbéry Jánosé is, aki pedig innen, a »vicinális irodalom« sűrűjéből toppant be hozzája. Beajánlotta az Új Időkhöz, hosszú leveleket váltott vele, s szívesen látta otthonában is az esetlen és ösztövért bezdáni napszámost. Móricz Zsigmond egyik hozzáintézett leveléből arra lehet következtetni, hogy a Nyugatnál is protezsálta: »... nevendéked, Kisbéry nagyon kellemes jelenség. „Új Idők”-beli írásai ugyan inkább értelmiségükkel csillannak fel, mintsem szükségszerűségükkel. Bizonyára, megkapartatván, kijajgatandja még lelkének súlyosabb bajait.« Kisbérynek nem jelent meg írása a legelőkelőbb magyar folyóiratban, de a játékosan archaizáló levél további része nagyon éles fényt vet arra a világ-szemléleti különbségre, amely Móriczot Kosztolányitól elválasztotta. A fiatal vajdasági író is a maga esztétikai követelményeinek megfelelően bírálta felül, amikor azt írta: »Vetted-e észre, Dezsóm, hogy nyomunkban egy új nem jár, mely sietten gereblyéli el mélyebb barázdáinkat s vidámabb magvakat keréskedik a mi zord mezőinken. Nem forgatják a talajt nyersig, csak a felszín rendezik és szemnek tetszetes szépségeket kedvelnek. Ez annál csodálatosabb, mert a kor, melyet élünk, a nagy fordítás kora...«

És mennyivel közelebb volt ehhez a szemlélethez a vajdasági irodalom vezére! Ő a kisebbségi öneszmélésben látta meg a »fordítás korát«, s a népek kölcsönhatásában, a helyzeti adottságok kifejezésében a vajdasági irodalom elképzelt eredményeit. Ez volt a couleur locale, s az esprit actuel, mivel súlyosabb és találóbb szavakat nem használhatott a királyi Jugoszláviában.

Nem is alakult ki semmiféle kapcsolat közte és Kosztolányi között. S hogy csak az ő halála után került látszólag közelebb Kosztolányi a Kalangyához, azt az új szerkesztő, Szirmai Károly másféle irodalompolitikája, a nyíltabb és határozottabb Pest felé fordulás hozta magával. Mert Szirmai fellépése a dilettantizmus ellen elkerülhetetlenül együtt járt minden kötöttség feloldásával. S a Kalangyának ebben a színvonal magasabbra emelő, de minden más szempontot háttérbe szorító igyekezetében érthetően megnőtt a Kosztolányi iránti fenntartás nélküli tisztelet és megbecsülés. Szirmai kéziratot kért és kapott tőle. De másoktól is kért. Így *A hét kövér esztendő*, amelyet Kosztolányi »a Kalangya számára írt«, semmiképpen sem jelenthette a figyelmet és érdeklődést a vajdasági irodalom iránt. Egyoldalú barátkozás volt. S Németh László *Ember és szépe* sokkal alkalmasabb lett arra, hogy Budapesten a Kalangyára felfigyeljenek, mint az ilyen megrendelt novella, amely nagyon szemléletesen árulkodott arról a kész patronokkal megfestett üres világképről, amelynek a »boros Bácskát« kellett volna visszahoznia. Ez a történet minden fölényes bravúrja ellenére sem »forgatta a talajt nyersig«, ahogy Móricz Zsigmond várta el az írótól. Se levegője, se tájhangulata nem volt bácskai! A századforduló idején is üres és hamis lett volna! Ha tanítani kellene a megkötöttség ártalmas voltát, hát ez a megrendelt »bácskai« novella ékesen bizonyíthatná, hogy tudja gúzsba kötni a legzseniálisabb szellemet s a legbiztosabb kezű művészt is az, ami idegen tőle. Ami elől mindig menekült, amitől irtózott, mint Kosztolányi Bács-

kától. Semmi se példázhatta volna ennél a novellánál jobban, mennyire tévedett Szenteleky, amikor tanítványaitól tájirodalom művelését várta! Még egy Kosztolányi is szárnyszegetten vergődött az idegen porondon, s mondandóját ragyogó stílusa se volt képes megmenteni, egész produkciója lélektelen volt!

És mégis Szentelekynek volt igaza! Nem a couleur locale erőltetésével, hanem abban, hogy »...a kisebbségi író felelőssége koncentráldik, hatványozódik, minden szónak megsokszorozódik a súlya és jelentősége. Itt már nem lehet könnyelmű, szeszélyes, hitetlen játékokat űzni a szavakkal, a szépséggel, az eszmékkel és az igazságokkal. Itt vallani és vállalni kell a leírt szót és az azzal járó felelősséget.«

És ugyanakkor milyen igaz, autentikus és légkörével is megtéveszthetetlenül egyedülvalóan állít elénk egy másik »tájat« Kosztolányi! Ahol otthonosabban érezte magát, amelyet az elmúlt ifjúság nosztalgijával szeretett, s micsoda ellenállhatatlan sodrással viszi fel itt a mélyről jövő vallomás a verset a magyar költészet legmagasabb ormaira:

*Ó, én szeretem a bús pesti népet,
mely a Külső-Józsefvárosba tépett
ruhákba jár vasárnap délután,*

*Én láttam a munkást és lázra bujtott
sápadt arcát, hogy rossz szivarra gyújtott,
én láttam a föld vérező szívét.*

E novella megjelenése előtt a Kalangya Milkó-számába írt még — ugyan-csak megrendelésre — Kosztolányi. És ez a kis korrajznak is beillő visszaemlékezése csupa gyengéd báj. Európai távlatból néz vissza gyerekkorának városára, amelynek utcáin »már meggörnyedve, ráncosan, aransárga arccal bandukolt« Jámbor Pál, akit Hador néven tart számon az irodalomtörténet. Ez a kedves és felhőtlen, a gyász fájdalmát teljesen nélkülöző nekrológ könnyed gráciával ajándékozta meg Vajda János és Reviczky Gyula barátját, Milkó Izidort, a Napló tárcaíróját a francia szellem képviselőjének díszítő jelzőjével, miközben az írás mélységének az egyszerűséget és világosságot mondja.

Ez az egyszerűség és világosság volt egyébként önmagával szemben is támasztott legfontosabb követelménye. Egy életen át hirdette, hogy a szabátosság az író udvariassága, s mint a forma nagy tisztelője, az udvariasságot is elsőrendű szempontnak tartotta. Ebben volt európaisága. S ezzel a nagyvilágias udvariassággal, ragyogóan tiszta stílusával, amely azért volt annyira egyéni és utánozhatatlan, mert személytelen akart lenni, ezzel járt korának magyar irodalma előtt.

Hogy is lehetett volna hát bácskai, vagy pláne vajdasági!

Aztán már csak róla írtak a Kalangyában. Mikor már köztudott volt, hogy menthetetlen, Szirmai kiadta a Kalangya Kosztolányi-számát. Mintegy tisztelésül az élő magyar irodalom egyik legnagyobb alakja előtt. De Babits, Németh László és Schöpflin kivételével, akik régi írásokat engedtek át erre az alkalomra, mindenkinek megcsuklott a hangja. Szirmai Károly írásának már a címében ott silbakol a halál. Az elmúlás költőjéről írt, s így inkább önmagához maradt hű, látomásos novelláinak világából közelítve az ugyancsak vad víziókkal és kényszerképzetekkel küszködő költőhöz, aki azonban legsötétebb rémlátomásaiban is mindig könnyed és játékos eleganciával kezelte a formát.

Ambrus Balázs vidékiesen nagyképű és bizalmaskodó volt, szája folyton rájárt a szatíra szóra, s végül se tudott vele mit kezdeni, úgyhogy cikkét kénytelen volt egy lapos ténymegállapítással és egy nyegle »szellemességgel« befejezni, ezt írván: »Kosztolányi ma pályája csúcspontján áll. Tisztelőinek száma légió. Nem csodálom: tud írni.«

Arató Endre is hűvös hangon kezd, hogy aztán leplezetlenül sírjon, s tapintatlanul idézze: »A lantot, a lantot szorítsd kebeledhez, ha jó a halál.«

Kisbéry, a tanítvány teljes fegyverzetben vonult fel, technikáról és zsenialitásról vitatkozott mesterével, az elismerés sűrű fejhajtásai közben, s Kosztolányinak egy nagyon érdekes hozzáfűzött leveléből idézett jellemző részletet: »Most pedig bevallok önnek olyasmit, amit eddig magamnak sem mertem bevallani. Gyermekkoromban — úgy négy-öt éves lehettem — gyakran képzelődtem arról, hogy nagy költő, író stb. leszek, de olyan élenken, hogy belebetegedtem és ideges nehézlégzést kaptam, amelytől évekip szenvedtem. Akkor még semmit se tudtam írni (a betűvetést se tudtam), de már jelentkezett az akarat, az az isteni erő, mely „mozgat eget, földet és minden csillagot”. Ez volt az izom, a kar és köröm, mely kinőtt rejtélyesen és megteremtett engem. Ehhez akartam hozzá tehetségemet. Minden tehetséges ember akarnok. Természetesen vannak tehetségtelen akarnokok, de azok azért tehetségtelenek, mert akaratuk nem eléggé mély és bensőséges.«

Kolozsy-Csuka János az író édesanyját, özvegy Kosztolányi Árpádnét látogatta meg, s arra a kérdésre, hogy milyen volt a fia gyerekkorában, a fenti vallomással félelmetesen egyező választ kapott:

»Nagyon jó, szófogadó, de roppant félős. Egy iskolatársa mindig ijesztgette a hasfelmetsző Jackkel, aki akkoriban garázdálkodott. Különben gyerekkorában súlyos betegségeken ment keresztül. A legkínzóbb betegsége az idegasztma volt, amely kimerítette, fojtogatta. Mindig rettegett. Hányszor belekapaszkodott az asztalba és alig lélegzett.«

Ezek a fájdalmas intimitások aligha jutottak el messzebbre, máshova. A Kalangya minden jel szerint irodalomtörténeti feladatot végzett ezzel a számmal. Még mintha Németh László se mondta volna el másutt Kosztolányiról, amit itt elmondott. Legalább is nem ennyire egyetlen dologra irányítva figyelmét: Kosztolányi akaratelméletére, amiről ebben a Kalangya-számban egyébként is annyi szó esett. Hogy kényszerűségből írta legtökéletesebb műveit, mivel az újság cikk pontosan megszabott terjedelméhez kellett formát és mondanivalót teremtenie. Nem nyúlhatott nagy témához, ezért írta »tökéletes semmisségeit«. Az akaratával győzött minden költői szertelenség és elkanalozás fölött.

S párhuzamot von az írói apostolkodás és Kosztolányi könnyed művészi mutatványa között, mintegy a »mily sekély a mélység és mily mély a sekélység« tanulságát példázva. Jó helyen, itt a Kalangyában! Mert itt apostolok nyomába szegődött, aki írt, s dadogó szóval és nehézkesen, de többet szeretett volna mondani, mint ami csak játék és költői mutatvány volt. S talán épp ezért nem lett sem ez, sem az! Vagy csak a nagyobb tehetség hiányzott hozzá, amit Kosztolányi akaratból kocácsolt magának egy egész életre.

Ez a Kalangya-szám volt a szülőföld utolsó tiszteletadása. Egy kis vidéki, sőt kisebbségi irodalom munkásai köszöntötték a halálosan beteg költőt. Nem a földieket összekötő szeretettel, hanem azzal a tisztelettel, amely mindenfelől szállt feléje, ahol magyarok éltek. Maga a folyóirat előbb halt meg, mint

Kosztolányi, s hónapokba telt, amíg újra életre keltették. »Nem teremtett iskolát — írta róla helyesen Szirmai — s nem apostolkodott«. De a szüntelen éberséget, az állandó készenlétet, figyelmet és fegyelmet a mutatványhoz mindenki tőle tanulta a magyar írás művészetében. És még sok mindent! A szavak varázslatát, a költészet eszközeinek használatát, ízlést és eleganciát!

Szenteleky felleghajtó köpenyben tűnik fel az emlékek ködös bácskai pusztaságain, amint az ígéhirdető apostolokhoz illik. Kosztolányi alakját szédítő magasságban látjuk a porond fölött, idegvesztő csendben, dagadó izmokkal, magabiztosan, a lehetetlent leküzdő játékos fölényvel, s mikor a dobpergés csendet és várakozást a végsőkig felfokoz, a hangját is halljuk:

*Hát légy üres te s könnyű,
könnyű, örökre-játó,
látó, de messze-látszó,
tarkán lobogva száz szó
selymével, mint a zászló,
vagy szappanbuborék fenn,
szelek között, az égben,
s élj addig, míg a lélek,
szépség vagy a szeszélyek,
mert — isten engem — én is,
én is csak addig élek.*

GYERMEKORSZÁG — RÉGEN ELSÜLLYEDT MENNYORSZÁG

Juhász Gyulához írt egyik levelében szülővárosát, Szabadkát mostoha édesanyának, Budapestet pedig édes-mostoha anyának nevezi Kosztolányi Dezső. Hogy pedig itt nem egyszerű szójátékról s ifjúi szellemeskedésről van szó, arról egykönnyen meggyőződhetünk, ha e játékosnak látszó kifejezéseket valamivel terjedelmesebb szövegkörnyezetben vesszük szemügyre: »Ó, te szegény, szürke és unalmas Szabadka, mily poros és unott, sőt komikus vagy... Neked még az a jog sem adatott meg, hogy igazán rossz és unalmas légy, mert a nagystíliú rossz és unalom már megsemmisítené önmagát, s nem illenék hozzád. Vadidegen vagy hozzám: kongó lelkeiddel és kőházaiddal. Ezer ember közt magam járok, mert nincs ember, aki úgy érezne és gondolkodna, mint én. Az emlékek, mik talán e röghöz fűzhetnének, fásultak és bosszantóak. Te mostoha édesanya, csak tudnád, hogy dédelgetett és szoptatott az a másik, akit nemrég elhagytam. Az én édes-mostoha anyámat: Budapestet értem«.

Természetesen nem ilyen egyértelmű és egysíkúan elutasító költőnk érzelmi viszonya a szülővároshoz. A *Szeptemberi áhitat* című versében 1935-ben, a gyermekkor emlékeit, hangulatait felelevenítve, így sóhajt fel:

*Miféle ország, mondd, e gyermekország,
miféle régen elsüllyedt mennyország?*

s már egy 1903-as levelében azért örvendez a megtalált (persze, futó) szerelmeknek, mert úgymond, a leányban találta meg »a nyugtalanság nyugtatóját, mely mindent elcsillapít: sötét gondolatokat, hazafájó vágyat, bohéme-kört«. Ettől eltekintve azonban az alapszín, mellyel a szülőváros és a szülőföld képét megfesti az emlékezős költeményekben, túlnyomórészt sötét.

*Másként halálos csend és néma untság,
Poros akác-sor, vakolatos utcák,
petróleumlámpák és nyugalom,
üveggolyók a kertes udvaron*

olvashatjuk *A szegény kisgyermek panaszainak* egyik darabjában. Hasonlóan vélekedik e vidékről *a Négyven pillanatkép* némely darabjaiban is:

*Cigányzene, holdfény, bor, régi átok,
ábrándozó lányok, nyájas családok,
ti mérgeim.*

(17. Vidék)

*Ó dáridós hajnalban borban úszó,
ősz bajszok és könnyes-vad rikkanások,
lassú halált kíséző hegedűszó.*

(8. Magyarosan)

Bóka László állapítja meg róla, hogy »abba a nemzedékbe tartozott, amelynek majd minden tagja egy hazai táj, egy vidéki város, egy falu gyermekkori élményvilágával a szívében vált fővárosi íróvá, még akkor, amikor Budapest igazi nagyvárossá alakulása folyamatban volt«. Amint láttuk, ez alól Kosztolányi sem képez kivételt, hisz kétségtelen, hogy számos, egész életre szóló élményt szerzett e gyermekvilágban, de ellágyulni csak akkor tud, ha e legszűkebb családi és rokoni körön belül marad az emlékezés. Amint kitekint a biztonságos fedezéket nyújtó, jómódú polgári család ablakán, a kisfiút szinte lidérces félelem, a felnőtt költőt ellenszenv, a sivár vidéki étellel, az elmaradottsággal, műveletlenséggel szemben megvetés tölti el. Nyilván nagy része van ebben a nagy, a döntő élményt jelentő nagyváros, Budapest káprázatának is, amely úgyszólván megrészegíti az ifjú költőt: »A nagyvárosi élet pálinkája a fejembe szállt — írja egyik 1903-as levelében —, s ez oly jó ennek a megrongyolt testnek. Bár sohase józanodnék ki!« Természetes, hogy Budapestről, majd csakhamar Bécsből tekintve vissza Szabadkára, elsősorban vidékies jellege, műveletlensége, elmaradottsága tűnt szemébe.

A század eleji Budapest nemcsak politikai és gazdasági központjává fejlődik az országnak, hanem mind nagyobb mértékben válik a szellemi és irodalmi élet központjává is, s különösen sajtója veszi szolgálatába a legjobb tollakat. Kosztolányi is azok közé a déli vidékről induló írók közé tartozik, akiket ez a rohamosan fejlődő nagyváros magához szippantott. Egyetemi éveit alatt még gyakran megfordul otthon, egész vakációkat tölt a családi körben (»pár napra mentem csak fel minden héten Budapestre írni és dolgozni, s aztán ide menekültem furcsa lelki szenzációkat szerezni és szenvedni...«, 1909). Fokozatosan azonban mindjobban elszakad, mind nagyobb távlatból tudja szemlélni a város életét, s mindinkább a vidék, a kicsinyesség, az elmaradottság, a műveletlenség jelképévé válik számára.

Nem véletlen, de jellemző, hogy a »mostoha édesanya« is lényegében a Kosztolányi által ráragasztott jelzőnek megfelelően viszonyozta a költő idegenségét, pontosabban elidegenedését. S itt most nem arra gondolunk, hogy megjelölte-e már szülőházát (vagy annak a helyét) emléktáblával, s a gimnáziumot, amelynek önképzőköre első költői kísérleteinek a színhelye is volt, állított-e neki emlékszobrot... »Csupán« arra, hogy a város lakói mennyire tartják számon nagyjaik sorában.

De — kérdezheti valaki — mi értelme lehet e viszony és kapcsolat ilyen részletező vizsgálatának, amikor nyilvánvaló, hogy Kosztolányi költészetének esztétikai minősítése szempontjából teljesen mellékes, hogy szerette-e szülővárosát, ragaszkodott-e hozzá, dicsőítette-e, vagy pedig korholta, már-már gyűlölte lomhaságáért, eseménytelen állóvizéért. Látszólag valóban így van. Ha azonban kissé közelebről szemügyre vesszük ennek az idegenségnek az okait, olyan következtetésre jutunk, hogy az mégiscsak kihat a költő egész magatartására, a valósághoz, a társadalomhoz való viszonyára, élet- és világszemléletére, végső soron pedig költészetére is.

Keresztury Dezső állapítja meg, hogy Szabadkán »nyerte azokat a mély benyomásokat, amelyekhez emlékezésből táplálkozó költészete ismét és ismét visszatért. De ezek inkább a családi s rokoni kör emlékei, egy már süllyedőben levő magyar vidéki polgárság világának üzenetei voltak. A „beteg, borús, bús, lomha Bácska“, a gyermekkort körülvevő tágabb haza, a délvidéki táj és nép alig adott többet neki néhány halvány rajzú képnél, egy-két novella anyagánál«. Kis túlzással tehát azt mondhatjuk, hogy a család biztonságos erődjén

kívül az úri kisfiú rendkívül bizonytalanul, félszegen mozog, valójában alig ismeri a várost és a vidéket. Nem véletlen, hogy az Alföldet is vonatablakból nézi, s úgy látja, hogy a parasztnak, a »szikár legény«-nek, aki olykor elballag, akinek »izmos, erős és szikkadt az arca« »Vad, idegen tűz villan a szemén«, s rezignáltan állapítja meg a vidékről:

*Ez itt kelet. Hiába küzd nyugat.
E vérvirágos föld ma is a régi,
az ősök itt kinyújtják karjukat«*

s a végkövetkeztetés: »S a föld is Ázsiáról álmodik«. Hasonlóképp csak a vonatból figyel meg a magyar parasztot is:

*»Csak akkor látod őt, ha szürke éjjel
száguld tovább a gőzvasút veled«.*

A család pedig — amelynek látószögéből a tájat és vidéket szemléli, »vidéki konzervatív magyar polgári család«, s amint Bóka László megállapítja — Babitscsal, Juhász Gyulával, Móricz Zsigmonddal stb. összehasonlítva —, »Kosztolányi jött legmesszebről a forradalomig, a polgári védettségéből, a polgári öntudat biztonságából, nacionalista elfogultságok és kozmopolita téveszmék köréből«. E polgári szemlélet, ezek a konzervatív beidegzettségek pedig, amivel teljesen egybehangzik az egy időszakban olyannyira hangoztatott politikamentesség és individualizmus olykor, különösen 1919 után súlyos válságokba sodorták az embert és költőt egyaránt. Így szemlélve a polgári család védettsége, elszigetelő, elzárkózó életköre valójában a költő életszemléletének leszűküléséhez is vezetett. Ilyen madártávlatból nézi a Szabadka környéki kora ősz is, s ezért csak képes levelezőlapra emlékeztető képet tud festeni róla:

*A pítvarban a tengeri
nevet a nap piros tűzére,
de sárga aranyát elveri
a paprikák piros füzére.
Száll-száll a lelkem kergetőzve
a mustszagú virágos őszbe,
mint szélbe a csörgő papíros,
fölötte a halál és élet
a sárga és piros.*

(Kora ősz a ludasi pusztán)

Más helyen már rámutattunk arra a csillagászati távolságra, ahonnan e vidék családon és ismeretségi körön kívül eső népét, népeit szemléli Kosztolányi. Mindez mégis egy kivételes írói-költői tehetség elfogultsága szülővárosa és szülőföldje iránt, s mint Bóka László írja, »korlátot szabhat ennek a tehetségnek az író társadalmi környezete, világnézete (sőt betegsége is), de meg nem semmisítheti, s az írói-művészi tehetség az ösztönös tevékenység automatizmusával keresi útját a valósággal való művészi kapcsolathoz«. S tudjuk jól, Kosztolányi meg is találta ezt a kapcsolatot a szülőfölddel is, mégpedig épp a két Szabadkán játszódó, bizonyos értelemben családregényben, a *Pacsirtában* és az *Aranysárkányban*. Művészetének diadala itt épp abban van, hogy az a szűk családi kör, amelyben e vidéken mozgott, elegendő volt számára, hogy a biztonságosnak látszó polgári morál törekenységét, bizonytalanságát, illetőleg a polgári nevelés teljes kudarcát, egyúttal pedig az egész vidéki életforma tarthatatlanságát, kicsinyességét bemutassa.

ÁCS KÁROLY

„NÁDAS TAVON“

A legnagyobb »tóparti« költők — Vajda, Kosztolányi — emlékének, és mindazoknak, akik versbe írták ezt a nem létező tavat: Gálnak, Zákánynak, Fehérnek, Toroknak, Domonkosnak, Gulyásnak . .

Hogyha már-már elepeszt a kórság,
úgy szomjazod az igaz lét kortyát,
tó vár rád, elmerült, partja-nincs
gyerekkorod őstava: Palics.

Messze bent, hol összeér a nádas
és a tikkadt levegő elbágyaszt,
csobogó tón, ringó csónakon,
elmerenghetsz múlton, holnapon.

Elaludhatsz, elringhatsz a nád közt,
lélegzettel zilálhadd a lágy szöszt,
hallgathatod, hogy susog a nád:
Várj . . . a jelszó . . . vigyáz . . . add tovább . . .

S mire ébredsz, a nádas is éled,
susogása immár harsány ének
s kurjongatás: Üsd, vágd, nem apád!
Indul a nád! Fegyverropogás.

Nem! Kigyulladt, s ég-pattog a nádas.
Kimerülsz? Bennégsz vele? Válassz!
Száll! a pernye, fojtogat a füst . . .
Ó, régi tó, bekormolt ezüst!

Felborított szárazra vont csónak:
józanabbik arca a valónak.
De még mindig mintha hallanád:
álmodon túl susog, zúg a nád.

1974.

BESZÉD ÉS ÍRÁS

A novellairó Kosztolányi

— Próza — mondod fitymáló ajkránditással —, csak próza. Eközben pedig azt érezteted, hogy valaki leszáll a lováról, és gyalog kel útra. Lovagolni nem mindenki tud, de jární a földön mindenki tud. Tévedsz, barátom. Aki prózát ír, talán leszáll a vers táltosáról, de nem a földre száll, hanem egy másik, éppoly szilaj és kiismerhetetlen lóra, mely gyakran a vers ürlovasait is úgy leveti, hogy szörnyet halnak.

Kosztolányi Dezső: *Próza*

Kosztolányi, a költő, ha prózát ír, sohasem »menti át« verseinek világát, hangvételét, jellegét novelláiba és regényeibe. Pedig a költők prózáját általában ugyanaz jellemzi, mint lírájukat; gyakran megfigyelhetjük, hogy a költő novellája valójában »csak« versének (vagy verseinek) oldottabb, lazább, még rosszabb esetben köznyelvre fordított formája.

Kosztolányi prózavilága — regényeinek és novelláinak természete — egészen más képet mutat. Ő élesen elválasztja a verset a prózától. Mert tudja, mindkettő egyformán kemény és könyörtelen beszédforma, de az epikai költszet egészen más természetű, mint a lírai, mások a törvényei és szabályai, másfajta figyelmet és hozzáállást követel. Ezért mondhatjuk, hogy az ő regényeit és novelláit olvasva a próza tiszta változataival találkozunk. Tehát alávetette magát azoknak a vastörvényeknek, melyek a próza jellegéből fakadnak. S ezek a törvények nemcsak megkülönböztetik a prózát a lírától, hanem természetrajzának határait is körülírják. Kosztolányi a próza megkülönböztető és sajátos törvényeiből eredő nehézségeket, az »elbeszélés nehézségeit« nem lírai betétekkel, oldott verssorokkal, hanem az igazi (és tiszta) prózára összpontosítva oldotta meg. Bizonyos, hogy prózája éppen ezért tartós hatású. Ez persze, nem jelenti, hogy prózájának világa teljesen leválasztható versvilágáról, az átcsapások, az érintkezési felületek így is feltárhatók. Sőt, talán éppen ezért tárhatók fel valóságos arányaikban.

A *Kínai kancsó* Kosztolányi prózájának egy ilyen tiszta változata. Kétségtelenül érintkezik a versek világával, a szegénység-versekkel elsősorban, de a passzív humanitást hirdetőekkel is. Tehát olvasható a versek irányából is. Csakhogy ezek mind tartalmi mozzanatok, vagyis megkerülhetetlenek, de döntően nem minősítik az írói eljárást és gyakorlatot; a »megformáltság« szintjén — mint »megformált tartalmak« — azonban élesen leválasztják a novella világát a szegénység-versek világáról. Vagyis, ha Kosztolányi verseit már olvastuk, akkor a *Kínai kancsó* régi ismerősként kerül eléink, de olyan ismerősként, aki lényegesen megváltozott, olyan nagy mértékben, hogy újra meg kell ismernünk. És nem biztos, hogy a régi ismerkedés útjai most járhatók. Sőt, egészen biztos, hogy tévútra vagy zsákutcába vezetnek. A *Kínai kancsó* ugyanis, szálai bármilyen könnyen köthetők a versek szálaihoz, külön világ, önmagában teljes, semmire, ami rajta kívül van, vissza nem vezethető, epikai világ. Ugyanez állapítható meg általában is Kosztolányi regényeiről és novelláiról. Mert az *Esti Kornél* novellákban megformált hős, a prózai Esti Kornél hangja nem azonos azzal a hanggal, amelyen *Esti Kornél éneke* szólal meg,

vagy amelyen Esti rímei csengnek. Kosztolányi irodalmi világának *kétalakú* hőse tehát Esti Kornél. És ezt a két alakot, bármilyen közel is vannak egymáshoz, nem vezethetjük vissza egymásra, még akkor sem, ha — megtevés-tően — ugyanazt a nevet viselik; Kosztolányi kialakított egy lírai és egy epikai Esti kornélt, és a kettőt egyenként kell teljesnek, érvényesnek vennünk. Elválnak egymástól, mert az egyik a líra, a másik az epika természetének megfelelően viselkedik. Az egyik a líra, a másik az epika törvényeinek engedelmeskedik. Így kell érteni azt is, hogy a *Kínai kancsó* világa eltér a szegénység-versek világától, s az eltérés következtében önmagában teljes világ.

A *Kínai kancsó* elejétől végig egyenes, szubjektív beszéd; egyetlen *nézőpont* alkalmazása. A narrátor teljesen rejtett, szerepét egészében a novella-hős beszéde tölti be. Látszólag semmit sem tudunk meg a kínai kancsó »elégé muris« esetéről azon kívül, amit a hős mint *átélő* mond el. Az *átélő* itt azonos az előadóval, ami közvetlenül arra mutat, hogy a beszédhelyzet kivételesen fontos a novella jelentésének szempontjából. A *szemlélő*, ami talán a leggyakoribb összetevője, s egyúttal legszámottevőbb alakítója is a prózai formáknak, a *Kínai kancsó* szövegéből eltűnt, hiszen a szubjektív beszédhelyzetből következően az *átélő* csak arról számol be, aminek közvetlen köze van az élményéhez, tehát amikor a történet menetén kívülre tekint — a millio-mos Martiny alakját, környezetét, kastélyát, vagy a saját lakása környezetét és szegénységét »beszéli el« —, akkor is az *átélés* szubjektív távlatából lát-tat; tehát sohasem csap át a szemlélés objektív síkjaira.

Ebből adódóan a *Kínai kancsó* legfontosabb prózai tényezője éppen a *beszéd*, a hős elbeszélése, élménybeszámolója. S hogy mennyire előtérben van a beszéd, azt a novella indítása — a hős mentegetőzése — is bizonyítja:

Az ember bizonyos idő múltán a saját szavait is elhasználja. Már nem érzi, mi van mögöttük. Erre új szavakat keres, másokat, csak-hogy ne alkalmazza a régieket, de az újakban sokszor nincs élet, tartalom, hamisak.

És valamivel lejjebb:

Idegessé, hogy valamit kétszer beszélek el. Csak jár a szám, folyton attól félek, hogy kinevetnek, fülig vörösödöm. Miért is szégyenke-zünk ilyenkor? Hiszen mindenki százszor szajkózza el, ami vele meg-esett. Másról nehéz beszélni. Azért pirulni pedig, mert ügyetlenül választottuk meg a személyt s elfelejtettük, hogy ő már tudja, amit mi közölni akartunk, ostobaság. Legfőleg az bánthat ekkor, hogy rosszul színészkedünk. Nem igaz? De engem mégis bántana.

A hős — az *átélő*-beszélő — szavai több szinten funkcionálnak. Egyrészt a novella egész *prózai* jellegére vetnek fényt. Élménybeszámoló a novella. Az élmény hitelességéhez pedig — látszatra — nem férhet kétség: mindenki arról beszél, ami megessett vele, mert másról nehéz beszélni. A szavak tehát az *egyenes közlés* funkcióját töltik be. Ugyanakkor azonban ez az első szint már figyelmeztet a másodikra is. Az élményeit »mindenki százszor szajkózza el«, mondja a hős, és tudatában van, hogy minden ismétlés az élményen is változtat, hiszen a beszélő »bizonyos idő múltán a saját szavait is elhasz-nálja«, és újakat keres, ezek pedig nem biztos, hogy — az első beszámoló szavaihoz hasonlóan — tartalmasak lesznek. Ezért ugrik ki a hős mentege-tő szavaiból a »színészkedünk« szó jelentése. A többször elmondott élmény-beszámoló lassan elszakad a közvetlen élménytől, az új szavakkal, az elmon-dás új körülményeivel — »színészkedünk« — mind újabb és újabb beszéd-helyzeteket teremt. S ezek, megőrizvén az élmény magját, az élményt új meg-világításba helyezik. Ebből következően az *átélő*-beszélő hős szerepében az *átélés* helyére a *beszéd* ugrik be, már elsősorban a beszédre gondol, ami azt jelenti, hogy a megformálásra és nem pusztán az élmény hiánytalan közlésére. Ha válogat a szavak között, akkor válogat a szavak elrendezésében is; már nemcsak az élményre, hanem a beszéd törvényeire is odafigyel. Ennek követ-keztében szavai az egyenes közlés funkciója mellett az *alakító közlés* funk-cióját is felveszik. A beszédre és az alakításra figyelve kialakítja a *műformát*.

A szubjektív közlések tehát a novellaforma objektív szabályai közé futnak be. Amiből nyilvánvalóan következik, hogy az elsődleges élménybeszámoló hitelessége már nemcsak a valóságos élmény, hanem egyúttal az alakított forma, a »megreformált tartalom« függvénye is. A szó tehát a *művé válás* funkciójában jelenik meg.

Természetesen, a *Kínai kancsó*ban, ez a második funkció nem szünteti meg az elsőt; a két funkció együtt jelenik meg és egyidejű. Még csak elsődlegességi sorrend sem ismerhető fel bennük. Az egyes közlés és a művé válás funkciója egymást segítik és egymást építik; ahol felerősödik az egyes közlés, vele együtt emelkedik ki a művé válás szerepe is, hiszen — a novella olvasása közben — mindvégig tudatában vagyunk (és efelől Kosztolányi nem hagy kétséget), hogy egyrészt egy szubjektív beszédhelyzet mozgását látjuk, másrészt pedig egy teljesen stabil és törvényszerű prózai formát: novellát ismerünk meg. A kínai kancsó »eléggyé muris« esete egyedi is és extrém is, tehát teljesen megfelel a novellaforma tartalmi törvényének, ugyanakkor — merthogy élménybeszámolóról van szó — a szöveg teljes egészében a mindig gyorsuló történetre összpontosíthat, tehát egészében megfelel az általános, kiélezett és felfokozott zárásra épülő novellastruktúrájának. Látszólag azonban el is tér a standardizált novellaformától. A *Kínai kancsó*nak ugyanis *utótörténete* van, ahol azonban a történet irama nem lassul le, nem ernyed el, hiszen amikor kiderült már, hogy a kínai kancsót — amely (a hős szavaival) »a mi legendás kincsünk a mi legendás inségünkben« — véletlenül megsemmisítő milliomos Martiny nem fizet, sőt egészen megfedkezett a kárról, amit okozott, a novella menete egészében a benső világ felé fordul; világossá válik, hogy itt nemcsak egy »eléggyé muris« esetről van szó, hanem sorsdöntő megtörténésről, ami a történetben résztvevők viselkedését és magatartását is képes megváltoztatni. Tehát az utótörténetben a novella menete — ha lehet — még inkább felgyorsul, mert ha eddig esetről *volt* is szó, itt már állásfoglalásról *van* szó, és ez egyúttal a kínai kancsót, a kínai kancsó történetét jelképes szintre emeli. Tartalmassá teszi azt a legendát, amelynek középpontjában a kancsó állt, és áll még mindig. De ekkor, amikor az utótörténetben a kancsó szimbólummá minősül át, tehát teljes egészében megvalósultnak látjuk a novellaformát, az egyes beszéd is felerősödik, tehát előtérbe kerül az átélő-beszélő alakja.

Idáig tart a mi kínai kancsónk története, melyet annyiszor beszéltem el másoknak is. Már befejezhetném. Szokásom szerint sokat fecsegtem, drágám.

— mondja a novella előadójóse, de még hozzátéshzi:

De ha nem unod — igazán nem unod? —, még elbeszélék valamit. Olyasmit, amit eddig még senkinek se mertem elbeszélni.

Amikor a kínai kancsó története teljesen átsiklik a jelképesesség, tehát az objektív művészi közlés szintjére, akkor a szubjektív beszéd funkciója háttérbe szorulhatna, ha Kosztolányi biztos kézzel vissza nem rántana onnan, mégpedig — a novellában most első ízben — a teljesen szubjektív, *intim* beszéd szintjére. Az intimitás hangvétele az utótörténet menetét természetesen felgyorsítja, felerősíti. Igaz, itt már nincs szó valóságos történetről, de a történet utórezgéséről sem. Itt, a visszafojtott, suttogó intim közlés síkján töltődik fel valóságos emberi tartalommal az a konstrukciós kettősség, ami az egész novella jelentésvilágát áthatja: a szegénység és a gazdagság, a szegény ember és a gazdag ember szembeállítás. Mert valójában — a társadalmi relevancia szintjén — egy ilyen szembeállításnak lesz tartós és kifejező jelképe a kínai kancsó és a kínai kancsó története. A nyomorgó bankhivatalnok, aki »apró-cseprő szívességeket tett« a milliomos lovag Martinynek, »amilyeneket egy bankhivatalnok tehet, a kisember a nagyembernek«, teára hívja a milliomost, aki — miközben a házigazda hegedűjátékát hallgatja — egy óvatlan pillanatban leüti és összetöri a legendás értékűnek hitt kancsót; ekkor, az utótörténetnek a visszfényében, jelenik meg előttünk a hivatalnok teljes emberi méretében. Már nem a hajlongó és pironkodó kishivatalnok, hanem a gazdagok-

nak — más szóval a társadalmi felépítésnek — való kiszolgáltatottságát mélyen átérző egyéniség, aki (igaz, csak a négy fal között és felesége előtt) robbanni is tud, lázadni, bár ez a lázadás nem mozdítja őt ki passzivitásából és — amint láthattuk — teljesen képtelen reménykedéséből. A kínai kancsóval jelképezett sorsán láthatja meg a kishivatalnok, hogy miért nincs lehető-ség a párbeszéd²⁸ a szegények és gazdagok között:

A szegény ránéz a gazdagra s ezt gondolja: »Jaj, de gazdag vagy te«. A gazdag ránéz a szegényre s ezt gondolja: »Jaj, de szegény vagy te«. A szegény belül, a lelke mélyén, így kiált a gazdag felé, teljes meggyőződéssel: »Adj pénzt, adj pénzt«. A gazdag belül, a lelke mélyén, így kiált a szegény felé, éppoly meggyőződéssel: »Nem adok, nem adok«. Minthogy erről nem beszélhetnek, társalgásuk folyton elakad.

Kirívó példabeszédnek tűnik ez a részlet a novella utótörténete nélkül. Az utótörténet teszi tartalmassá, mert az egész konstrukció középpontjába állítja; áthidalhatatlan antagonizmus, amivel szemben a kishivatalnok csak bensőjének lázadását, tehetetlen dühét állíthatja. Persze, az adott helyzetben, sikertelenül.

Az utótörténet és a valóságos történet, láthatjuk, mint két egymást feltelező, egymást értelmező struktúra függ össze. Összefüggésük olyan szoros, hogy bármilyen nyilvánvaló is a *Kínai kancsó* kompozíciójának e kettősége, a novella nem szakad két részre. A szakadékat a két rész között ismét az egész novellát formáló beszéd hidalja át. Megváltozik az utótörténetben az átélő-beszélő hangja, hiszen olyasmiről beszél, amit másnak még nem mondott el, olyasmiről számol be, ami férjének »Az állásába kerülne, azonnal kiröpítenék a bankból«. Fojtottá, suttogóvá válik a hang, megrendültebben beszél, mint az előbbi strukturális egységben, mert »Csak neked mondtam el, mert téged szeretlek«. Tehát teljes egészében visszahúzódik ez a hang az intimitás körébe, már senkire sem tartozik, amiről beszámol, csak arra, aki az egész történetet meghallgatta. Tehát a novella végén ismét előtérbe kerül a beszéd kérdése, de már más szinten, már nem a mentegetőzés, a tartózkodás jegyeivel, hanem a spontán megnyilatkozás, a rejtett közlés nyomaival. Logikus a beszédnek ez az átváltozása. A hallgató, akihez az átélő-beszélő — a nyomorgó hivatalnok felesége — szavait intézte, már a történeten belül van, egyrészt mert figyelmesen hallgatta a történetet, »igazán nem unod?«, másrészt mert valamilyen módon köze van a beszélő intim világához: »Csak neked mondtam el, mert téged szeretlek.« De ez is csak most tudatosodott a beszélőben. A novella elején, amikor a történet elbeszélésébe belekezdett, mint beavatatlan idegenre tekintett a hallgatóra, most viszont az már beavatott, részben átélő is. Belül van a hallgató, ezért állíthatja Kosztolányi a beszédet — most már kimondhatjuk, a novella fundamentális strukturáló mozzanatát — egy új szintre, mely nem tér el az első megjelenési szinttől, de nem is azonos azzal, hiszen kiegészíti, teljesebbé teszi. A beszédre való utalás a novella elején és a novella végén határolja el a novella szövegét minden más beszédformától.

A beszéd tehát, amint kimutattuk, forrása a *Kínai kancsó* felépítésének, de kerete is, ami arra mutat, hogy több irányból definiálja az egész szerkezetet.

A szó két szinten funkcionál a novella szövegében, a beszédnek is több funkciója van. Első és talán legfontosabb szerepe, hogy a novellát mindvégig a köznapi közlések átlagán tartja. Kosztolányi más prózájában sem tér el alapvetően a köznapi nyelv rendszerétől, ha leír, ha kommentál, ha lélekrajzot fest, mindig a köznyelvi átlagot követi, s ez kivételes hangsúllyal mutatkozik meg a *Kínai kancsó* szövegében. Annál is inkább, mert itt élménybeszámolóról van szó és nem az élmény írói-művészi megformálásáról. Kimutattuk már, hogy ez az élménybeszámoló végső fokon művé válik, most arra kell figyelmeztetni, hogy ez az átalakulás nem a köznyelvi átlagtól való eltérés eszközeivel, hanem éppen a köznyelv nyomatékosításával következik be. Ha a novella bizonyos helyeken túllépi ezt az átlagot, például amikor férjének Bach zenéjéről mondott szavait ismerteti:

Szépen beszélt. Az is eszébe jutott, hogy Bach annyit jelent, mint patak s ütemei egy hűs, átlátszó kristálycsermelyhez hasonlítanak, mely hegyi ösvény kavicsain lefelé bukdácsol.

akkor gyorsan hozzát teszi:

Itt már erőlködött.

Különösen ragaszkodik Kosztolányi a köznyelvi formákhoz a novella kiélezettebb részleteiben. Amikor a kínai kancsó összetörik, amikor tehát megtörténik az, amiért »ezt a hosszú lélegzetű históriát« elbeszéli, csak ennyit mond:

Egyszerre fülsiketítő csörömpölést hallottam. Azt hittem, hogy ablak zúzódtott be vagy a szomszédban egy óriási üvegajtó. Martiny félreugrott, két tenyerét a falhoz tapasztotta, hogy el ne bukják. Odarohantam. Hát, drágám, a kancsónk tört össze, a mi kínai kancsónk. Martiny a sarokban hozzátámaszkodott, észre se vette, hogy ott van, valahogy félrebillentette, feldöntötte. Ezer-millió darabra tört, drágám.

A bekezdésben csak két nyomatékositó beszédmozzanat van, egy ismétlés: »a kancsónk tört össze, a mi kínai kancsónk«, és egy felnagyító túlzás: »ezer-millió darabra tört«. De olyan nyomatékositó nyelvi elemek ezek, melyek nem kizárólagosan az irodalmi nyelv sajátjai. Kivételesen gyakoriak a köznyelvben is. Még egy ilyen elemet lehet itt megfigyelni, a kétszeri megszólítást: »drágám«, ami megint nem a szakasz irodalmi megformáltságára utal elsősorban, hanem a beszélő lélekrajzát mélyíti el, s egyébként is az ilyen megszólítások a köznyelvi beszédformák gyakori kiegészítő mozzanatai.

Kétségtelen tehát, hogy a *Kínai kancsó* beszédformája szinte teljesen azonos a köznyelvi átlaggal, ami azonban — paradox módon — éppen a novella irodalmi értékeit, irodalmiságát húzza alá. Így lehetne ezt a paradoxont megfogalmazni: a *Kínai kancsót* átélő-előadó beszéde felépítésében, grammatikájában, szókincsében köznyelvi, mégis egészen nyilvánvaló, hogy itt nem köznyelvi, hanem irodalmi beszédtypusról van szó.

A novella beszédformájának ezt a paradoxonát húzza alá az a tény is, hogy ez a beszédtypus nemcsak az élményt közli, hanem egyúttal az átélőt is megformálja. Mégpedig nemcsak azzal, hogy a személyiséget mindig definiálja a beszéd, a szóhasználat, a mondatszerkesztés, hanem az a körülmény is, hogy a beszélő mondatait nemcsak a szavak és a szavak fűzése, hanem a mondatok lendülete, szólamokra való elosztása is jellemzi, amiből közvetlenül alakul ki az adott novellahős alakja és lélekrajza. Persze, elsősorban a benső felé irányul ez a meghatározottság, bár ennek nyilvánvalóságából következően nem nehéz az átélő-beszélő fizikai alakját, tehát mozdulatait, kéz-és fejtartását leírni. A beszéd tartalmazza a mimikát, az arcjátékot, a mozdulatokat is.

Két mozzanatra figyelmeztet ez bennünket: egyrészt arra, hogy itt valóban nem fogalmazásról, tehát nem írásról, hanem beszédről van szó; a *Kínai kancsót* hallani (hallgatni) kell akkor is, amikor csak a szemünkkel olvassuk; másrészt arra, hogy a nyelv ebben a novellában kivételesen megterhelt, hiszen az írott szöveg szintjéről a drámai megjelenítés szintjei felé tendál. De egyetlen pillanatra sem válik tiszta hangzássá, vagy tiszta drámai monológgá. Mindvégig megőrzi elsődleges formáját, a *prózaí formát*.

A beszédre való több irányú összpontosítás jellegzetesen epikai eljárás, ami azt bizonyítja, hogy Kosztolányi, amikor prózát írt, akkor valóban prózaíró volt, amikor az »elbeszélés nehézségeit« oldotta meg, sohasem folyamosított segítségért a benne élő költőhöz. Azt jelenti ez, hogy teljes értékű epikai (prózaí) közlésforma csak úgy valósítható meg, ha ennek természetesen előtérben, és minden más közléslehetőség háttérbe szorul. Ezt tudta Kosztolányi, ezért lehetett ő a prózának is mestere. Meg tudta ülni a próza »kiismerhetetlen és szilaj« lovát.

AZ ARANYSÁRKÁNY

Az *Aranysárkányt* nem sokkal a *Pacsirta* után alkotta Kosztolányi. Első részleteit 1924 szeptemberében közölte a Pesti Hírlap, s 1925 márciusában maga a könyv is megjelent. A két regény kapcsolata anyaguk felől is igazolhatónak látszik. Mindkettőnek Sárszeg, vagyis a gyermekkor Szabadkája a színtere, s mindkettő leleplező éllel ábrázolja a vidéki kisváros úri társadalmát. Keserűség, fájdalom és kiábrándultság hatja át mindkettőt, s a részletekben is sok a rokon vonás.

Az *Aranysárkány* mégis új szintet jelent, más költői szándékot teljesít, s más a természete is. Legszembeötlőbb jele ennek, hogy hőse, Novák Antal, jelentékenyebb, értékesebb ember, mint a *Pacsirta* alakjai. Bukott diákjai megverik, egyetlen lánya becsapja, elhagyja, környezetében nincs ember, aki segíthetne rajta, — öngyilkosságba menekül. Vajkayék öncsalással viselik tovább mártíromságukat, Novák nem tud kiegyezni szégyeneivel. Tragikus hős, s mint ilyen, kivételes jelenség a Kosztolányi-epikában. Hogy miért lett ilyen, s a róla szóló regény milyen szerepet tölt be a pálya alakulásában, s milyen költői értékek valósulnak meg benne, nézzük előbb az indítékok felől.

»Az *Aranysárkányt* Arpi címére küldtem. Olvassátok el ezt a regényemet, melyben egy tanár tragédiáját írtam meg, a lelkem lelkéből. Az alakokban ne keressetek élő személyeket. Öt-hat emberből formáltam egyet, mint az álomban. De amit írtam, azt hiszem, igaz.« Apjának s a szabadkai rokonságnak ajánlotta be e levéllel új regényét az író 1925 márciusában. (Levele apjához 1925. márc. 30.) Minden mondata fontos mozzanatra hívja fel a figyelmet. Mindenekelőtt arra, hogy a *Pacsirta* nyomán támadt neheztelést és sértődést (Kosztolányiné: *Kosztolányi Dezső*. 249., Ábécé. 54.) Kosztolányi igen komolyan vette. Komolyan is kellett vennie, mert a szülők öregedésével otthon egyre növekvő bajok az eddigénél is nagyobb figyelmességet és részvétet követeltek. Más volt tudni, levélben olvasni e bajokról, s más volt szemtől szemben s mind gyakrabban közelről látni. Legsűrűbben éppen 1924—25-ben, tehát az *Aranysárkány* írásakor.

»A határ megnyílt, a karácsonyt odahaza töltjük. Dide szomorúan nézi apja botladozó, bizonytalan járását, lihegő lélegzetvétélét. Húsvétra apuska jön hozzánk.« A öreg Kosztolányi nem találja magát, »este korán lefekszik, el is alszik, de éjfél felé hirtelen rosszullet fogja el, szaladnak hozzá, apuska nem tud szólni, sem mozdulni; agyszélhűdés érte. Dide orvosért rohan, eret vágna, az ágy ázik a vérben. Apuska beszédközpontja csaknem teljesen megbénult s ami a legfurcsább, főképpen elfelejtett számolni.« (Kosztolányiné: I. m. 252.) A betegségektől rettegő költő ettől kezdve állandó aggodalomban él. Apja felépülése érdekében mindent elkövet. Orvosokat mozgósít, betegét ellátja reménnyel, tanáccsal, s ekkor fedezi fel és gyámolítja költői ambícióit is. Tudnia kell, hogy rokonszenves dilettantizmus, amit apja művel, de figyelmé nem lankad, biztatása mindig őszintének tetszik, tapintata sohase fedí fel ke-

gyeletes indítékait. Az író, aki olyan kíméletlen nyíltsággal beszélt ki Vajkayékát, most hibátlanul játssza a költő partnert, s hozzá olyan könnyedén, mintha kedve telne benne. Szívszorítóbb játékot ennél aligha játszott. Orvos, fiú, pszichoanalitikus, ápolónő és mester egy személyben. (Ekkori levelezésük. Kiadatlan.)

Pedig maga is vigasztalásra szorulna. A Pardon óta képződött rossz légkört a regények sikere se oszlatta el. A legjobbat, a *Pacsirtát*, melyet később legkedvesebb regényének vall, nem is fogadta méltó figyelem, *A bús férfi panasza*i pedig nem is számíthatott zárlatoldó sikerre. A konszolidálódott ellenforradalom szellemi frontjai még mindig merevek, az utakat és pályákat idült érzékenységek szűkítik. S a szertelenségre, kötetlen érvényesülésre vágyó Kosztolányit talán mindenkinél jobban ingerlik e korlátok. Szenved tőlük s lázong ellenük. Eleinte bátortalanul, szomorúan, mint *A bús férfi panasza*inak a Nyugat hőskorát idéző verseiben. Aztán egyre ingerültebben, mintha nem is értené ellenségeit. Mintha kizárólag a tehetségtelenség lenne oka az ellene irányuló gyűlöletnek. A politika jelentőségét alábecsülve nem is hihette komolyan, hogy őt, a költői politika botlásai miatt joggal illetheti gyanakvás és harag. Megvető fölényel tűnődik ellenségein, akik beteges érzékenységgel tartják számon az ő hibáit, bűneit; akik sakálirigységgel romlását, halálát, gyalázatát kívánják. »Sohasem leszek képes fogalmat alkotni a hitványság, butaság, rútság mértékéről, mellyel ők ezt az ént, ki nem vagyok én, ezt a kedvük szerint eltorzított agyrémet (...) felruházzák.« »...Sokszor korlátoznak tartom ítéletüket, még többször mesterségesnek. Csak gyűlölni nem tudom őket.« (*Napjaim múlása*. 79—80.) Legádázabb és legnyíltabb gyűlölöi állítólag azt kívánják, hogy kapjon májrátot, az ennél is irgalmatlanabb pedig azt, hogy úgy írjon, mint ők. A gyilkos gúny, amely ebből a módszeres felsorolásból ki-süt, le is fokozza, meg is semmisíti az ellenfelet. *A bús férfi panasza*iban ugyanez a fölény utalja a Hattyú kutya hatáskörébe a költő »sunyi« haragosait (*Hattyú kutya*...).

Ezzel bizonyára be is érte volna, ha csak velük, a beteges irigyekkel lett volna baja, bár — a *Végrendelet* c. vers tanulása szerint — velük is komolyan számolt. Még inkább aggasztotta, izgatta és emésztette a társtalanság, a kapcsolatok fellazulásából, s a korszakot jellemző süketségből eredő hiányérzet. *A bús férfi*... költője borzalommal gondolt a kerítésen túli idegen világra, s azt kívánta: »Kik messze vannak tőlem és ígémtől, / ne jöjjenek át soha a falon.« (*Hattyú kutya*...) Csöndet kívánt, mert sebei még elevenek lehettek, s talán mert többet nem is remélhetett. Pedig nem a csönd volt az eleme, bezárkózni, »bezárni életét, mint a boltot« (*Számadás*), a tágasabb terephez szokott lélek huzamosan már nem bírhatta. A benutságból éledő szellemi élet, a nép és a nemzet létkérdéseinek előtérbe nyomulása, a szervezkedés szórványos jelei csak idegesítőbbé teheték a társtalanságot. Ki kellett hát törnie magányából, s a *Meztelenül* első nagy verscsoportját 1924 késő őszén már ez a kitörési szándék hívta életre, s magának a kötetnek is ez az elsőrendű értelme: megszabadulni az elkülönítő pózoktól, a tetszelgő díszektől, a belterjes szenzációktól; közel jutni az egyszerű emberekhez, feloldani a rájuk kövült idegenséget: testvéri társakra lenni. Fölénynek, gúnynak, ingerültségnek nyoma sincs e versekben, ellenkezőleg: feszült készenlét, fürkésző figyelem, mindent számon tartó izgatott-fájdalmas azonosuló készség lüktet valamennyiben. Szenved attól, hogy fia egyre jobban távolodik tőle (*Az apa*), hogy nem tudta megőrizni magának azokat, akiket szeretett (*Magánbeszéd*), hogy öccse,

akár ő, már egy meg nem osztható külön sors csendjében él (*Csöndes viszontlátás*). Irgalomért folyamodik az elárvult, roncsolt életű özvegy nevében (*Özvegy a villamosban*), hálás áhítattal veszi számba, amit az emberektől kapott, a testvériség és a szeretet ajándékait (*Tanár az én apám, Gépirókisasszony, Nők, Francia lány*). A mérleggel így sem elégedett, ami öröm éri, morzsa a hiány nagyságához képest, a magány áttörésének gondja végig elintézetlen marad. Ahogy eltévedni vágyik idegen emberek közösségében, megbecsült vendégként asztalukhoz ülni, abban a betöltetlenség sajnása élteti a lírát (*Vágy eltévedni*). A poétikusan komoly felhívás, mellyel a másik emberhez való közeledés nyíltságára, őszinteségére figyelmeztet, a helyzet kockázatosságát hangsúlyozza, az aggodalmat, hogy vajon megértheti-e ember az embert (*Vigyázz*). Másról reménnyel árnyaltan vívódik ugyanezzel a kérdéssel: »az ember mért ne értené meg az embert?« (*Költő*) Nem kétséges, hogy a sértett magányból kifelé figyelő költőnek 1924—25-ben ez a legégetőbb kérdése, a legfontosabb tétje: *mért nem értheti ember az embert?* Kortünet ez a hiányérzés. Fájdalmasabb változatát *Lélektől lélekig* c. versében Tóth Árpád fogalmazza a legszebben:

*Tán fáj a csillagoknak a magány,
A térbe szétszórt milljom árvaság?
S hogy össze nem találkozunk már soha
A jégen, égen s messzeségen át?*

*Ó csillag, mit sírsz! Messzebb te se vagy,
Mint egymástól itt a földi szívek!
A Szíriusz van tőlem távolabb
Vagy egy-egy társam, jaj, ki mondja meg?*

*Ó, jaj, barátság, és jaj, szerelem!
Ó, jaj, az út lélektől lélekig!
Küldözzük a szem csüggedt sugarát,
s köztünk a roppant, jeges ür lakik!*

Tóth Árpád egy éjszakai tünődés élményéből bontakoztatja ki ezt a lírai meditációt. Egy csillag látványából, melynek fénye égi üzenetként mérhetetlen messzeségeken át, évezredek száguldás után ért el a költőhöz. Novák Antal egy látszatidill békéjében ugyanerről beszél a lányának, Hildának (12. fejezet). Arról, hogy a Szíriusz milyen messze van, s mikor Hilda felsóhajt az irdatlan távolság megsejtése közepette, s szédületében megfogja apja kezét, szavaiban az ember és ember közötti űr nagyságának sejtelme is jelen van: »Ó, de messze vagyunk.« S mikor Novák Antal az állati inzultus után ájultságából fel-tápáskodik és sehol senkit nem lát maga körül: »Fönn az égen csillagok hunyorogtak, a Cassiopeia, a Véga, az Aldebaran. Csak azok látták ezt, azok nézték, rettenetes-reménytelen távolságból, közönyösen.« (18. fejezet.) A Tóth Árpád-vers 1923 júliusában jelent meg (Magyarország. 1923. júl. 29.), s erre a kapcsolatra nem azért figyelmeztetünk, hogy kölcsönzésen érjük tetten Kosztolányit, hanem azért, hogy kitessék, milyen emésztő korszomjúság juthatott szóhoz Novák Antal tragikus végű magányában.

A család megengesztelésének szüksége, az apa betegsége által is sűrgetett jóvátétel vágya, s a költő magányoldó, blokádtörő szándéka ebben a magasabb és általánosabb érdekű alapeszmében talán méltó lehetőségére: »Ó, jaj, az út lélektől lélekig!«

És ez az alapeszme a regény eredeztetése szempontjából sokkal fontosabb, mint az ifjúkori emlékek. Igaz lehet, hogy a huszadik érettségi találkozó — Szabadkán 1923 nyarán — közrejátszott a regény fogalmazásában (Kosztolányiné: l. m. 252.), de meggondolandó, hogy a terv már a tízéves találkozó alkalmából is felmerült (*Ábécé*). Hogy ez a regény is *A szegény kisgyermek panasza*inak palinódiája lenne (Sóter István: *Kosztolányi Dezső*. Kritika, 1965. 4. 26—34.) még anyaga felől nézve is csak helyel-közel igaz. *A szegény kisgyermek*... már gyermek volta miatt se beszélhetett az érettségiző ifjak problémáiról, s életének színtere inkább a család volt, mint a város. A szegény kisgyermek semmit sem tudott a gimnáziumról. Amit Szabadkáról, Palicsról tudott, az *Aranysárkány* szempontjából nem túlságosan fontos. Fontosabb a jószágos doktor bácsi alakja, az ügyetlenül mindig egyetlen dalt zongorázó édesanya emléke, a szelíd, tiszta szemű lánytestvér, akit a bánat eljegyzett, s mindegyik az apa, aki úgy él a kisgyerek képzeletében, »akárcsak egy kormos szénégető«. Szigorú, tartózkodó és rejtélyes ember, csillagok, mérgek titkának tudója. Akár Novák Antal. Még érdekesebb, hogy a sejtelen, ami alakjához fűződik, Novák Antal sorsában teljesedik be:

*Úgy szeretem s félek vacogva tőle,
és félek, hogy egyszer fegyverével
ennen — koponyáját loccsantja széjjel,
vagy elmegy innen, nem jó sohse vissza,
s vérben, halálban omlik el a titka.*

A szegény kisgyermek... világából ez tehát a legerősebb, legterméke-nyebb elem, mely az *Aranysárkányban* ismét életre kelhet, de ez az, amelyre legkevésbé áll, hogy »a prózában később kritikává alakult át.« (Sóter István: l. m.) Azokat a támadásokat, amelyek igazgatói szigora miatt annak idején Kosztolányi Árpádot érték, a fiú az apja oldalán, családi bántalomként élte át, s ha időnként volt is benne lázadó indulat, az idő és a viszonyok együttérzése változtatták azt. Így válhatott a Kosztolányi Árpáddal sokban rokon Novák Antal a költő tragikussá fokozott magányának képviselőjévé, Seneca utódává.

Ami az *Aranysárkányban* valóban kritikává alakult, vagyis Novák szűkebb és tágabb környezete, annak előzményei csak töredékesen lelhetők fel az életmű korábbi szakaszaiban. A *Nero* előzményeként említett *Tréfa* diákizgalmai, ha távolról is, de tartalmaznak rokon mozzanatokot. A Hedda-szerelem költői feloldásának példájaként említett *Rossz baba karrierjében* Hilda előképére ismerhetünk. (Kosztolányiné is jelzi ezt az összefüggést. (l. m. 252.) Az öccséről szóló *Őnéletrajz* adatai szerint gyerekkorukban a Kosztolányi fiúk is a cigarettakinálás gesztusaival — »kérlek szépen«, »kérlek alásan« — utánozták a felnőtteket, s ugyanitt beszél arról is a költő, hogy milyen élesnek érezték a két világ közt a különbséget (*Őcsém*. 6.). Egyik novellájában az iskolába beidézett szülők a fiaikra emlékeztetnek (*Miklóska*), a *Legendában* a diákevek iránti figyelem már a múltó idő metafizikáját sejtí és sejteti. A *Leányok* c. novella Gyulája és a sok lánytestvérral megáldott regénybeli Oláh Gyuszi bizonyára egyazon emlékből nőttek. Névtelen levelekről s arcátlan csomagokról az 1919 utáni levelezés tudósít. A Novákot istápoló öreglánya, Pepike figurájában Pacsirta emléke kísért. A vidéki szürkeségbe elmerülő Hilda számára egy színházi este olyasfajta »esemény«, mint a *Piros ködbeli* gazdafeleség számára egy orfeumi este.

Ezek lennének tehát az életmű *Aranysárkány* felé mutató mozzanatai. Leltárszerű felsorolásuk csak pőrében tüntette ki, hogy milyen töredékesek, mennyire esetlegesek, s így indirekt módon azt is, hogy az új regény mennyire a maga idejének műve, egységében az anyag sugalmainál mennyivel fontosabb az alapeszme ujmutatása. A századfordulóra utaló korjegyek halványabbak is itt, mint a *Pacsirtában*. Anyaga egy részét nem is Szabadkáról hozta Kosztolányi, hanem frissen gyűjtötte, s ezek a friss élmények bizonyára a régiek természetére is kihatottak. [Turóczi-Trostler József emlékezete szerint az *Aranysárkányhoz* készülő Kosztolányi hozzá is járt tanulmányozni az iskolai viszonyokat, Galsai Pongrác pedig egy olyan levelet közöl (Élet és Irodalom. 1958. ápr. 16.), amelyet Pókász Béla székesfehérvári tanárnak írt Kosztolányi azzal a kéréssel, hogy Pókász iskolájában környezettanulmányt végezhesse.]

Szempontunkból azonban végül is nem az a fontos, hogy mit hozott Szabadkáról és mit gyűjtött Székesfehérváron a költő, hiszen a szabadkai emlékek túlsúlya így is mindenképpen bizonyosra vehető, hanem az, hogy az alapeszme érdeke az »Ó, jaj, az út lélektől lélekig!« problematikája mért éppen ebben a közegben, mért éppen egy diákregény szövevényében kereste és találta meg a tárgyiasulás lehetőségeit.

Mindenekelőtt azért, mert a diák—tanár viszony eleve bizonyos határt von ember és ember közé. Közönséges ember számára Novák Antal jól képzett, felvilágosult, tiszteletre méltó ember lehetne, de a diákok számára valóságos egzotikum, másvilági lény, akinek minden szava, minden mozdulata szenzáció. Még a nadrágja sem közönséges nadrág, hanem tanárnadrág. »Ti azt nem értitek. Nem lehet azt olyan röviden elmondani. Szédültek a diákok a röhögéstől, melyet vissza kellett nyelniök a gyomrukba.« A diákszem fénytörésének borzongással elegy kíváncsisága a természetellenes közelség és a kandi pimaszság az ábrázolást legalább olyan nyereségekhez juttatja, mint hajdan a kisgyermekszerep prizmjája, de legártatlanabb változatában is idegenséget jelent. A függőviszony révén, melyet az érettségi nagy próbája félelmetessé is élez, ez az idegenség csak fokozódik. A tanár általában, Novák pedig különösen a diákok szemében fantomszerűvé mitizálódik.

A tanár—diák viszonyának ezen a tágabb körén belül képződik a tragikus kifejlést előidéző konfliktus is. Vili és Novák afférja nem két egymás iránt ellenszenvvel viseltető ember ellentétéből és nem Vili gonoszságából ered, hanem abból, hogy a szükagyú Vili számára a matematika logikája teljesen megközelíthetetlen. Ő a példák olvastán nem a lényegre, hanem arra gondol, milyen színű lehet a posztó, mely a példában szerepel. Novák pedig el sem tudja képzelni, hogy az ő egyszerű tiszta tudománya iránt valaki ilyen süket lehet. Az eleve adott diákgyanakvást ez a sajátos különbözős ingerültséggé, reménytelen és kínos huzakodássá mérgezi. Kint az életben bizonyára elkerülnék egymást, de itt, a diák—tanár kapcsolat kényszerei folytán egymásba kell ütközniük. Kell, pedig Nováknak eszébe se jut tanítványával ujjat húzni, s a bosszúállástól Vili is vonakodik.

Hasonló önkéntelenséggel, szándéktalanul éri Novákot a másik oldalról, a lánya felől jövő csapás is. Hilda és Tibor szinte önmaguk számára is váratlanul határozzák el a szökést, s erre azért kényszerülnek, mert apa és lánya ismerik ugyan egymást, de konzekvens nyíltsággal nem szembesülhetnek. Hilda nem árulhatja el a titkát, s Tibort is akkor kötelezi lehetetlen ígéretére Novák, mikor már-már apa—fiú közelség létesül köztük. Jellemző, hogy Tibornak ebben a helyzetben támadt megindultsága egy képtelen fogadalom elszántságába

kénytelen átömlöni. Nincs hát semmi esély, hogy egymást megértve normális úton oldják fel a görcsöt, meg kell szökniük, s ezzel Novákra szakítják az egy-más súlyát felfokozó kettős szégyent.

S az ember és ember közötti közegnek ez az áthatolhatatlansága nemcsak Novák és Vili, nemcsak Novák és lánya viszonylatára jellemző, de minden elhatározó jelentőségű kapcsolatra. Novák végigpróbálja az orvoslás útjait, végigjárja a szóba jöhető embereket. De hiába az ügyvéd túlcorduló szívélyessége, szolgálatkészsége, ha a sérelem emberi tartalmából semmit sem ért meg. Rutinos buzgalma Novák megbántottságának kontrasztjában részvétlen gúnyolódásként hat. Elmegy még Fórishoz is, pedig tudja, hogy korlátolt gyűlölködő, akitől semmit se várhat. De az író láttatni is akarja, hogy a társtalanság és a szégyen gyűrűjén kitörni Novák számára rés nem adódhat.

S hogy ne is adódhasson, az egyes alakokat s a regény egész jellemrendszerét az alapeszme érdekei szerint kellett kimunkálni. Ez csak természetes — gondolhatja bárki, pedig bonyolult és nehéz művelet árán vitte ezt véghez Kosztolányi. Hogy Novák Antal történetében az ellenséges gyűrűből kitörni akaró modern költő helyzete és szándéka is kifejeződhessék, de Novák Antal mégis kisvárosi tanár maradjon, enélkül ugyanis nem tolkolhatna tragikumba a sérelem, ehhez a korántsem természetes érdekegyesítéshez másfajta figurák kellettnek, mint a *Pacsirtabeli* Vajkayék.

Novák Antal külsőre egyszerű tanár, életét kitölti a tanítás. Meglepő, hogy ehhez képest mennyi mindent tud az emberről, hogy mennyire bölcséleti szinten gondolkodik. Tudja, hogy az életet nem lehet vaskorlátok közé szorítani. Derűvel és megértéssel szemléli az embereket, esendőségeiket is érteni törekszik. Néha azonban már a lenéző fölény az alapja ennek a bölcsességnek. mintha Senecát hallanák: »Ismerte az embereket, s ostobáknak tartotta.« A világ zűrzavarával szemben magában legalább rendre és tisztaságra törekedett. Kudarcai és az orvosolhatatlan szégyen közepette el is jut a legkeserűbb konzekvenciáig: »Mit ért el Hildával? Mit ért el Tiborral? Mit ért el Liszner Vilmossal? Semmit. Nem lehet semmit sem elintézni. (...) Főlöszlegesnek ítélte munkáját. (...) Formálni akarta az életet, mely végtelen és esztelen, tulajdon gyermekében és mások gyermekeiben, józanul, értelemmel, bölcsességgel párosult jóssággal. Megsokszorozta önmagát egy új, terebélyes családot teremtve az ifjúságban. Természetellenes, nagyralátó mesterség. (...) Az életet csak lázzal lehet élni, mint Hilda és Tibor, vagy erőszakkal, mint Liszner Vilmos. Akármilyen fájó belátni, ez a rend. (...) A háládatlanság a törvény.«

Az átélés hőfoka, a gondolatok Kosztolányira valló mozzanatai világosan mutatják a figura kivételes, »lírai« funkcióját, de hiba lenne figyelmen kívül hagyni, hogy ez a keserű bölcsesség az öngyilkosság előtti pillanat műve, a tragikus kifejlés költői rajzának része. És Novák sohase juthatott volna erre a tragikus szintre, ha szemléletének alapja lett volna ez a kételkedő bölcsesség. Ő a cselekvő humánus jegyében élte le életét. Felvilágosult szellemként, egészséges lélekkel fordult el minden alacsonyagtól. Azok az eszmei és morális normák, melyekről a filozófus-Kosztolányi csak kételkedéssel tudott szólni, s amelyeket a szépíró ösztönösen bár, de tisztelni igyekezett, Novák magatartásában XIX. századi egyértelműséggel, szilárdsággal s természetességgel öltöttek alakot. Ahogy egyik tanítványa ürügyén pl. a zsidók iránti érzéseit végig-gondolja, tanár és diák e fejezetben — 22. fejezet — rajzolta kapcsolatát a *Pardon* óta kísértő probléma legőszintébb költői feloldásaként is lehetne értelmeznünk. Fontos dolgokat biz. tehát Kosztolányi Novák Antalra, kényes kérdé-

sekben látszik véle egészen azonosnak. S ez az egyik oka annak, hogy a szürke tanár a »lélektől léleki« jutás nagy költői ügyének hordozására alkalmassá válik.

Hogy a szándék elé meredő akadályok nagysága, a kitörés lehetetlensége is kifejeződik történetében, ez már jórészt az eltérő vonásoknak köszönhető. Mindenekelőtt annak, hogy Novák Antal jellemében is vidéki tanár, önérzetének és érzékenységének természetében is. Derűs, emberszerető, megértő lélek, s mégis magányba szorul, mert finomabb, kényesebb, mint a környezete, s orvosolhatatlanabb, mint a költők. »Úri« érzékenység ez, a nemzeti értelmiség sajátos büszkeségnormáival. Ravaszul képzett, termékeny képlet, s minden ízében az alapeszméhez illő. Része a kisvárosi világnak, de csak azért, hogy áldozattá nőhessen. »Kényes, egyedülálló tragédia« az övé. Vesszőfutás számára dr. Ebeczky rutinos szövegelése, riasztó Fóris mániakussága, de azért elmeeg hozzájuk, pedig az utóbbival nincs is jó viszonyban. Köti a város szokásrendje, s így meglepetésként érheti a csalódás. Valami sebzettséget kezdettől hordoz magában, a verés emléke traumává mérgesedik tudatában, az elégtétel lehetőségeiről úgy képzeleg, mintha a modern lélektanon nevelkedett volna, de hajdani sebéről senkinek sem szól, az új szégyen feloldásának virtuális módjával nem éri be, a kibeszélés őt nem gyógyítaná. Szemérme nem a sértésekhez hozzáedződött modern emberé, hanem a köztiszteltben álló régi tanaré. S Kosztolányi túl is hangsúlyozza, spontánul nyilvánvaló mozzanatok egész sorával teszi szembeötlővé a tekintélyt, amely Novákot övezi, hogy ezzel is csak feljebb vigye azon az ösvényen, amely nem enged számára kitérőt. Ahonnan vánszorogni, csúszkálni nem, csak zuhanni lehet. Önérzete nem engedi, hogy Vilivel idejében találkozhasson, s ez a biztosítéka a Hilda szökése nyomán támadt helyzet elmérgesedésének is. Igaz, hogy imádta a lányát, de szökését, egy jó szándékú, rokonszenves és gazdag fiúval, megbocsáthatatlan vétségnek csak a régi vágású családfői érzékenység minősíthette. A regényből 1966-ban készült film, amely a regény poézisének megsűrűzése után porében mutatta ki a konfliktus vázát, legkevésbé a Hilda miatti megbántottság végzetességét tudta igazolni. (Erről részletesebben: *Tragikum és poézis az Aranysárkányban*. Filmkultúra. 1966. 6. 34—40.)

A tekintély és tisztesség sérszegi törvényeit a szó szoros értelmében halálosan komolyan veszi. Olyannyira, hogy ezek előtt bölcsessége is elnémul. Elvetemült senkiházik, akik Vilít az inzultusba heccelik. Az újság, amely szégyenét kitergeti, tanári és apai tekintélyét sárral mocskolja be, egy közönséges szennylap, de Novák belehal a csapásokba, amit ez a társaság rámer. Pedig mindent elkövet, hogy megértse a Vili indítékait, »a megértéstől — mint a nagy sztoikusok — enyhülést remélt«. Megvolt benne a keresztényi béketűrés készsége is, mely a sztoicizmussal Kosztolányinál is olyan könnyen elegyül, de a gyalázat képtelensége nem tűrt ilyen összebékülést, a megértés útjait Kosztolányi minden irányban elvágja.

Legszembetűnőbb élességgel, a legkonzekvensebben éppen Hilda révén. Az első kép, amelyen apa és lánya találkoznak, megejtő önkéntelenséggel, de kristálytisztán rajzolja ki a két természet ellentétét. Hilda éppen hintázik, épp a levegőben száll, amikor apja megpillantja. A lány élvezi a szertelen játék iramát, kéjes bizsergést érez, »Egészen odaadta magát a szédületnek«. Az apa azonban »nem szereti a hintázást«, bizonyára lánya egészségét félti, de a láz, amelyre Hilda hajlamos, nemcsak a tüdőbetegek láza, Nero dekadens nyugtalansága rejlik benne; a sötétség, az egyensúlyhiány, a súlyponttalanság s a

betöltetlenség rossz ízekkel átjárt hisztériája. Elmerülései a szellemidézés sze-
anszaiban még szembeötlőbben fűzi a dekadencia ismert hőseihez. Abban is
velük rokon, hogy nem szép, »csak nyugtalanítóan félelmetes«. És érzékeny a
szagokra, mint Esseinte herceg. A hazudozással vegyes kacérság, amellyel a
szerelmes Tibort kezeli, helyenként — pl. a 8. fejezetben — határozottan
Poppaeiára emlékeztet. Persze kisszerűbb és szintelenebb démoniség az övé,
a fruska szintjére transzponált. Sokszor beéri a torkosság és falánkság tilal-
mas izgalmaival, de ezekben a viszonylag ártatlan kedvtelésekben is ott kísért
az emberi csúnyaság, a romlottság, az állhatatlanság. Hazugságai nem kedves
füllentések, hanem arcátlanságok, nem csen, hanem lop. Szerelme Tiborral fény
és szárnyalás nélkül való amális éhség, vak, örömtelen és szeszélyes kény-
szerűség. Egész valója áthatolhatatlan, ködös idegenség a Novák számára.
Örvény, mely a különben jó szándékú és jelentéktelen Tibort is magával sodorja.

Nem mondható, hogy a regény minden figurája Novák megcsúfolásán mű-
ködik. Barabás, az orvos őszinte együttérzéssel áll mellette, Pepike, az öreg
rokonlány áldozatos odaadással ápolja, meleg emberség pislákol az öreg Tólas
alakjában is. Valami XIX. századi vonzó szabadelvűség a fiatal Fóris beteges és
sivár fegyőrszichizisával szemben. És tiszteli Novákot mindenki, aki nem
hitvány, még az öreg Liszner is, akinek fiát két tantárgyból is elbuktatta.

Kosztolányi azonban ezeket a szövetkezésre méltó figurákat nem juttatja
fontos szerephez. Az elégtételszerzés kulcshelyein Ebeczky áll, aki süket az
eset emberi hangjai iránt, Ábris, az óvatos igazgató, akinek a botrány elkerülése
a gondja. S Glück Laci, az érzékeny, okos és őszinte tiszteletre képes zsidó fiú
épp akkor érkezik, mikor Novák számára a bűnbánó Vili érkezése volna a megvál-
tás. A találkozás így is feloldja Kosztolányi egy terhes gondját, de Novák hely-
zete elintézetlen marad. S funkciója is e látogatásnak, hogy a rezignáltság hig-
gadt és sorslátató világításában, Novák megeredt szavai s a méltó diák—tanár
viszony révén, színeről ragyogjon fel a kudarcra ítélt élet értelme, s ezzel a
közelgő veszteség aránya, tehát a tragikum egyik motívuma. Ám a jó érzés,
amit ez a találkozás éleszt, Novákon már nem segít. Sőt az író önkényességre
s célirányos véletlenek beiktatására is hajlandó a tragikus kifejlés érdekében.
S eljárását fedezi és bátorítja az a freudi meggyőződés is, hogy az ember kiszá-
míthatatlan, veszedelmes portéka: véletlen félreértés, oktalanság, váratlan
robbanás nagyon is kitelhet tőle. Lánya fényképét Novák épp akkor látja meg
egy diákja kezében, amikor Vilit felelteti, hogy ingerültebb lehessen, mint
különb. Tibortól azért kíván képtelen fogadalmat, hogy csalódása annál
mélyebb lehessen. Lánya hazudozása meglepetésként éri, s később se tesz
semmit azért, hogy a lappangva ható, fenyegető kapcsolatban igazságosabban
igazodhasson el. Az érettségien odasúg a főigazgatónak, hogy Vili rosszhiszemű-
sége új tápot kapjon. Vilit a rendőr bosszantó felületességgel hallgatja ki, holott
Novák a város egyik legértékesebb embere. Fóris elvadultsága riasztja Novákot,
de arra jó, hogy példája szerint ő is vegyen egy pisztolyt. Hogy az inzultus
és az öngyilkosság közötti úrt áthidalja, az álmatlanság, gyötrődés, vergődés
egész lépcsősorát járhatja meg hőisével Kosztolányi. Valamennyi elsőrendű írói
teljesítmény, igen érzékeny beleélés műve — mesteri, amint Novák Vilit,
az öreg Lisztert s önmagát elképzeli a nagy szembesülés közepette —, de
valahogy az egész túlhajtott. Kétséges, hogy ezért a szűkagyú senkiháziért
Nováknak ennyit kell vergődnie. — No és a felbujtók! A sötét Próféta, Bélus,
az elvetemült patikussegéd, s Bahó Attila, »a többször bukott diák s büntetett
előéletű álhírlapíró«, időszaki orgánumával, az alpári Ostorral! »A regény

hibátlan felépítését — írja Sötér István — legfeljebb az „intrikus” epizódok bontják meg helyenként, a gyógyszerár hátsó helyiségében tanyázó bukott diákok „bűnszövetkezete”. Különös, hogy az igazi silányságot és gonoszságot ábrázolnia Kosztolányinak sohasem sikerült.» (l. m. 33.)

Ez a fogyatékoság az előtte felsoroltakkal együtt a regény lényeges gyengeségére utal: arra, hogy a konfliktus jellegét a megsebzett Én, az ellenfeleit kutyájára bízó lírikus határozza meg. A Novákot öngyilkosságba kényszerítő figurák hitványsága nem az író fogyatékoságai miatt hígult krimiszerevé, hanem azért, mert ellenfelei indulatában jogosult indítékot, emberileg érthető logikát Kosztolányi feltételezni nem tudott. Novák Antal erkölcsi-szellemi szintjétől éppolyan messze esnek ezek a fickók, mint a költőtől azok, akik őt gyűlölik, akiket e fejezet elején idézett cikkből volt módunk megismerni. Ebből ered, hogy a konfliktus két pólusát alkotó figurák között emberileg és társadalmilag mélyen motivált ütközés nem lehetséges. Novák és a banda világa nem egyazon világ, az utóbbi lehet veszedelmes az előbbire, mint a sakál az emberre, de nem mérhet halálos csapást a tisztesség, a méltóság, az egyensúly gócaira. S hozzá az inzultus, melyet Vili felbujtói szerveznek, bár nem éppen oktalan — Novák őket is elbukatta —, de az adott esetben nem szükségképpenváló. S ha az volna, akkor is kétséges, hogy a kisvárosi társadalma szemében egy ilyen alvilági, sőt gyávaasága és butasága folytán még alviláginak se mondható banda machinációja Novákot erkölcsileg megsemmisíthetné. Akkor is kétséges ez, ha számba vesszük, hogy a kisvárosi Sárszeg, vagyis kisszerű, szürke és elvetélt emberek rezervátuma, s hogy Novák Antal tiszteli a helyi normákat. Ha ez a Sárszeg szorosabb szálakon érintkezne Novák meggyalázásával, ha a Novákot megfojtó tágabb és szűkebb kör kapcsolata szervezettebb lenne, akkor az *Aranyársarkány* a jobb védtelességének s az aljasság térnyerésének baljós menetőjává szigorodhatott volna, de ilyen szervezés csak a banda és Sárszeg érdemesebb, hatalmasabb erőinek nivellálása árán valószínűsíthető voltna meg. A konfliktus markánsabb társadalmi és politikai motivációja révén. A magányos hős ellenségeit azonban Kosztolányi ilyen jelentőséghez nem juttathatta, így a tragikum epikai szövevényének hézagait a lírai beleézés hatóeszközeivel kell pótolnia. Ezeknek köszönhető, hogy Novák vergődése és öngyilkossága epikai indokaitól függetlenül is hiteles.

Az ábrázolt bántalmak súlyában igazibb és fájdalmasabb szégyenek gyötrelme nehezül. Nagyon jellemző, hogy az epikai váz gyengeségeit megsejítő Mensáros László az *Aranyársarkány* filmváltozatában eleve úgy jeleníti meg Novákot, hogy kitesse: ez az ember már megért egy-két rokkantó vereséget, mire a történetbe lépett, s a rég kikezdett érzékenysége okán lehet elhinnünk, hogy a dőfések olyan mélyen megsebezhetik.

A költő alapszándéka, az »Ó, jaj, az út lélektől lélekgig!« mottóval jelölt mondandó szükségképpen törekszik tragikus kifejlésre, mert a társtalanság viselésének keserve így fejeződhet ki a maga teljességében. Saját szándéka ellen dolgozik tehát Kosztolányi, amikor a tragikumot motiváló közeget felhígítja. Ilyen hibát ilyen nagy művész nem követhet el véletlenül, alkalmi ingerültség vagy hanyagság okán. A magyarázat mélyebben rejlik: Kosztolányi filozófiájában. Pontosabban szólva, e filozófia negatív sarkított változatában. A »bűnszövetkezet« regénybeli nagy szerepét nem a véletlen, hanem az a meggyőződés intézi, hogy a világ az ilyen silány fickóknak áll: a jónak, nemesnek, tisztának itt szükségképpen pusztulnia kell. Láttuk, hogy élete szélső fokán Novák maga is erre a következtetésre jut: »Az életet csak lázzal lehet élni, mint Hilda és

Tibor, vagy erőszakkal, mint Liszner Vilmos. Akármilyen fájó belátni, ez a rend (...) A háládatlanság a törvény.« S ez a kiábrándult, fájdalmas filozófia a regény minden részletét áthatja. Vili felbujtói — Fóris, a korlátolt gyűlölködő, Nyerge Lázár, a sunyi haszonleső, az elsikkadó Bíró Gyurka, Tálás Béla, akit már elnyűtt az élet — nemcsak azért kapnak szerepet a regény minden fontosabb fordulatóban, nemcsak azért nyilatkoznak, hogy Novák magánya felőlük is kirajzolódjék, hanem hogy az adott világ reménytelensége több aspektusból is beigazolódjon. Novák temetéséről jövet Ebeczky Dezső, a könyv legegésében ábrázolt figurája, a stréber eminens, letépett egy virágot s odavitte egykori tanárjához, a szintén elég hitvány Nyerge Lázárhoz: »— Solanum nigrum — mondta neki. Nyerge Lázár bólintott, hogy az.« S a tragikus végű Novák Antal temetéséről írott beszámolóban ez a mozzanat a záróképe.

S ez a keserű finton — lám, ilyenek vagyok! — a regény folyamatában lépten-nyomon megjelenik. A Liszneréknél érettségire készülő diákok harsányan vidám mulatságának nosztalgiával ábrázolt rajza durva röhejjel zárul. Itt tudja meg Tibor, hogy Novák tanári noteszének titkát mások is ismerik, s az ártatlanságában is kíméletlen diákpimaszság azt is sejtetni engedi, hogy Hilda jóvoltából. S hozzá a »csúnya, vad röhögés«, mely sértett távozása után kitör, épp a Hilda iránti szerelem egy kritikus pontján éri. A helyi érdekű mérge tehát szélesebb körben is mérgez. Ha egy-egy fejezetben melegebb színek villannak, ha nemesebb, komolyabb érzések támadnak, az ingerült nihilizmus éber kíméletlenséggel tapos bele. Az érettségi után feltáruuló élet a cigarettakínálás tartalmazatlan formaságában szimbolizálódik. Ez lenne az élet. »Ez volt az élet?« — kérdezi az író, s ez a válasza: »Igen, ez volt az élet.« A Novákot vivő gyászmenet leírása közben Hildára is sort kerít: »Hilda nagyon bő gyászruhájában lépkedett, mely jól illett viaszhalvány, finom arcához. Sem a kék, sem a fehér nem állott oly jól neki, mint a fekete.« S mikor a koporsót helyére engedték, »Ebeczky Dezső kivált a tömegből, s egy rögöt hájított utána, mely, minthogy kitűnően célzott, épp a koporsó födelén porzott szét.«

Nem kétséges, hogy ez a gonoszkodás fontos művészi funkciót teljesít, mindannyiszor a Novákot övező emberek vak és kisszerű önzésére, a lélektől lélekig jutás lehetetlenségére döbrent, a tragikumot is motíválja tehát. Ezért vegyül keserűség a gúnyhoz, s válik ingerült itéletté az irónia. Am a finton megjelenésének gyakorisága és rendszeressége alakjának kihegyezett, mármár élveteg rajza arra vall, hogy a kiválóság megcsúfolása láttán támadt heveny harag egy idűlőbb kiábrándultság ingereivel elegyedik. Ez az idűlt nihilizmus szorgalmazza azokat a helyzeteket, amelyek diákok és tanárok, apák és fiúk külseje mögött a romlandó lényeg azonosságát fedik fel. Ebeczky, az ügyvéd »Nevetségesen hasonlított a fiára. Nem a fia hasonlított hozzá, idűsb Ebeczky Dezsőhöz, hanem ő a fiához, ifjabb Ebeczky Dezsőhöz.« A fonák összevetésből eredő humor szikrázása játékos fölényt, derűt érzetet, de ennek csak egyik forrása a furcsa hasonlóság felismerésének ámulata. A másik forrás még fontosabb, mert állandóbb: egy készen álló régi tudás ez, mely kinyilvánítatásra vár, s Kosztolányi nem is késik ezzel: »Pont az a magas termet, csak megvállalodva, férfiasabban, mintegy bővített kiadásban, éreztetve, hogy mi lesz majd a fiúból huszonöt év múlva (...)« Ezt az alakot, ezt a nagy hasonlóságot látva, üres frázisokat hallva, Novákot »elfogta valami szomorúság az élet céltalanságán: miért is minden? Miért folyik a születések nagyüzeme, mikor csak ilyen egymáshoz hasonló, jól működő, de unalmas gyári árak, ilyen szeretetre méltó semmis portékák kerülnek ki a műhelyből? Miért is az egész?«

Azonosítani az író egyetlen figurával általában nem szerencsés, de Novák idézett gondolatai és a regényt meghatározó írói koncepció között szoros a rokonság. Iskolás bizonyítéka ennek az utolsó előtti fejezet, melynek eseményei nem is tartoznak már szorosan a regény cselekményéhez. Időben is jóval később, kilenc évvel Novák halála után játszódik. Tibort, a vidéki birtokost és feleségét, Hildát meglátogatja Huszár Bandi, a hajdani osztálytárs. Erről számol be ez a fejezet, s azért kerít rá sort Kosztolányi, hogy a megeredt emlékezés; beszélgetés révén — mint számtani levezetés végén az eredményt — felmutathassa, mivé lettek, hová jutottak az egykori osztálytársak. Azaz hogy nem jutottak sehová, csak szilárd formát öltött bennük az a silány matéria, amely a kamaszforrongás állapotában még rejtélyesnek, vonzónak, ígéretesnek tetszett. Ebeczky, a stréber eminens, apja irodájában nyúzza klienseit. Oláh Gyuszi hőszerelemest játszik a sárszegi színházban, az örökké röhögő Zöldy újságíró lett: Tibor és Hilda elmerültek a vidéki birtokosélet unalmába, kapcsolatuk hajdani lázát a kegyes képmutatás szürke pora lepte be, s még Glück Laciról, a Novákhoz legközelebb álló rokonszenves, okos tanítványról is fontosnak érzi közölni az író, hogy ügyvéd lett, haladó politikus, a szegényeket védi — de gazdagon nősült. Akár a *Három szatíra Forradalmárja* — tehetnénk hozzá. (»Ifjúkorában elvett egy csúnya, / kicsiny leányt s egy szép nagy bankbetétet.«) A »végtelen«, »ijedelmes« és »könyörtelen« világ szimplább lett és reménytelenebb.

Az utolsó előtti fejezetben adódó távlat tehát csak élesebben húzza ki a részletekben már látott tendenciát: hogy mindenki lefelé megy, a kapcsolatok rossz íze, tartalmatlansága, szeszélyessége, a jó és nemes ellehetetlenülése élettörvény. A szegényével összebékülni képtelen Novák tragédiája voltaképpen ellentétes tendenciát képvisel, s így a leromlás és szürkülés kontrasztjában még markánsabban öltethetne alakot, ha magánya és tragikumja szorosabb kötések és valóságosabb, súlyosabb ütközések következménye lenne. Így azonban a leromlás és szürkülés folyamata jórészt tőle függetlenül, egy eleve adott törvény intenciói szerint megy végbe, s tragikumuk okait szándékolt felnagyítással kell Kosztolányinak elhíhetővé tennie.

Az imént kiemelt utolsó fejezetben azonban nemcsak a kiábrándultság filozófiája sűrűsödik tételessé, hanem egy másik, az idő múlásának átérzését kifejezni óhajtó szándék is. S ez a szándék olyan erős és következetes, hogy az »ó, jaj, az út lélektől lélekig« mottóval jelzett alapeszmével majdnem egyenlő jelentőségű, mondhatnók: társszólama a regény magvát alkotó lírai alapgondolatnak. Legélénkebben s legtöbb szint villantva a diákokról festett tablókban jut szóhoz ez az ihlet. A tárgyi anyag bősége, eredetisége, az események pergő, lüktető drámaisága okán is elsőrendű teljesítmények e fejezetek, igazi varázsuakat azonban az író és az anyag viszonyát kitüntető prizmák adják. A szorongástól a tobzódó jókedvig, a kedvességtől a pimaszságig terjedő hangulat- és magatartáskála fokozatai, változatai, s általuk, bennük a forrongó ifjúság édes és karcos izgalmi; a szörnyű komolyság, mellyel az érettségre néznek, a csikóféltelenség, mellyel felrúgják, feloldják a játékosan túlszigázott izgalmat — mindez a sokat tudó, kiábrándult férfi szemének fénytörésében csak fétis, fikció. De ugyanakkor a zseneség, a remény és készüldés soha nem ismétlődő ideje is: az élet süllyedő tája, amit reszkető lélekkel újra végigbetűzni s rögzíteni igyekeznek. Mítosz, melyben sorsdöntő fordulatok, szerencse és katasztrófa esélyesének hihette magát, aki részese volt. Egy közösségi létforma az összehangolódás, a szenzáció és a játék állandó lehetőségeivel.

Hogy ilyen becses tartalma van a múltó idő e szeletének, legélesebben az utolsó előtti fejezetben, Tibor és Huszár Bandi keserűt édessel vegyítő emlékezésében érzékelhető. Az idő múlását érzékelő és érzékelhető emlékezés valóságos metafizikai mámorra sűrűsödik itt. S lényegében ugyanez az értelme az aranysárkány-jelképnek is. Az ifjúságot jelenti, a majálisok aranyló örömet. A regény elején, mikor először jelenik meg, a nap fényétől csillogva lebeg fent a magasban, mint egy gyögyörű varázslat. Aztán az utolsó előtti fejezet emlékezés-áramából bukik fel újra. »Igyál. Emlékszel? Mit is akartam mondani... Mennyi bolondság volt. Tálás órái. Az erdő. Majális. Igyál. És a sárkány. Maradj. Emlékszel, mikor fölengedték? — Hogyne, én is tartottam. — Emlékszel? Mekkora sárkány volt. Maradj. Milyen hatalmas, gyönyörű sárkány. Hogy röpi. Emlékszel? — Aranyosra festették a harmadikosok. — Azok, a harmadikosok. Három méter hosszú volt a szárnya — mondta Tibor, lehunyva szemét. — Az aranysárkány. Maradj, maradj. Emlékszel? Mi lett vele. Vajon megvan-e még? — Alig hiszem — szólta Bandi álmosan és itta az utolsó pohár edeset. — Az ilyen papírból van. Egy nyár, két nyár és vége. Hamar elrongyolódik.«

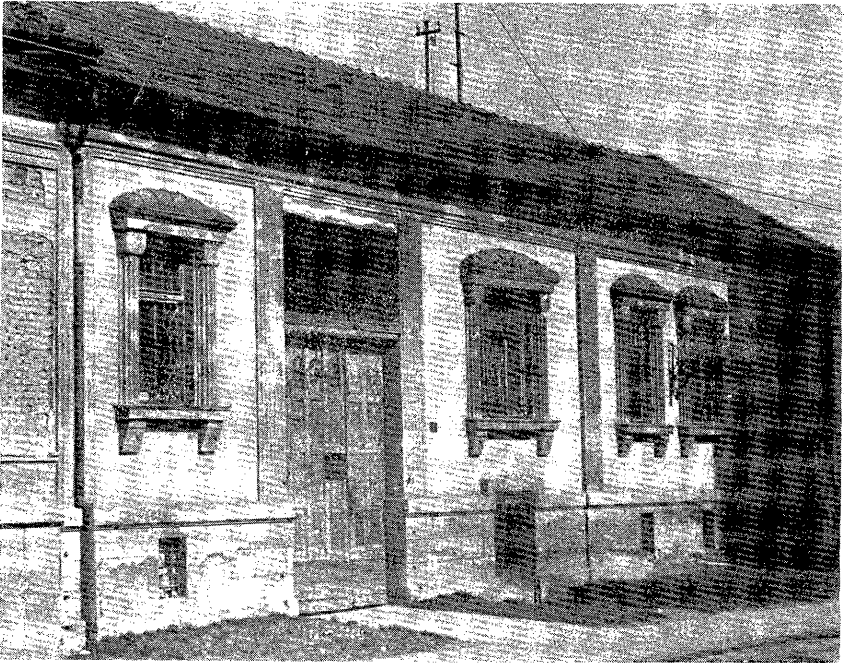
Bandi szavainak értelme túlmutat az aranysárkány sorsán, a regény embereinek sorsát summázza. S egyúttal kitünteti az idő múlásának átérzéséből eredő ihlet s az emberi leromlás, a kiábrándultság eszméjének összeforrását. Ha a nosztalgia jogosultabb és erősebb lenne, ha az ifjúság, amelyre emlékezésnek, valóban egy pompás élettáj varázslatát jelenthetné, az elmúlás lírája áthatóbb, szívszorítóbb lehetne. De a regénynek nem ez az elsőrendű célja, hanem a keserű kiábrándultság tárgyiasítása, s ezen belül annak ábrázolása, hogy nincs itt út lélektől lélekig. Így aztán az aranysárkány elrongyolódásában kifejeződő törvény a regény minden ízében érezteti hatalmát. A nosztalgiát mindig irónia ellenpontozza, sőt keresztezi. A múltó idővel elsüllyedő emlékértéktartalma s így a nosztalgia lírai ere óhatatlanul szegényebb, szürkébb lesz ezzel, — de így jön létre az a többsikű epikai közeg, amely a metszően éles szemléletnek, az ingerült és kaján bírálóknak s a kivételes gazdagságban előtölülő tárgyi mozzanatoknak nyugodt és széles teret nyit.

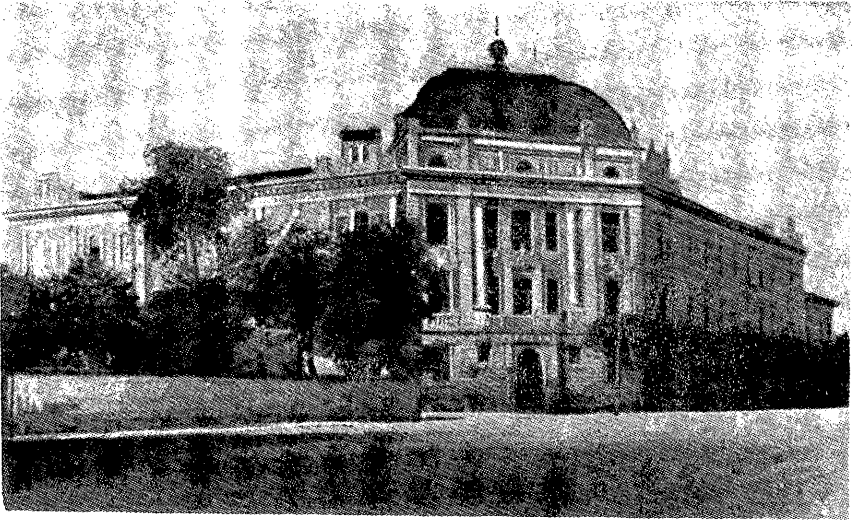
A felidézett világ közelségét, az ábrázolás valóságosságát az *Aranysárkány* egykori bírálói külön nyomatékkal dicsérik. (Dóczy Jenő: *Aranysárkány*. Napkelet. 1925. jún.; Fenyő Miksa: *Kosztolányi Dezső: Aranysárkány*. Nyugat. 1925. júl. 1.) S joggal, mert az anyaggal való szembesülés jellegzetesen epikus izgalma a regény minden lapján olyan felfedezéssel lepi meg az olvasót, amely magából az anyagból s a helyzetből nő ki. Mikor az aranysárkány megjelenik, Novák éppen az iskolába tart, de nem magában, hanem Fóris-sal és az öreg Tálással. A sárkányról közöttük kibontakozó eszmecsere, a sárkányeresztő diákok iránti viselkedés már ebben a fejezetben kitünteti a Fóris és Novák közötti idegenséget. A derűs bölcsesség, a játék és a munka egységét, a dolgok titkait élvező és értő ember és a gyanakvó, görcsbe merevült, kietlen szellem ellentéte ölt itt formát, s legalább olyan élesen és határozottan, mint Kosztolányi erről szóló esszéiben vagy *Marcus Aurelius* c. költeményében, de mégis teljesen az adott epikai közegbe oltva: egy kollegiális beszélgetés önkéntelen mozzanataiban. Novák, a fizikatanár szinte kényelmesen meséli a sárkánycsinálás titkát, s a működésében rejlő törvényeket. A pedagógus spontán készségével, s a titoktudók derűjével, — de e tudásból kirekedt Fórist izgatja, ingerli a jelenség. »Mindenekelőtt a neve. Szárnyas kígyóra, mérges leheletű szörnyekre gondolt, melyek halált okoznak. Fejében mitológiai roncsok ka-

Egy század eleji fölvétel

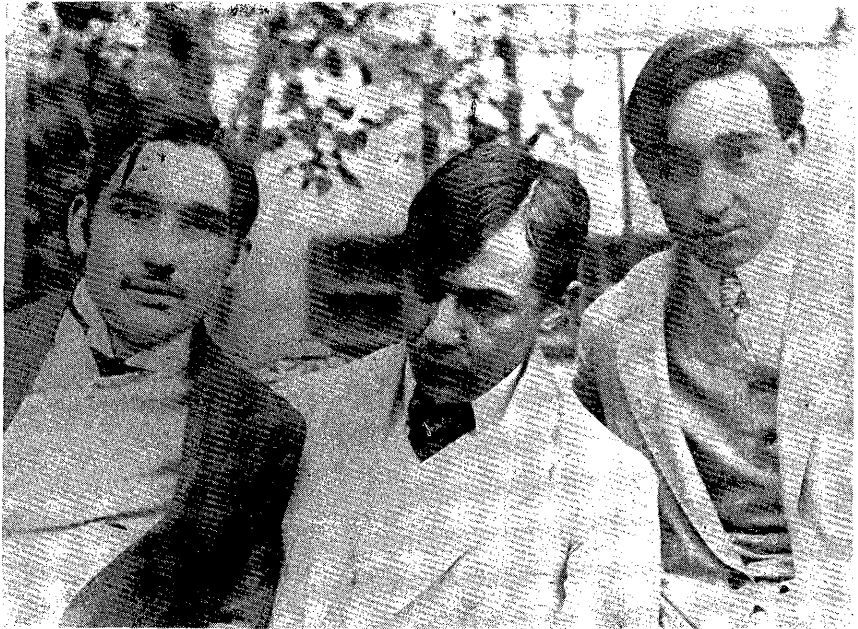
A költő szülőháza

A szabadkai gimnázium (egykorú kép)

A nagydiák Kosztolányi Csáth Gézával és Brenner (Jász) Dezsővel

varogtak.« A latin világosság és a »zagyva keletnek elmebeteg« képzelgése rejlik ebben az ellentétben, de ez a mélyebb vagy általánosabb érvény nem fontosabb itt, mint a helyzet s a két alak rajza. Sőt az olvasók zöme nem is igen tud erről a mélyebb jelentésről, mert nem is ennek kifejezése az elsődendő cél. Éppen fordítva: az ábrázolás alkalmi mozzanata kölcsönöz erőt, távlatot, jelentőséget ettől a mögöttes jelentéstől. A lírikus aláveti magát az epikus érdekeinek. Hogy az aransárkány-jelképben a *sárkány* fogalmának is külön jelentősége lenne, hogy Fóris félelme nem indokolatlan, mert a sárkány maga az alakatlan indulatok által repített, imbolygó, bukdácsoló, tündöklő és baljós ifjúság — a regény kifejlése felől s akkor is csak az esztétaintuíción jövöltából sejtjük meg. (Devecseri Gábor: *Az élő Kosztolányi*. Officina. 42—43.) Igaz, Novák a sárkány füle után érdeklődő Fórisnak azt mondja, hogy »A sárkánynak nincsen arca«, — de ez a válasz az élcelődés gyanútlanásával inkább elrejt, mint kitünteti a mélyebb értelmet. S hogy Novákon voltaképpen ez a sárkány gázol majd át, »mert Novák tanár urat nem lehet utálni, mint Fórist, hiszen nem gyűlölködő, nem lehet bosszantani, mint Tálást, hiszen nem együgyű. Nem lehet vele semmit tenni, csak az életét lehet elvenni, mert Novák tanár úr szereti a sárkányt. Egyenes, józan, komoly. Nyájas, szerény, büszke. Tiszteletet érdemel, tehát zavar. Szeretetet érdemel, tehát lelkiismeret-furdalást okoz. Meg kell halnia.« (Devecseri Gábor: I. m. 40.) — tehát, hogy az aransárkány-jelképben kezdettől jelen lenne ez a mesterien felfedezett jelentés, arról szó sincs, de később kiderül, hogy rejlik benne ilyen lehetőség. S hogy ez a kifejlés éppen Fórist igazolja, akit se Novák, se az olvasó nem vehet komolyan, s hozzá a baljós gyanú éppen a jóhiszemű Novákon teljesedik be, ez a meglepetés világosan mutatja, hogy Kosztolányi nem is törekszik a jelképes mozzanatok mélyebb értelmének kitérítésére és hézagatlan összefűzésére, motiválására. Nem engedi, hogy a jelkép megkösse a kezét, elkötelezze a cselekményt egyetlen irányba, s útját vágja az események szeszélyes bonyolódásának. Jellegzetes példája ennek az a jelenet is, amikor Fóris pisztolyát Novák ösztönös idegenkedése ellenére mégiscsak kézbe veszi s megvizsgálja. »Már külsejében is van valami veszes, ragadozó. Beletekintett üres csővébe, az ablak felé tartva. A cső fekete volt, nagyon fekete, szinte kormos, ellenben a végén, egészen a végén, egy kis világosság derengett, egy kis kerek világosság. Különben mindenütt sötétség, kietlen, vigasztalan sötétség.« — Devecseri Gábor hátorzongatónak véli a jelenetet, a sors jeladását olvassa ki belőle. (I. m. 42.) Okkal. Sőt a cső végén felderengő kis világosság talán ugyanazt az egyetlen megváltásesélyt jelenti, mint az utolsó fejezetben a semmi, tehát a schopenhaueri gondolatot, — de Novák önvédelemből ismerkedik a pisztollyal, s a valamást arról, hogy ott »a semmiségben, valahol a Venus és Siriusz között, már boldog«, ezt a választ egy babonás rítus, az utolsó szeánsz jeleiből, az asztalál dobantásából olvassa ki Hilda. Vagyis: a konkrét események természete mindkét esetben inkább elmosza, mint kinagyítja a jelképes sugallat értelmét. S azért mossa el, hogy megóvja a primér szinten zajló események, az alakok és dolgok integritását, az ábrázolt világ realitásainak jelentőségét. Eza az oka, hogy az aransárkány jelképes értelmét pl. el is felejtjük, mire újra felmerül, s nem érezzük terhesnek a példázatszerű demonstrációra törekvő filozófiát sem. Nem érezzük, mert a regény két ágban haladó cselekménye, az iskola, Hilda és Vili révén beáramló figurák sokasága az eddiginél szövevényesebb, változatosabb helyzeteket és jeleneteket teremt. Olyannyira, hogy az új epikai közeg jövöltából a *Néróból* már ismert alaptípusok — a dekadens gátlástalanság, a

korlátoltság, a sztoikus bölcsesség, a stréberség képviselői — s ezek vonatkozásrendszere teljesen az új anyag természetéhez igazodva ölt alakot. Hozzá olyan bőséggel, annyi változatban, s annyi efemer, tehát az epikai folyamat által önkéntelenül felülő elem szövevényében, hogy a célratoró írói szándék óhatatlanul lassúbb iramra, tüzetesebb figyelemre kényszerül, s szabadabban töltheti kedvét a kedély is: ingerültségét, keserűségét éppúgy kiélheti, mint az azonosulás és fölény közötti lebegés játékos szenvedélyét. Igen! Teljes joggal lehet itt szenvedélyről beszélnünk. »Irtózatot volt« — állapítja meg az érettségi színhelyének leírása után. S a megkezdése előtti pillanatban: »A termen a vesztőhely csöndje lebegett.« Ha a maga nevében mondaná, tréfás túlzásnak tetszene, de már előbb áthelyezkedett a diákok pozíciójába, s az ő érzékenységük prizmáján át az együttérzés borzongása vegyül a szemléletbe. De azért a kívülálló fölény is megmarad, s alkalmas fordulatnál élvezettel lobbanja fel a szemlélő humorát: »Kiment az első három. Mélységesen meghajolt a főgazgató úr óméltósága előtt, ki viszont nem hajolt meg előttük mélységesen. A tiszteletadás egyoldalú volt. Ő egy aktát olvasott.« Ez az a Kosztolányi-regény, amelyben az író láthatóan maga is élvezi a látványt, amit ábrázol, ahol a szellemesség a legtágasabb terephez jut, s a legváltozatosabb árnyalatokra bontva vonja be anyagát a gúny és a derű színeivel.

A keserű filozófia iskolás kifejlésre törengő tendenciáját — a Novák köré vont aurán kívül — elsősorban a kedélynek ez a vibráló elevensége tölti fel életszerű lüktetéssel; a kíméletlenség és tartózkodás, a közelség és fölény állandó meglepetései: a tárgyilagos közlésbe oltott epesség s a beleézés révén magát új rétegekben igazoló tudás revelációi.

Maga a cselekmény terjedősebb, mint az előző regényeké, de az ábrázolásban most is a megjelenítés, az eseményesség az uralkodó. Vilit egy futóverseny, Hildát egy titkos találka izgalmi közben ismerjük meg. Novákat is már első alkalommal is majdnem a teljes vonatkozásrendszerben. Főris, Tálas és a diákok jelenetében látjuk mozogni és gondolkodni, s ez a több irányú vonatkozás megemeli, felfokozza az események jelentőségét. A verés sommás brutalitását az orvosi látélet elkészítésének iszonyú részletei s Barabás doktor jelenléte bontja drámai képsorra. Novák képzelgéseinek analitikus árnyalatlansággal számba vett elemei egy-egy novellaszerű jelenet színjátékába rendeződnek. A gyanútlanság és őszintétlenség, melyről az alapeszme kibontakoztatása során beszéltünk, a regényesség szempontjából éppolyan termékeny, mint a tragikum szempontjából. Hilda nem árulja el apjának, hogy terhes, s ebben az olvasó se lehet egészen biztos, de ez a titok elhatározó jelentőségű, s a kisebb titkok is véletlenek: Novák noteszének titka, a Hilda fényképe, a szerelmesek ügyét felkaroló Flóri néni szerepe stb. mindig új feszültséget szülnek. S ezt az amúgy is baljós klímát az egymástól idegen érzésminőségek, jellemek és helyzetek kínos közelségével is fokozza Kosztolányi. A patkánnyal bélelt ronda csomagot egyik legszebb, legmeghittebb pillanatában kapja meg Novák Antal, Ebeczkyhez, a hentesrutinú ügyvédhez legsebzettebb állapotában fordul; a tragikum forrása ilyen kacagni valóan ártatlan helyzet tövéről ered: »Nézze, fiam — mondta —, de most jól idefigyeljen, itt van egy ferde sík — és fehér kezével (Novákról van szó) végigszántotta a levegőt, aztán fölfelé mutatott — erre ön innen, felülről egy merőlegest húz. — Vili nézte őt, s azt gondolta: könnyű neki.« A korábbi regényekben ritkábban juthattak ilyen külön világitáshoz az érdekes jelenetek, szigorúbb volt bennük a koncepció hatalma, ezért koncentráltabbak, de nem érdekesebbek. Igaz, hogy a *Neróban* látott színjátékszerű

fejezetek egymásra épülő rendje s a *Pacsirta* egyirányú medrének lejtése jobban kedvezett az epikus-Kosztolányi drámai hajlamának, itt azonban új elemekkel, a detektívregény hatáslehetőségeivel egyenlítődik ki a hátrány. Az inzultus előkészítése, véghezvitele s következményei egyfelől, másfelől Hildáék titkolt kapcsolata, majd szökésük a rejtelem, a titkolódzás, a szorongás és bizonytalanság állandó izgalmaival tartják a feszültség kivételes szintjén az *Aranysárkányt*. S ezek az »ponyva«-izgalmak a Novák vergődésében formát öltő tervek és képzelgések mélylélektani képsoraival, a kedély villódzó színárnyalataival egybeszöve, egy klasszikus nyugalmú előadás szabatos, sőt ráérős ritmusában, olyan különleges varázst kölcsönöznek a regénynek, amelyet csak leparlás és újat kezdés készségeinek elegyülése adhat.

PADLÓK ÉS CSILLAGOK

Kosztolányi versrealitása

Nem kis dolgot köszönhetünk Kosztolányinak. A vers realitását. Nos, természetesen nem azt a realitást, amelytől egy időben a verset realistának mondtuk. Hanem a vers lélektani realitását.

Ha belegondolunk — a vers ünnepi beszéd. Ünnepi nyelven szól, ünnepi ornátusban jelenik meg, díszesen; ünnepi magasságú érzelmek szólalnak meg benne. Különösen jellemző ez a magyar költészetre. Nagyjaink jószerivel ünnepi nyelven szóltak hozzánk. Berzsenyi, Vörösmarty, Vajda, Reviczky — de maga Ady is. A fölfokozott indulatok, érzelmek fölfokozott nyelven szóltak. Berzsenyi legkisebb témája is dörgedelem lett, Vörösmarty szerelmes vagy filozófiai lírája veretes nyelven zendült meg, Vajda és Reviczky mélabúja is gondonkahúron szólt, s Ady nem is nyúlt másként a vershez, mint egy orgonához, legyen az politikai vagy szerelmi vers, istenvívódás vagy emlékfoszlány-filozófia: nagy zengzetességgel ütötte meg a »témáját«. Sőt, Ady külön versnyelvet teremtett magának, egyedülállót és pótolhatatlant. Zengett a vers.

De még a realitással jobban kacérkodó Csokonai is ünnepi magaslaton énekel keserves-nagy verseiben — mindenesetre okos-díszesen beszélt. Arany is, akinek igazán volt érzéke, »húrfogása« a valóban valós kis dolgok, részletek és humor iránt, vagy még Petőfi is, aki pedig köztudottan a természetes dalt énekelte bele a nyúzódo romantikába, hiteles természet-zsenialitásával realizáltikusan egyszerű természetelemeket énekelte a Tisza s az Alföld fölé — még ők is »versben« beszéltek, emelkedettebb, eleve ihletesebb hangon, vershangon szóltak.

Áradó természetességű Balassink pedig a kor külső mintái szerint mégiscsak énekelte, egyéni vérével bugyogtatva át a késő középkori formákat.

Nagy nyelv, nagy nyelvi erő, nagy zengés, igazi versbeszéd — ezt szoktuk meg nagyjainktól: érezni lehetett, hogy a vers ünnepi alkalom, legalább is vasárnap hétköznapi beszédünkhöz képest. »Versül« beszéltek — s ha nem is érzelmi magaslatokon, akkor is »érzelmi magasságban«, akkor legalább az érzelmek ornátusában.

Nos, ettől az ünnepi, díszes ragyogástól fosztotta meg Kosztolányi a magyar verset. A versbeszédtől, az érzelmi magasságtól. S mit adott cserébe? Emberbeszédet. Kezében a vers kezdett emberül, hétköznapien szólni. Nagyon nehéz ezt elsőre tetten érni. Hiszen ki volna »érzelmesebb« költő Kosztolányinál? Sokszor már andalító. Ki »zenél« jobban, mint ő, s az ő kezében a vers, ahol a rím is furcsa játék, pengés, bongás, érzelmi zsongás, vers-tani bravúr — ha kell, a mondandó ellenére is. Azonkívül fent említett nagyjainak nagyszabású természetben ragyogtak, filozófiai magasságokban érték vissza a külső fényragyogást — a természetet, a világpolitikát, a szívverítő vagy szívszorogató Istent. Mit adott ezért cserébe Kosztolányi? Belső ragyo-

gást. És a tárgyak női kezdenek. Szekrények, intim tárgyak, cigaretták, sajtok, villamosok, írógépek, tinták, ablakok, konyhai edények, bőrdöngők, fejhallgatók, vakbelek, padlók, útiköpenyek, gépkazánok, ásványok, szemüvegek, söröskorsók, kalarábék, iktatószámok, halpikkelyek, 37,2-ök és 37,3-ak; »a fém, a vas, az üveg és a por« lettek halhatatlanok általa! Nos, ezek persze csak szavak, csak stílus: de mögötte, nemhiába egy közvetlen belülről világító lámpa ég: a lélek befelé fordított lámpája.

Hogy magammal vitatkozzam tovább, mondhatnánk azt is, hogy a kor szavai ezek, a kor szóaltatta meg ezeket a kis tárgyakat Kosztolányiban. Az érdekes csupán az, hogy ez szemlélet dolga — Kosztolányi szemlélete ez. Hiszen kitűnő kortásai közül — ha Babitsra, Tóth Árpádra, Juhász Gyulára gondolunk — egyik sem szóaltatta meg ezt a beszédet, ők a modern kor szavait is kizengették szemléletükben: zene lett, dallam, ünnepi beszéd.

Mert nemcsak szavak és szemlélet, hanem a modern látásmód lélektani hangsúlya is Kosztolányi érdeme. Bevallatlanul közvetlen elődeink és tárgyasító mai nagyjaink is tőle tanultak erre inspirációt. Hiszen túl a nyelven, mely mégiscsak hordozója és kifejezője és nem nyers gondolata a versnek — a vers megszokott, »bevett«, versi verselésének trónfosztásával Kosztolányi prózai és belső drámai elemeket kevert a versbe, ahogy a fentebb említett »vasakat és üvegeket«, úgy a lélek történetének apró elemeit, s a személyi belső drámák csigányi, izzó katarzisát. De ezt a látásmódot élte meg József Attila, Szabó Lőrinc, s a maiak közül Pilinszky vagy Nemes Nagy Agnes is.

Érdekes ezen eltűnődni. Divatos dolog ma a modern költészetet Kassák-tól származtatni. Nem is érdemes azon vitatkozni, hogy Kassák egyedülállóan nagy lazító volt. Nem véletlen, hogy szabadverses áradásain maga József Attila is tovalendült, hogy a mai költészet is ellenállhatatlanul vette fel versbeszédének újkori és aggkori avantgarde-ját. A verstechnikai »folyó« beszéd a kirímelt és kiasszociált pontos beszéd helyett mindnyájunkat továbbsodort. Csakhogy. Ez a nyelv, s elsősorban Kassáké is, minden hétköznapiassága és puritánsága ellenére is *ünnepi* beszéd. Szavalat. Retorika, nyelvi zengés. Ha szürke is, vagy visszafogottan gyémántos, de csillogóan megemelt, ha vasruhásan ornátus, de ornátus. Nem beszélve arról, hogy a vers elemei olyan szétírányuló esetlegességgel szabadasszociálódnak, hogy konkrét vershelyzet helyett egy általános »verszenét« hagynak vissza maguk után: nem véletlen, hogy egyszerre bevésődve alig-alig maradnak meg emlékezetünkben, inkább mint sorfoszlányok, ahogy szavalóink is inkább olvassák, mint mondják verseit.

Érdekes módon, elsősorban Kosztolányi konzervatívabb és régibb költőnek tűnik, mint Kassák. Nem is beszélve arról, hogy Kosztolányi »érzelmesebb«, túlpárfömözött vesei olyan akcentusokat hagynak maguk után, hogy elsősorban a hidegebb és szárazabb Kassák-stílus tűnik maibb akcentusnak. Kosztolányi azonban ironikus látásmódjából következően arra is képes volt, hogy feje tetejére állítsa a vers belsejét. Így megtartotta belső érzelmességét, de keserősége folyt ki belőle: kettős látásmódot adott és hagyott nyomot óriás rokonainak, elsősorban József Attilának és a pontos beszédű Szabó Lőrincnek.

Mivel érte ezt el? Mi van a hétköznapi szavak költészete, a prózaian (nem anekdotikusan, hiszen a jó prózában mindig dráma bujkál) és belsőleg drámaian megélt versek mögött? Realitás. Lélektani realitás: a molekulányi dolgok és rezenésnyi érzelmek halálosan pontos megragadása. Az érzelmek realitása, a fájdalom tűmélybe hatoló realitása.

Ezen is érdemes elgondolkozni. Mert amíg Kassákhöz hasonló külföldi pályatársakat ugyancsak találunk, akár a franciáknál, de az angoloknál is, addig a Kosztolányi-féle realitás-verset jószerivel csak mi műveljük, a prózai versnyelvet tökéletesítő Szabó Lőrincben és a vers belsejét zseniális aranyszerkezetté tömörítő József Attilában továbbélve, ahol a vers már olyan kemény, mint a vas meg a kő.

Szó sincs róla, hogy az ornamentikus költészet, a vers ünnepi nyelven beszélő költészet valamiképpen alacsonyabb rendű lenne, mint emez. Hiszen a költő költőnagysága a kor és az egyéniség viszonyában, a tehetség volumenjében van. Senkinek sem jut eszébe, hogy az ünnepi verset éneklő Ady Endrét ne tartsa elementárisabb és nagyobb szabású költőnek, mint például Kosztolányit. De arról sincs szó, hogy az asszociációk ornátusában szónokló Kassák kevésbé jelentős költő volna dédelgetett Desirénknél. Csupán egy versfejlődési irányról, egy emberbeszédű jellegről, egy költészet rejtett értékeiről és továbbélési formájáról beszélünk, mikor azt mondjuk: Kosztolányi. Csakígy a mai napig. Hiszen ez nem versenyter. Az ornamentális énekű Nagy László költészetét senki sem akarja versenybe állítani Pilinszky Jánoséval, mindketten annyira eredetiek. Csak jellegre és utakra céloztunk — egy nagy elágazásra.

Kosztolányi »tündéri realizmusnak« becézte Gellér Andor Endre írásait. Miféle realizmusnak mondhatjuk az övét, ahol padlók és csillagok egy fényben tündökölnék? Talán égi realitásnak? Midegy. Ez a realitás az ő találánya, mely nyelvben, stílusban, költőszemben él tovább a magyar földön. Őt már ez nem érdekli. Távoli előd, távol lobog — ahogy ő mondaná —, csak bot és vászon. Magyarul: zászló.

A NYELVMŰVELŐ

»Ki a költő? Az az ember, akinek a szavak fontosabbak, mint az élet« — vallja Kosztolányi (*Nyelv és lélek*. 1971. 460).^{*} Mennyire egybevág ez Juhász Gyulának a költői hivatásról vallott meggyőződésével: »Formát keresni minden gondolatnak / És elvérezni egy fonák igén... (Formát keresni).

Másutt Kosztolányi azt mondja: úgy ismeri a szavakat, mint régi cimboráit (193). S érdemes — ellentmondásaik ellenére — csokorba szedni, mit mond még a szóról. »Minden szó szimbólum« (8). »Hipnotikus hatása van a szónak« (28). »Minden szó egy világ« (62). »A szó egy fogalom jegye, semmi több« (148). »Minden szó ereklje« (218). »A szó maga a valóság, melyet jelképez« (235). »A szó megállapodás dolga« (278).

»Arany óta leginkább Kosztolányi az az írónk, aki a nyelvnek úgy művésze, hogy amellet művelője is« — írta Deme László. Illyés Gyula 1940-ben külön kötetbe gyűjtötte Kosztolányinak a nyelvről és a nyelvművelésről írott cikkeit, tanulmányait. »Nem készült ő nyelvészeti könyv írására sem — írta Illyés az *Erős várunk, a nyelv* címmel összegyűjtött művek előszavában. — S íme, itt a mű, a legkülönb, amit eddig a magyar nyelvről magyar szépíró alkotott. Szellemes, elmélyülő; pompás felkészültséggel harcoló és hódító. De elsősorban azzal ejt meg, hogy vallomás.«

»Nem vagyok nyelvész — mondta maga Kosztolányi. — Író vagyok, aki anyagával bibelődve sokszor és szívesen eltűnődik a nyelvi jelenségekről« (89).

»Ügye volt a nyelv, mesterségének eszköze — folytatja Illyés. — Látnivaló, hogy először csak a munka pillanatnyi szüneteiben vette szemügyre, s köszörült rajta egyet, akár vésőjén az asztalos. De csakhamar fölfedezte azt a titkos viszonyt, amely az eszköz és a műve dolgozandó anyag közt van, majd azt a még rejtelmesebbet, amely az eszköz és az alkotó között van, amidőn a nyelv szinte munkatárs: segít, tanácsot ad, ötletet súg és ellenőriz.«

Megfordult-e Kosztolányi fejében, hogy e tárgyú írásait kötetbe gyűjti? Valószínű, hogy igen, hiszen a megjelent cikkeit javíttatta, csiszolt rajtuk, s gyűjtögette őket egy nagy sárga irattartóban. Címet is írt erre: *Nyelvészeti anyag*. Illyés gyűjteménye számára Kosztolányi özvegye az irattartóban fennmaradt írásokat még fölkeresve egészítette ki. Kosztolányi összegyűjtött műveinek a Szépirodalmi Könyvkiadó gondozásában megjelenő sorozatában Réz Pál az Illyés szerkesztette *Hátrahagyott művek* két kötetét, az *Erős várunk, a nyelv* címűt és az *Ábécét* egybefogta, saját kutatásaival tovább bővítette: a *Nyelv és lélek* a leggazdagabb gyűjteménye Kosztolányi nyelvről, nyelvművelésről, a vers és a próza műhelytitkairól, a fordítás és az olvasás kérdéseiről szóló írásainak. Belőle ismerhetjük a nyelv tudatos művészetét, a nyelvbölcseletét és nyelvművelőt.

* A lapszámok később is e kötetre utalnak.

Az írások időrendje Kosztolányi nézeteinek tanulságos fejlődését mutatja. Mindjárt az első megüt egy hangot, amely végigzeng az életművön. Ez az a meggyőződés, hogy a nyelv természeti jelenség. »A nyelv egymagában álló hatalmas szervezet, egy természetproduktum, melynek oly furfangos, de lényegében fölségesen egyszerű törvényei vannak, mint a természetnek« (8). »Nem is lehet a racionalizmust a természet jelenségeire alkalmazni. A nyelvre se lehet, mert az is természeti jelenség« (97). »Olyan titoknak fogom föl a nyelvet, mint a természetet, mint tulajdon életemet« (75). »Minden nyelv a természet csodájának tekinthető« (267). Meglehetően egybecsöng ez Bartóknak a népdalról alkotott véleményével: a nagy muzsikusa a népzeneét tartotta természeti jelenségnek. De még mielőtt egyoldalúsággal vádolnánk Kosztolányit, hadd idézzem a nyelvszemléletének teljességét bemutató megállapításait is: »A nyelv társadalmi termék, melynek minden szemerjét a közönség fémjelzi, hallgatólagos megegyezéssel« (147). »A nyelv közkinccs, a mai tudomány szerint társadalmi tény« (175). Nincs tehát ellentmondás: a nyelv társadalmi eredetű szervezet, amely a természeti jelenség módjára él, fejlődik, hal el. Ebből a hasonlatosságból magyarázza a nyelvművelés fontosságát: ahogy a növénytanak gyakorlata a kertészet, amely a tudomány eredményeit fölhasználva dugványoz, bújta, nyes, hogy »a kócos természetet takarosabbá tegye«, éppenúgy — mondja — »a nyelvtudománynak is van egy mellékága, a nyelvművelés, mely elsősorban nem az igazságot keresi, hanem a szépséget, s azon igyekszik, hogy sok nyelvi gyim-gyom, paréj és dudva meg ne fojtja nemes növényeinket, el ne szívja előlük az éltető nedvet. Ez a nyelvtudomány kertészeti része« (185).

Kosztolányi nyelvi érdeklődése korai: az előbb legelsőnek idézett cikke 1905-ben jelent meg a Bácskai Hírlapban. Egy évvel később a Budapesti Naplóban az eszperantóról mint »új kultúrnyelvről« cikkeznek. Tanulságos ez, mert — ahogy illyés mondja — »leleplező nyitány«. Itt még üdvözlö a nemzetközi műnyelvet, hogy két évtized múltán kétségbe vonja jogosultságát. »Az eszperantó nyelv komoly és nyugodt térfoglalásából csakugyan azt kell következtetnünk, hogy rövid időn belül diadalmasan járja be az egész művelt világot, s — ki tudja? — talán egykor édesmindnyájunknak kultúrnyelvévé is lesz« (11). »Szóval a műnyelveken mindent ki lehet fejezni, amit egyáltalán nem érdemes kifejezni, és semmit se lehet kifejezni, amiért szóra nyitjuk szájunkat« (223). Ma már tudjuk, hogy mind a két álláspontja túlzás.

Nyelvművelő tevékenysége a tizes években kezdődik, a húszas években bontakozik, a harmincasokban teljeseedik ki. 1916-ban a *Nyugat*-ban veti föl először a *nyelvtisztítás* gondolatát. 1933-ban így tekint vissza nyelvművelői múltjára: »Fölszólalásomra akkoriban senki se hederített. Bennem is lassan érelődött az a gondolat, mely most megvalósult« (213). Megvalósuláson az intézményessé vált nyelvművelést, akadémiai bizottságot, folyóiratot, rokonszenvező társadalmi közvéleményt értette. De a maga útját tovább így jellemezte: »So-káig tétováztam, különösen a nyelvtisztaságot illetően. Sajnáltam regényesen csilllogó, távoli égtájakat sejtető idegen szavainkat, melyekhez engem is megannyi emlék és élmény köt. Fájdalommal mondtam le róluk, egyenként. Otthagytam őket, de sóvárogva utánuk tekintettem« (213).

Kosztolányinak személy szerint nagy része volt abban, hogy megvalósult hajdani kezdeménye; a nyelvápolás ügye a korábbi közömbösséggel szemben föllendült, s írói ügyből a nyelvtudomány, sőt a köz ügye lett. 1932-ben indult meg a *Magyarosan* című nyelvművelő folyóirat. S ugyanennek az évnak a karácsonyán jelent meg *A Pesti Hírlap Nyelvőre* — Kosztolányi szerkesztésében.

Ez a ma már könyvritkaságnak számító kis gyűjtemény elsősorban szerkesztőjének nyelvi érdeklődését tükrözi. »Ez a könyv tehát mintegy a mai tudomány megállapodásának, nyelvünk törvényvének tekinthető« — mondja az előszóban névtelenül Kosztolányi, s bár ez némileg kicsit túlzás, hiszen a nyelvhelyességnek »kódexe« még egy adott történeti pillanatban sincsen, nemhogy örök érvényűen, mint e szavak sugallanak, kétségtelen, hogy a legjobb nevű nyelvészek írásaiból alapjában gyümölcsöző és hatékony nyelvszemléletet tanulhatot a »sokszázezer példányban« kiadott kézikönyv forgatója. A *Használati utasítást* is Kosztolányi írta. Szemlélete itt a korszerű nyelvtudományból táplálkozik. »Mi dönthet arról, hogy egy nyelvben mi a helyes és mi a helytelen? Néha az ösztön, néha az ízlés s néha — legtöbbször — a nyelvszokás.« »Ami tegnap szabálytalanság volt, ma szabály. A nyelv állandóan hullámzik, mozog, változik, mert él. Forradalma új igazságokat fogadtat el, melyek azelőtt képtelenségeknek látszottak. A többség akarata előtt végül meg kell hajolni.«

A könyvecskében Négyesy László a magyar nyelv sajátosságairól ad pár lapon átfogó képet; Zsirai Miklós a finnugor rokonyelvekről, Tolnai Vilmos a nyelvújításról, Nagy J. Béla a helyes és a tájnyelvi kiejtésről szól. Gombocz Zoltán *Nyelv és lélek* címmel a nyelvi jelenségek lélektani, művelődéstörténeti hátterét villanja föl, Horger Antal néhány érdekes szómagyarázatot közöl, Kertész Manó szólások és kifejezések eredetét mutatja be (»Magyar szóban magyar múlt«), Zolnai Gyula az idegen szavak magyarral való helyettesítését szorgalmazza, Horger Antal második írásában nyelvjárásainkat jellezmi, végül Lotz János külföldieknek a magyar nyelvről való vélekedéseit sorakoztatja föl.

A könyvecske nagyobb terjedelmét két szótár teszi ki. Az első: *A helyes magyarság szótára*, Balassa József összeállításában. Kosztolányi szerint: »Talpraesett, derék szavakat és kifejezéseket ajánl a rútak és idegenszerűek helyett, de megrója a hibás hibáztatásokat is, melyek az évek során hívekre találtak nemcsak a nagyközönség, hanem az írók körében is.«

A másik *A tiszta magyarság szótára*: Tolnai Vilmos az elburjázott idegen szavak magyar megfelelőit szedte betűrendbe. »Ha valaki kételkedik abban, hogy megokolt-e az a mozgalom, melyet teljes hittel és meggyőződéssel szitunk, annak csak át kell futnia e szótár címszavait. Az olvasó majdnem mindegyikben meghitt ismerősét köszönheti. Viszont sokszor már csak alig emlékszik azokra az eredeti szavakra, melyeket kiszorítottak. E testes szótár idegen szókinccse nemzeti nyelvünk tehertétele.«

Nyelvművelésünk történetében *A Pesti Hírlap Nyelvrőre*nek letagadhatatlan érdemei vannak. A fölszabadulásig hasznos szerepet töltött be iz iskolai nyelvtanításban, a hírlapírásban és a közéletben egyaránt. Bár a mai nyelvművelő szakirodalom itt-ott merevnek ítéli, nem véletlen mégis, hogy a nyelvi kultúra ápolására annyian valami hasonlót hiányolnak, korszerűbb, maibb megoldásban. Az idegen szavak szótára ma már testes, önálló kötetekben lát új és új kiadásokban napvilágot, de a helyes magyarság — nem törvénykönyve, csupán — tanácsadó szótára ma is elkelve könyvespolcainkon.

*A Pesti Hírlap Nyelvrőre*nek ez a szerkezete is jól mutatja, hogy helytelen volna Kosztolányi nyelvművelő tevékenységét csupán az idegen szavak elleni küzdelemre, a nyelvtisztításra szűkítve látni. Noha kétségtelenül ez a leglátványosabb területe az ő nyelvi tárgyú működésének, nem egyoldalúan ebben látja a nyelvápolás teendőit. Sőt Kodály emlékezetes intelme előtt (*A magyar kiejtés romlásáról*, 1937; *Vessünk gátat kiejtésünk romlásának*, 1938)

már 1928-ban fölemeli szavát a főként a színpadon hallható idegenes hanglejtés ellen. »Nagyobb veszedelem az, mikor magát a nyelv szellemét hamisítják meg, a nyelv titkos muzsikáját, a hangsúlyt« (84). Példákat sorol föl a magyartalan hangsúly elharapózására. A színészekhez fordul: »Önök tanítják meg a közöniséget nemcsak mozogni és csókolózni, hanem beszélni is. Kérem tehát, tegyék tudatossá magukban ezt a hibát, mely önkénytelenül is ránk ragad, s ezután kétszeresen ügyeljenek, hogy mindig magyarán beszéljenek. Künn az utcán és a családokban járvány dúl, hangsúlyjárvány. Ki fogunk belőle lábalni. De a színház legyen kórház, ahol meggyógyul a sínylődő nyelv, ne pedig a fertőzet új telepe és betegágya« (85—86).

Nyelvi eszménye a *világosság* volt; ez alá rendelte, ebből szűrte le a többlet, a tömörséget és az idegen szavak elleni küzdelmet. »Nyelvészeti tételei közül talán ez a legfontosabb« — írta Illés Endre is. »Az írás egyetlen ékessége a világosság« — mondja ki ezt a tételt Kosztolányi (78). S ugyanitt írja le először, hogy aztán ismétелgesse: »Tanuljuk meg, hogy az olvasót tilos — csak egy másodpercig is — bizonytalanságban hagynunk« (78). Másutt: »Az olvasót egy másodperc ezredrészéig sem szabad bizonytalanságban tartanunk« (70). »Úgy kell írni, hogy azonnal megértsék, mit akarunk mondani« (69). Idézi a mintául tekintett francia nyelv bölcs mondását: »Az, ami nem fejezhető ki világosan, nem is érdemli meg, hogy kifejezzék« (169). Illyés mondja, hogy Kosztolányi egyszer megkérdezte tőle, kitől tanult magyarul. Illyés szellemes válasza: »En jobbadán Jules Renard-tól«. Kosztolányi megértette: »a világosságról beszéltünk, a szabatos egyszerűségről, minden valamire való művész és nép legfőbb vágyáról. A magyar nyelvet ő elsősorban ezért szerette, ezért „tisztította”. Ebben különbözött a nyelvészekétől.«

A világosság egyik oszlopa a tömörség. »Az írást is akkor kell abbahagyni, mint az evést: amikor legjobban esik« — írja (171). Nincs nagyobb művészet a törlésnél, tanítja; az alkotás voltaképpen ezzel kezdődik: elhagyunk ezer millió dolgot, mert mellékesnek tartjuk őket, és kiemelünk közülük egyet, mert fontosnak tartjuk. Díjat tűzne ki azoknak, akik az értelem és érzés kára nélkül ki tudnak az eléjük tett szövegből hagyni. (Jó szerkesztői iskola volna!) Az írónak magának, tisztában van vele, fájdalmas dolog az öncsonkítás: »Amikor törölni akarsz, úgy érzed, hogy tulajdon kezedet, ujjadat kell levágnod« (172). A remekmű mértéke szerinte a rövidíthetlenség. Az *Ivan Iljics halálából*, úgy mond, egy betűt se lehet törölni.

A homálytalan, tiszta fogalmazás másik, Kosztolányi szerint nélkülözhetetlen kelléke az idegen szavak kerülése, a szép és jó magyar szó. Csak ebből a nézőpontból, tehát a nyelv világosságának jegyében érthető meg igazán Kosztolányi egyre következetesebbé váló küzdelme az idegen szavak ellen. Természetesen érzelmi alapja is volt ennek, az író egyre tudatosodó nemzeti érzése, az anyanyelv iránt folyton fokozódó szeretete. »A nyelv a tudósnek ereklye, a költőnek, írónak hangszer, a hírlapírónak fegyver« (175).

Miért lát veszedelmet az idegen szavakban? »Elsősorban elrúttítják beszédünket, írásunkat... De nemcsak szépérzékemet sérti ez. Gazdálkodásnak is cudarul rossz. Az idegen szóknak szállást adhatunk, de aztán kivernek bennünket tulajdon házunkból... Nem gazdagodást jelentenek, hanem szegényedést. Ha befogadjuk őket, akkor hasonértékű magyar szókban előbb-utóbb fogalmi hasadás támad, jelentésük bővül vagy szűkül, fölöslegessé válnak, kirekednek a forgalomból« (122). »Az idegen szók mellett elcsenevészsednek az eredetiek« (160). »A fogalmakat akkor kell megmagyarosítani, mikor átlélik hatá-

runkat, s megismerkedünk velük» (162). A *Pesti Hírlap Nyelvőr*ének szótára alapján ezt mondja: hatezer idegen szónak adtunk tantát és munkát nyelvünkben, és legalább tizenkétezer magyar szavunkat tettük földönfutóvá és munkanélkülivé (176). »Minden szavunk egy előretolt örs, mellyel elkeseredett helyzétharcot vívunk» (178). Elismeri, hogy gyakran az idegen szó nem azonosítható tökéletesen megfelelő magyarral. »Egyetlen szó sem egyenlő a másikkal» (187) — mondja, másutt pedig még hozzát teszi: »Még a rokon értelmű szavaink sem» (207). A *tubarózsa* a mi nyelvünkben szép szó, a spanyolban rút: alapja a *tuberkulózis*ról ismert *göcsös, göbös, gümös* jelentésű szó. Ezért mondja Kosztolányi: »Ismét ámulva állapítom meg, hogy mennyire fontos egy nyelvben — minden nyelvben a szó alakja, az az ezer és ezer öntudatlan, zenei kapcsolat, mely hallatára fölébred bennünk, és színt ad neki, veretet, talán sokkal inkább, mint az a tárgy, az a fogalom, melyet jelezni kíván» (111). Ezért sem azonos az idegen szó a magyarral. De csak látszólag hátránya ez nyelvünknek: »Talán helyel-közzel elveszt egy árnyalatot, de másutt kap helyette hármat» (35). »Egy szavunk nincsen, de van legalább tizenöt szavunk» (146). Aki idegen szóval fejezi ki magát, bizonygatja Kosztolányi, lemond a magyar nyelv kínálta árnyalatokról. És a nyelv művésze bő példatárral szolgál, ámulatra készítő gazdagsággal ontja a rokon értelmű, árnyalataikban mégis olyannyira különböző szavakat, melyeknek idegen megfelelője egyenruhába bújt: egyetlen szóval tudjuk csak a sokféléit kifejezni. A francia aligha képes ezeket az árnyalatokat érzékeltetni: *tünődés, merengés, révület, eszmélkedés, rádöbbenés, ráocsúdás* (187). »Többnyire fontoskodás, nyegleség idegen szóval élni. Egy idegen szóra néha tíz magyar is akad, mely a kívánt fogalom finomabb árnyalatát jelzi» (76). Híres példáját, a *fantasztikus* magyartítását, oly sokan idézték. A *Pesti Hírlap Nyelvőr*ének *Használati utasításából* hadd iktassam én is ide:

»Az idegen szó mellett rendszerint több magyar szó van, amely a fogalom finomabb, közelebbi árnyalatait jelzi. Aki például a *fantasztikus* magyar megfelelőjét keresi, az egész bőségszarut talál maga előtt. Ebből kell kiválogatnia azt, amelyekre éppen szüksége van. A *fantasztikus*-t nálunk mindenre alkalmazzák. Jókai *fantasztikus* költészete tehát: *fellegjáró*, de Poe Edgár költészete, mely szintén *fantasztikus*, már nem fellegjáró, hanem: *lidérces, kísérteties*. Hoffmann Amadé *fantasztikus* költészete: *boszorkányos, kísérteties*, Swift Jonatán *fantasztikus* gúnyja: *elképesztő, hátborzongató, döbbenetes*. Egy *fantasztikus* kínai szertartás: *mesebeli*. A *fantasztikus* kelet: *délihábas, regényes, regeszzerű*: Hogy mi a *fantasztikus* szépség? Talán: *káprázatos, varázsos, elbűvölő, tündökletes*, vagy csak *csodálatos*. Az a hölgy, aki barátnője izléstelen ruháját *fantasztikus*-nak nevezi, azt gondolja, hogy ez a ruha *képtelen, lehetetlen, otromba, silány, gyatra*. Ha valaki egy váratlan, de nem kellemetlen hírre fölkiált, hogy *fantasztikus*, nyilván csak azt érzi, hogy: *hihetetlen*, vagy pestiesen szólva: *óriási*. A *fantasztikus* ravaszság tetszés szerint: *agyafűrt, körmönfont* vagy *csavaros* ravaszság. Egy *fantasztikus* színpadi bonyodalom esetleg: *tótágastálló*, esetleg: *badar*. A *fantasztikus* néha: *megrökönyítő* is lehet, néha: *hökkentő*, néha: *örvendetes* is. Egy *fantasztikusan* buta ember: *bődületesen* vagy *egyetlenül* buta. A pénzhány *fantasztikus*, tehát *rémitő*, sőt *rémisztő*. Amint látjuk, állítólagos szegénységünk mögött voltaképp gazdagság van.» (Vö. 63.) Ugyanennek bizonyítására a *Pesti Hírlap Nyelvőr*ében *Bőségszaru* címmel tanulságos szögarmadát közöl. Jókai száz szót sorolt föl a verekedésre, Maday Gyula a debreceni tájszólás szókincséből százhuszat a járás-kelés kifejezésére, Bánóczi József 322 szót szedett össze a magyar nyelvjárásokból a buta ember megje-

lölésére, Lehr Albert háromezret a részeg ember változataként — ezekből ad ízelítőt Kosztolányi *Nyelvőre*.

frókn nemcsak kemény hírlapi csatákat vív (Schöpflin Aladárral, Nékám Lajossal stb.) az idegen szavak kiküszöbölése végett, szót emel az újságírás, a színpad helyes magyarságáért, hanem saját életművében is gyomlálni kezd. Tanulságos, hogy még első nyelvi tárgyú írásaiban is sok az idegen szó. Később azonban nemcsak prózai írásaiból, hanem még verseiből is kitisztogatja az idegen szavakat. Ha majd elkészül verseinek már esedékes kritikai kiadása, bizonyára sok tanulsággal jár. Egyelőre Hegedűs Zoltán megfigyelésére támaszkodhatunk. Ő sorolja föl a következő példákat.

A *szegény kisgyermek panasza*inak első kiadásában a *Mély éjjeleken* kezdetű vers 6 sorában ezt olvassuk:

én vadagdbund, dalolva utazom.

Az *Ősszegyűjtött verse*iben már így szerepel:

Festéktócsádon, a lilán, a zöldön

csavargó én, dalolva utazom.

A *bús férfi panasza*iban az első kiadásban ezt találjuk:

Mi segítsen az életen,

elixír ott fönn sem terem

a bűvös Budapesten.

Az *Ősszegyűjtött verse*iben pedig ez áll:

varázsszer ott fönn sem terem...

Egy másik helyen, ugyancsak *A szegény kisgyermek panasza*iban, az *almárium* szót *üvegszekrényre* javítja. A *bús férfi panasza*iban az *aviatikus* helyett a későbbi kiadásokban már *repülőt* ír. *Ének Virág Benedekről* c. költeménye végén az eredeti *likőr* szót *égettborral* cseréli föl.

Deme László, a nyelvész szakember azt kérdi: szükség volt-e erre? Egyáltalán, a mai nyelvtudós kissé túlzónak minősíti Kosztolányi nyelvtisztító buzgalmát. »A magyar szó imádatában — mondja ugyancsak Deme — néha talán a korcsot is többre becsüli az idegennél... Bizonyos, hogy Kosztolányi lelkesedésével itt-ott túlzásokba téved. Ez nyilván érthető az ellenállásból, amely kezdeményezéseit fogadta, s melynek visszahatásaként ő olykor merevebbé vált. De ez csak szeplő nyelvművelő, nyelvtisztító tevékenységében; az építő, a gazdagító, a jobbító érdem több benne. Egyéni kezdeményezéseiből azóta a nyelvtudomány vállalta — hogy úgy mondjam: hivatalos — mozgalom lett. Akadémiai bizottság, folyóirat, a főlszabadulás után a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének nyelvművelő szolgálata is megszületett, napilapjainkban is támadtak nyelvművelő rovatok, sorozatok. Nyilvánvalóan a vajdasági nyelvművelő munka is ebből a kisugárzásból sarjadt.

»Az a tény, hogy anyanyelvem magyar, és magyarul beszélek, gondolkozom, írok, életem legnagyobb eseménye, melyhez nincs fogható. Nem külsőleges valami, mint a kabátom, még olyan sem, mint a testem. Fontosabb annál, hogy magas vagyok-e vagy alacsony, erős-e vagy gyöngye. Mélyen bennem van, a vérem csöppjeiben, idegeim dúcában, metafizikai rejtélyként. Ebben az egyedül való életben csak így nyilatkozhatom meg igazán... Csak anyanyelvemen léhetek igazán én« (74).

Ebben a vallomásban nincs sovinizmus. Másutt azt mondja: »Pillanatnyi büszkeségem után tehát ismét alázat fog el, s szeretet, csodálat minden nyelv

iránt. Arra, hogy mi az értelme annak, hogy egy nép a saját nyelvét beszéli, és mi az értelme annak, hogy mi magyarul beszélünk, éppoly kevésbé lehet ésszerűen válaszolni, mint arra, hogy mi az értelme annak, hogy egyáltalán élünk. Itt valami titok kezdődik» (107). Tehát méltányolja a más nyelveket, kinek-kinek a magáét. S fölveti másik gyakorta emlegetett tételét: az élet nem ésszerű folyamat (437); ahogyan az élet egész folyamata, ahogyan véletlenül születünk, véletlenül élünk és véletlenül meghalunk, ésszerűtlen (97), éppúgy a nyelv is az: nem a logika, hanem a lélektan az alapja, mégpedig a társadalmi lélektan (109). Ezt sokszor fölhozza, nyelvszemléletének egyik alapelve. (Vö. 61.)

Befejezésül még két idézet: »A csettintő hottentottára éppoly bámulattal tekintek, mint a görögre vagy a spanyolra. Minden nyelv azonban csak a maga keretében élhet, a maga természete szerint lehet szép és tiszteletre méltó« — vallja (205). »Ez az áhitat, mely egyaránt tiszteli a nyelvek egyéniségét és egyaránt elfenzi egyéniségük elkorcsosítását vagy meghamisítását, hitem szerint sokkal közelebb van az igazi nemzetköziséghez, mint az a papirosábránd, mely a természetet tagadva úgy akarja létrehozni az emberi közösséget, hogy összezagyválja az egybe nem tartozó és egymást kizáró elemeket« (uo).

Ebben a szocialista tudomány és a szocialista politika is egyetért Kosztolányival.

A DRÁMAÍRÓ

1.

A cím, mi tagadás, túloz: Kosztolányi színműveinek, verses vagy prózai jele-
neteinek irodalomtörténeti, biográfiai, művelődéstörténeti érdekessége, fájdalom,
nagyobb, mint önértékük; csupán e páratlanul gazdag életmű mellékter-
mékeinek tekinthetjük őket. Mint ilyenek azonban figyelmet érdemelnek, na-
gyobbat, mint amilyet eddig szenteltek nekik — hiszen még kötetbe sem
gyűjtötték őket, egy részük csak most került nyomdába (a budapesti Szépiro-
dalmi Könyvkiadó gondozásában).

2.

Hogy Kosztolányi, a fiatal szabadkai költő, sőt már a nagydiák is felaj-
zottan érdeklődött a színház, a dráma iránt, az még a Kosztolányi-filológia
szegényessége és fogyatékoságai ellenére is közismert. Nem csupán a *Pa-
csirta* Ijas Miklósának önéletrajzi fogantatású megjegyzéseiből tudjuk, hogy így
volt: magukból a művekből, a zsenyékből is. De erre utal Kosztolányi egy
alig ismert, sohasem idézett emlékezése is: *Játék a porban* című (1918) cikké-
ben írja: »Vidéken, egy forró padláson kutakodva a pókhálóval bevont gerendák
és régi ládák között véletlenül megleltem kis játékszínházamat, melyet több
mint húsz éve nem láttam (...) Mesterségemhez tartozik, hogy színházi előadá-
sokról írjak. Olykor fanyar és csüggedt vagyok, s nem melegít fel semmi
színházi lámpa. Most már tudom, hogy ez a színház kényeztetett el, melynek
ötéves koromban igazgatója, rendezője, költője voltam, és mindig azokat a
remegő élményeket keresem ott is, amiket itt találtam, amikor a kis ezüst-
csengő — valami friss, télies és titokzatosan zuzmarás hangon — az előadás
kezdetét hirdette.« A gyerekszínházról egyenesen vezetett az út ahhoz az is-
kolai kísérlethez, amelynek szövegét néhány évvel ezelőtt Dér Zoltán találta
meg és publikálta: Kosztolányi Dezső 1901—1902-ben írta első színpadi mun-
káját, a *Dialógot*, ezt a reviczky — és némileg talán heinei — hangulatú
alkalmi verses jelenetet, amely jellegzetesen egy hetedgimnazista, egy tizenhét
éves diák írása ugyan, de ügyes verselésével, néhány költői és hatásos sorá-
val már kétségkívül ígéret is. Az 1902-es *A kékruhás* című verses jelenet —
amelyet »a Reviczkyt tisztelő ifjúság az oly korán elhunyt nagy magyar költő
emlékére felállítandó mellszobor alapösszegének javára 1902. július hó 26-án,
szombaton este a szabadkai gymnasium tornacsarnokában hangversennyel egy-
bekötött zártkörű ünnepélyen« mutatott be a plakát tanúsága szerint — hason-
ló jellegű, romantikus hangvételű alkalmi játék. Kosztolányi *A kékruhás*ban több-
nyire sután elegyíti a múlt század klasszikus magyar költőinek nyelvhaszná-
latát a századforduló új íróinak oldottabb, modernebb stílusával — de az ügyet-
lenségeken is átsüt a szándék, az igény: a most már nyíltan Reviczky emlékét

megidézõ történet a diákköltõ tájékozódásáról, mesterkeresésérõl tanúskodik, s egyszersmind arról, hogy szerzõje fiatalos hévvel hirdeti a szenvedély (és a szenvedés) jogát, költészetét.

1904-ben — ekkor már egyetemi hallgatõ — két drámaterv is foglalkoztatja; a színmûvekbõl sajnos egyetlen jelenet, egyetlen sor sem maradt fent, így csupán Kosztolányi leveleibõl és *Kifelé* címû elbeszélésébõl (*Szeged és Vidéke, 1904. szeptember 18—23.*) ismerjük gondolataikat, problematikájukat. »A *Kifelé* címû novellámat egyszerre, majdnem lázban (nem lámpalázban) írtam; sietve, talán elnagyolva, át nem olvasva, nem javítva, de nagy erõvel — számol be Juhász Gyulának Szabadkáról 1904. július 21-én. — Budapestról hazatérve egy dráma eszméje motoszkált agyamban, s ennek alapgondolata patant ki a vázlatos és lámpalázos elbeszélésben, melyre most is nagy szeretettel tekintek. Elgondoltam, hogy milyen távolságban áll egymástól az a két nemzedék, melynek egyike Kisfaludy Károly, Jókai, Kemény olvasásán nõtt fel, míg a másik Ibsenbõl, Nietzschebõl, Spencer Herbertbõl szívta fel a szellemi kiképzéséhez szükséges talajtáplálékot. S ennek a két ellentétes eszme-fluidummal ellátott nemzedéknek szikráit, lángkévéit és villámaint akartam reprodukálni, s akarom most is, mikor reggeltõl estig nyugtalanul járkálok ide s tova, hogy megtaláljam azt a pontot, melyen a problémát legkönnyebben húzhatom ki. A mûforma már nem kérdéses. A két világ hatalmas összeütköztetésére csak a dráma kínálkozik. Az eszközöket is kiválasztottam: a régi világ képviselõje az apa, az újé a fiú lesz, s egy kiábrándult idealista s egy fölfelé törõ, nyugalmat nem ismerõ temperamentum forradalmas kavargásában fog megtisztulni az a gondolat, hogy bárkihez — s szüleinkhez is — csak annyiban van közünk, amennyiben lelkünkhöz rokon. A fiú felveszi a harcot a szülõi ház nyárspolgárságával, aprólékoskodásával, az apa rövidlátóságával, s meghasonlik az egész családdal, s végre egy hóbortos és bölcs barátja karján otthagyja a tiszt és öreg embert, a szülõanyát; a testvéreket, azzal a cinikus, de lélekemelő mondással, hogy „ezekhez az emberekhez” nincs semmi köze.«

Hosszan idéztük a levél sorait, mivelhogy fontos adalékkal járulnak hozzá a fiatal, lázadó Kosztolányi indulatainak, tûnõdéseinek és a készüldõ drámaíró érdeklõdésének teljesebb megértéséhez. A minden bizonyos önéletrajzi fogantatású szituáció, amelynek ifjú hőse nemcsak egy nemzedék, hanem Kosztolányi személyes vívódásait is magában hordta volna, a Szabadka és Budapest, a szülõi ház és az új magyar irodalom kettõs vonzásában-taszításában élõ költõ szituációja. Ha a színmû elkészült volna, talán Kosztolányi Dezsõ ekkoriban keletkezett verseinél, elbeszéléseinél, cikkeinél és ez idõben írt leveleinél is fontosabb dokumentuma lenne azoknak a gondolatoknak és érzelmeknek, amelyek ezekben az években áthatják. Figyelmet érdemel a dráma primátusának hangsúlyozása is: Kosztolányi a novellát csak vázlatnak, elõkészületnek tekinti ahhoz a mûformához, amelyben teljesebben ütköztetheti össze a két világot; a megjegyzés egyben arra is utal, hogy a Strindberget és Ibsent olvasó-bámuló egyetemista velük is versenyre akar kelni, akárcsak azokkal az új francia, német, angol olasz költõkkel, akiket nem sokkal késõbb kezd fordítani.

Néhány hónap múlva — 1904. december 29-én — ugyancsak Juhász Gyulának számol be egy új drámatervérõl: »... Nagy titoktartás mellett egy mérész tervemet is önre bízom, drámát írok nagy ambícióval és szeretettel *Julianus apostatáról*, melyben a héber és görög, a keresztény és pogány világ közt küzdõ eszmeharcok, mely oly régi, mint maga az ember, az erõs és a gyõnge harcának problémáját kívánom festeni; ha úgy tetszik, megmagyarázom

a Nietzsche gondolatának keletkezését, hogy jöhetne létre a „prachtvolle blonde Bestie”-nek ideája éppen a keresztény alázatosság ellenképül.» Levelében Kosztolányi viszonylag részletesen ismerteti a tervezett dráma cselekményét, alakjait, gondolatait, majd megjegyzi: »Most jön a töménytelen olvasás, tanulmány és az írás.» Julianus apostata alakja talán azért kötötte le érdeklődését, mert úgy gondolta, hogy sorsában áttételesebben és ezért senkit sem sértve — így családját sem megbántva — fejezheti ki a belső küzdelmet, amelyet a *Kifélé* drámaaváltozatában, úgy látszik, nem tudott — nem mert? — megfogalmazni. 1905. február 16-án már Bécsből írja Juhásznak: »Immár a harmadik könyvet bújtam át, melyben Julian lelki világát láttam bemutatva. S eközben érzem, mennyi mondanivalóm leend még, mily új távlatokat tudok majd nyitni a közönségnek, — (ha mindjárt a szabadjainak is!). Reszkető kézzel, megindult lélekkel kezdem írni majd a nagy rómainak tragédiáját, s ami érdemes és nagy volt valaha bennem, mind beléteszem.« Az utolsó szavak rezignált pátosza különös ellenfényt kap, ha arra gondolunk, hogy a levelet egy húszéves fiatalember írja!

Kosztolányi azonban nemcsak költőnek, drámaírónak és elbeszélőnek készül, hanem kritikusnak is, a modern világirodalom szakértőjének, népszerűsítőjének, új szempontú elemzőjének: egyre sűrűbben jelennek meg bírálati, tanulmányai. A Bácskai Hírlap 1905—1907 közti színházi kritikáinak egy részét (jó részét) minden bizonnyal ő írta, bár többnyire névtelenül vagy csak betűjellel jegyezve őket. Miután Pestre kerül, a Budapesti Naplóban, majd A Hétben, a Világban jelennek meg már jóval érettebb, s minden könnyedségük, szeszélyességük, impresszionista játékoságuk mellett nem egyszer lényegig hatoló kritikái; örömmel lesz munkatársa Bárdos Artur kitűnő, nagy jelentőségű folyóiratának, a Színjátéknak (1910), amelyben sűrűn publikál színészarcképeket, bírálatokat, színműfordítást, elméleti írásokat. Rövid tanulmányunk azonban nem a színikritikus Kosztolányi munkásságának elemzésére vagy akár ismertetésére vállalkozik — bár kimutatható volna, hogy drámaírói elképzelései hogyan épülnek be bírálatába, s hogyan alakulnak ki ezekben az években semmiképp nem következetes, olykor egymással felelő, de mindig izgalmas dramaturgiai nézetei. (Később keletkezett elméleti írásainak, köztük színbírálatainak — Pesti Hírlap, Új Idők, Ünnepek, Színházi Élet stb. — és szépírói munkáinak kapcsolata ugyancsak külön elemzést igényel.)

1910-ben jelenik meg *Lótoszevők* című mesejátéka (első címe, mint a Magyar Tudományos Akadémián őrzött kéziratból kiderül, *Odysseus útja* volt). A tizenhárom jelenetre osztott, voltaképp egyfelvonásos színműnek nem csupán címlapja sugároz szecessziós hangulatot: ékes nyelve, lobogó költői hevülete. poétikus cirádái is arról tanúskodnak, hogy Kosztolányi ekkoriban olvassa d'Annunziót, Wilde-ot, Szomoryt — sőt, mintha Swinburne indázó verssorainak prózába törésével, drámává formálásával is kísérleteznék. A *Lótoszevők* az *Odüsszeia* egyik kulcsfontosságú epizódjából indul ki, de nem ragaszkodik a homéroszi történethez: az élvezetek, testi gyönyörök, káprázatok, a mesterséges paradicsomok lebíráhatatlan erejét sugalló nagyon is modern szemlélet alapján Odüsszeuszt ott marasztalja a lótoszevők szigetén, Irisz, Melissa, Thea, Eirené és Éa karjaiban. A csodálatos álmok, rafinált kéjek csábítása erősebb Penelopé emlékénel, Odüsszeusz hűségénél. A szégyenletes erkölcstelenség, az el-lankadás — a valóság — azonban nem énekelhető el, nem írható meg — kiáltja Ithaka királyának szemébe kísérője, a vak Homérosz: »Hazamegyek és szétkiáltom mindenüvé, hangos torokkal ordítom el, hogy hős voltál és boldog

*Húga, Mariska,
a Pacsirta ihletője*

*Felesége, Harnos Ilona
megismerkedésük idején*

Két kevésbé ismert arca

A fiatal újságíró

Családi körben feleségével és fiával

voltál (...) Hamis koszorút fonok homlokodra. Elmondom, hogy hazamentél. Ithakában megállítom az embereket, s koholt regéket hazudok nekik.« Odüsszeusz történetének ez a modern változata, ha nem is hangjában, nyelvében, de szemléletében és módszerében a mitológiai és történelmi témák későbbi, ironikus hangú átdolgozásait előlegezi.

Kosztolányi színpadra szánta ezt a munkáját; Csáth Géza tervezte, hogy zenét szerez hozzá. Csáth egy 1918-as levelében így ír: »Most már csak egy igazi színpadi siker hiányzik. Az Odysseus útját kének elfogadtatni a Nemzetiben, de azon megjegyzéssel, hogy az én kísérő zenémmel menjen. (...) Írnod kellene egy magyar vidéki kispolgári erkölcsrajtot vagy tragikomédiát ugyanazon légkörrel mint az Apa c. legújabb tárcában terjeng.« A mesejáték azonban nem került színre, Csáth biztatásának pedig nem lett következménye.

A világháború vége felé Kosztolányi két verses jelenetet publikál (*Csoda, Pesti Napló, 1917. január 28.*; *A szörny, Pesti Napló, 1917. június 24.*). Műfaját tekintve mindkettőt »bábjáték, rímjáték«-nak nevezi. A bábjáték művészete mindig is foglalkoztatta; a Teatro dei Piccoli 1927-es budapesti vendégjátéka alkalmából írt *Bábok* című bírálatában ez olvasható: »Ez a színház régibb bármelyik kőszínháznál. Gyermekekorában vele játszadozott az emberiség (...) Figyelmükbe ajánlom ezeket a bábokat. Sok tekintetben különbek az embereknél. Gyarlók, suták, de ez a művészet gyarlósága, sutasága, mely nem túri a kikerekítetten-készlet (...) Itt szabadon csaponghat fantáziám, mint amikor otthon a szobámban meséket olvasok, s az alakokba kedvem szerint vázlatos figurákat álmodok.« A *Csoda* bravúrosan könnyed verssorokba, rostand-ian játékos rímekbe öltözteti Kosztolányi ekkori kétségbeesését, pesszimizmusát, a Vak, Süket és a Sánta tragikomikus történetével az emberi élet reménytelenségét hirdeti — igaz, példázza a reménytelenség költői szépségét is. A *szörny* már a háborúból végképp kiábrándult, békéért kiáltó, az első hónapok nacionalizmusát megtagadó költő határozott hitvallása, szembefordulása »a nagy ribillió«-val, s azokkal, akik előidézték.

Amilyen komor hangulatú a *Csoda* és *A szörny*, olyan önfeledten vidám, s minden bánatos fordulata-kalandja ellenére népmeseien boldog befejezésű játék *A lovag meg a kegyese (Érdekes Újság, 1919. április)*. A hagyatékban fennmaradt kézirat tanúsága szerint Kosztolányi óflamandból dolgozta át a mesejátékot; további kutatásra vár annak kimutatása, hogy mennyit vett át az eredeti szövegből és mennyi tulajdon dramaturgiai és költői leleménye; azt gyanítjuk, hogy csupán a történet magvát, vázát találhatta meg a flamandoknál (bizonyára francia fordítást ismerhetett), akár népmese, akár románc vagy ballada volt az.

1922 őszén a Vörösmarty utcában *Művész Színpad* címmel kabaré alakult. Ennek a színháznak megnyitása alkalmából írta Kosztolányi *A bábjátékost (Érdekes Újság, 1922. november)*, a verses játékhoz ifjúkori szabadkai barátja, Lányi Viktor szerzett zenét. Ez a »rímjáték«, amelyet eleven színészek ugyanúgy eljátszhatnak, mint bábok, jöllehet már a *Meztelenül* első verseinek korszakában keletkezett, a *Nero* és a *Pacsirta* között, még a háború előtti és alatti Kosztolányi megragadó érzelmességével és szípkázóan szellemes rím-röppentyűivel, igaz, már szinte önironikusan-parodisztikusan remek összecsengésekkel állítja színpadra a vázlatos történetet vagy inkább helyzetet. (*A bábjátékos* könyvészeti érdekessége, hogy dr. Hittel Dénes, a költő rajongója és

odaadó híve, már Kosztolányi halála után, 1940 márciusában húsz példányban megjelentette Kner Izidor gyomai nyomdájában: ez a kötet a legritkább Kosztolányi-könyv.)

Hasonló gondolatok és indulatok hatják át a Madách Imre születésének századik fordulójára írt *Lucifer a katedrán* (*Nyugat*, 1923. február 1.) című egyfelvonásos verses játékot. Kosztolányi alkalmi jelenete nemcsak *hommage*, tiszteletadás Madách emlékének, hanem egyben Ádám, Éva és Lucifer útjának továbbgondolása is, a megírás évébe, 1923-ba helyezve a dramolett figuráit, szituációját, problémáit.

Ezekben az esztendőekben mintha fölébredne Kosztolányiban a drámaírói kedv — ezúttal, kivételesen, külső biztatásra is. Nagy Endre, aki 1924 és 1929 között a Teréz körúti Színház társigazgatója, többször is kéri, unszolja, hogy írjon színházának. Így születik meg a *Kanári* és a *Patália*. A *Kanári* (*Nyugat*, 1924. március 15.) talán Kosztolányi legsikerültebb színházi műve, »legdarabbszerűbb darabja«, hogy Karinthy kifejezését alkalmazzuk rá. Szatirikus novelláinak és rajzainak szellemében, fordulatos cselekménnyel és kitűnően jellemzett figurákkal csúfolódik a pesti parvenü-polgárok sznobizmusán, műveletlenségén, a Berzsenyi-báróknál is kisszerűbb új Berzsenyi bárók divatmajmolásán. A *Kanári* több napi érdekességű kabarétréfánál: Kosztolányi, a vígjátékíró lehetőségeinek felcsillanása.

Ugyancsak humoros hangvételű egyfelvonásos a *Patália* (*Új Idők*, 1925. március 8.), amely már azt is bizonyítja, hogy Kosztolányit, a színházi szerzőt mint téma is érdekli a színház. A hiú, öntelt primadonna és a csodagyerek-színésznő groteszk pörpatvarainak, a Piroska és a farkas-mese travesztijának komédiája könnyű, mulatságos bohóság, néhány elemében Molnár Ferenc játékaire emlékeztet, de hangja költőibb és egyszersmind több benne az atelier-utalás.

A kezdeményezésnek a *Kanári* és a *Patália* viszonylagos sikere, kedvező kritikai fogadtatása ellenére nem lett folytatása. Úgy látszik, csak a jóbarát, a *Nyugat* köréhez tartozó Nagy Endre biztatta Kosztolányit drámaírásra — neki pedig csupán kabarészínháza volt; a többi budapesti színházgató nem számolt azzal a lehetőséggel, amit Kosztolányi az egyfelvonásossal bebizonyított.

Élete vége felé azonban ismét fölmerült benne a színműírás terve. Legnagyobb vállalkozása az 1930-ban elkezdett *Mostoha*; Dér Zoltán kiadványa óta (*Forum Könyvkiadó, Újvidék*, 1965) e kísérlet minden fennmaradt töredékét ismerjük. Kosztolányi unokafivérének, Csáth Gézának történetét akarta megírni — Csáth naplójának alapján. Évekig foglalkoztatta a téma; nem tudta eldönteni, regény- vagy drámaformában dolgozza-e fel a problémát. A munka nem készült el, mindkét változatnak csupán vázlatai, töredékei, részletei maradtak ránk — de ezekből úgy tűnik fel, hogy a mű mindinkább eltávolodott az alapötlettől, s Csáth Géza sorsának indító-gerjesztő alaphelyzetén túl a *Mostoha* nagyszabású társadalmi-lélektani regénynek, illetve drámának ígérkezett: annak az asszonynak a története lett volna, aki hiába igyekszik »jó mostoha« lenne, elbuktatja a családi és társadalmi erők végzetes ellenszegülése; néhány nagyobb, összefüggő részletből arra következtethetünk, hogy a *Mostoha* egyben az 1918 utáni magyar élet korproblémáinak rajza lett volna.

Kosztolányi Dezsőnéitől tudjuk, hogy ezekben az években még egy színdarabon dolgozott: Hány János történetét szándékozott megírni verses vígjáték.

ban. A tervről akkor mondott le, amikor bemutatták Paulini—Harsányi—Kodály daljátékát; jegyzetei a háború során elpusztultak, elkallódtak, így a színmű jellege nem ismeretes.

3.

»A színpadról rengeteget írt, a színpadnak aránylag keveset« — jegyzi meg Lányi Viktor egy 1942-es emlékezésében. Hogy így történt, minden bizonytalanság nélkül a korabeli magyar színházi viszonyok következménye is. Ma már csak találgathatjuk — s ez meddő irodalomtörténeti játék, legfeljebb figyelmeztetés —, hogy Kosztolányi Dezsőben, s Adyban, Babitsban, Szabó Lőrincben meg a kor többi nagy magyar költőjében milyen drámák lehetősége maradt eltemetve.

FEHÉR FERENC

AHOL KOSZTOLÁNYI SZÜLŐHÁZA ÁLLT...

Kiss Ferencnek, szeretettel

*Itt állt a ház... Helyén kávéházi szöglet,
ahová bárki hivatalan tér be.
S kint már villamosok sem csörögnek
a fakó Palicsi úti éjbe.*

*Nem bánják félelmed, szegény kisgyermek,
az unott átutazók, méla arcok,
csak borosan bőfögnek ágyad felett,
és föl se sikolthatsz: »Mit akartok?«*

*Itt állhatott: ágyad szélére ülnek.
Látod, innen árnyad se menekül meg —
bölcshelyed törzsvendége lettél...*

*Csak tátog ránk rák roncsolta torkod.
»Fizetni!« — már vad jelekre bontod,
küszöböd nem lelő árny, drága testvér.*

1974. november 4.

SZABADKA KOSZTOLÁNYI KÖLTÉSZETÉBEN

Nem egy tanulmány, irodalomtörténeti munka, olvasónapló, sokszerzős kötet jelent meg arról (főleg az utóbbi másfél évtized alatt), hogy Kosztolányi Dezső neve és életműve térben és időben milyen utat tett meg, s eredetiben, vagy műfordításokban milyen visszhangot hagyott maga után. Természetesen ehhez mindjárt hozzákapcsolódik a kérdés: hol és mikor?

Ha egy költő, alkotóművész éppen kibontakozásának éveiben hagyja el szülővárosát, szülőfalvát, vagy a hegyrengetegben meghúzódó kis házikót, vagy a végtelen síkságon csöndben élő tanyavilágot, amikor csak teheti, viszatér hozzá. De nem egyforma ez a ragaszkodás, mert nem egyformán mélyek a gyökerek: más Babitsnál, más Illyés Gyulánál, más Tamási Áronnál, más Kosztolányinál, mint ahogy megint más Albert Camus-nál, vagy Ivo Andrićnál.

Igen! Ebben a pillanatban az *Exegi monumentum*ról van szó.

Egészen közvetlenül nyílik ki előttünk a kérdés, mint amikor valakit valatóra fogunk: egy alkotóban mennyi maradt meg abból, amit ott, a szülőhelyén szívott magába, s mennyiben állított emléket annak a környezetnek, amelyben első élményei születtek és amelyek — épp az alkotás területén — életbe indították? Pillantsunk vissza? A hellének korában hét város harcolt azért, hogy Homéroszt a maga fiának vallja, azután — egyre kevesebb... Ilyen harcokat az írott irodalomtörténet korában már nem vívnak se falvak, se városok, mert ha haláluk pontos helyét nem is, de születésük helyét minden neves alkotónak tudjuk. Az egykori harc helyett egy új, nemes törekvés született, mely éppen korunkban bontakozott ki teljes lombzatával szerte a világon: meglelni, felkutatni és az utókor minél szélesebb tömegeiben tudatosítani, hogy a költő, az író, a képzőművész mely művében örököltette meg híven szülőhelyét, ha időálló műveinek megalkotása idején nem is élt ott, és halála után nem is ott földelték el, mint Tolsztojt Jasznaja Poljanában, Ibsent Skienben, Katona Józsefet Kecskeméten, Ivan Meštrovićot nem Amerikában, hanem itthon...

A szülőváros ragaszkodása nagy fiához akkor jut fokozottabb mértékben kifejeződésre, ha utcáiról, házairól, embereiről, sajátos légköréről, jólétéről vagy nyomorúságáról, szellemi életéről és természeti szépségeiről alkotott művei közkinccsé válnak. Tudtunk Kosztolányiról, de kevesebbet, mint a kecskeméti Katona Józsefről, a szekszárdiak Babitsról. Ez — egy-két folyóirat emlékszámaát kivéve — sokáig így volt, s nem maradt más utána, mint egy zászolóhajtás és csönd. Itt akkor nem is gondoltak többre. Az utóbbi esztendőben Dér Zoltán szinte egyedülálló kutatómunkájának köszönve nem egy értékes mű hagyta el a sajtót — *Az első műhely, A fecskelány, Negyvennégy levél* —, melyekhez szinte kínálkozik a gyűjtőcím: *Kosztolányi ébresztése*; ezen túl még *Ismeretlen Kosztolányi-írások fölfedezése*, hisz olyan versek, naplójegyzetek,

töredékek, levelek kerültek napvilágra, amelyeket eleddig még a leglelkesebb Kosztolányi-kutatók sem ismertek. S ezekben a munkákban (csak többszöri átolvasásuk után jövünk rá!) sok a szabadkai vonatkozású emlék, részlet, olyan emberi, szellemi kapcsolatok feltárása, amelyek városunk művelődéstörténetének igen fontos adatai lehetnek a további kutatások során.

A költő intim vallomásairól, naplójegyzeteiről, leveleiről szóltam. De ez a szép évforduló most többre szólít, mintegy kínálkozva — Kosztolányi egykori személyes ismerősének —, hogy ragadjam meg az alkalmat és cédulazzam ki az összegyűjtött verseit tartalmazó kötetből azokat a múltba visszacsengő s ma is tisztán zengő sorokat, amelyekben a homo aestheticus Szabadkát a századforduló éveiben és az azt követő években örökölte meg.

Ha városunk falai között (emlékeink között) a költő imbolgó alakját, mosolygó arcát, s a távolban mindig valamit kereső, kutató tekintetét, a színeket és a hangokat, az arcokat és az érzéseket, a kecses formákat és az ormótlan torzót keressük, akkor *A szegény kisgyermek panaszaiból* a gyermek-Kosztolányi tágra nyílt szemű, félnék és a valóságot lassan befogadó pöttöm alakja topan elénk:

»Mint aki a sínek közé esett ...

*És átalérzi tűnő életét,
míg zúgva kattog a forró kerék,
cikázva lobban sok-sok ferde kép,
és lát, ahogy nem látott sose még.»*

A szabadkai iskolában hatvanan voltak a nebulók. »Szilaj legénykék. Picik és nagyok«, akik közül ő is egy volt, de olyan mimózálélek, mint aki »rengetegben« érzi magát. De még mindig befelé él, színes tintákról álmodik, mint aki szeretné ebben a sivárságban kiszínezni az egész világot: az egész életet. Mert amikor kitekint az ablakon, kemény vonalakkal elébe tárul a porvörös másik képe, amely nem habfehér és nem rózsaszínű álomkép a lehakított lámpafény alatt, nem szelíd világ, nem halkan dobogó »picike szív«, hanem a rideg valóság maga. Rátapasztja arcát az üvegre, mély szemekkel benéz az úri ablakon, s tekintete feleletet vár attól, aki ott bent megszeppenve hallgat, majd fölenged a »garabonciásoktól« való félelemből, és szabad kitárulkozással kinyílik a szíve a kicsi szabadkaiak előtt, aki a gyermekben tisztán és maradéktalanul gyermeket lát:

*»Ó, hányszor látlak mégis benneteket,
kis testvérekém, rongyos gyermekek.
Deres kertekben, ablakom alatt,
ott lázadtok ti ijesztve, némán,
kézkubbonyos, halálra-szánt csapat,
a hóba, ködbe, fenyvesek árnyékán.
A pici kőműves mily csatakos,
milyen fakó a pöttön lakatos,
az ács fia, mint Jézus, oly csodás,
pőrölyt emel a kicsike kovács,*

*sír a bognár, az asztalos fia,
egész, egész gyermek-ármádia.
Apámat hívnám, de ő alszik mélyen,
a messzeség zenél a messze éjen.
És nézem őket és siratom őket,
az éjjeli, makrancos zendülőket.
Harcolva árnnyal és meleg szobával,
nyitott szemmel velük szövetkezem,
és ablakon és véren-sorson által
őnekik nyújtom úri, kis kezem.»*

A gyermeklélek vízióin túl ennek a tájnak ellentmondásokkal teli belső drámai feszültsége van. A húr nem pendül, feszül, de ott van az emberben, a zsíros fekete földben: a levegőben.

»Ez a beteg, boros, bús, lomha Bácska.

*Itt félve jár az úri kisgyerek.
Mérges virágok, nyiszlett emberek.
Egy távol torony ferde lángolásba.*

*A trombiták estente mint a szörnyek
egy vörös korcsma-ablakból rőfögnek.
Trágár tivornya, részeg és tunya.
Sír a beteg és méla, szláv duda.
Most reszketek. Azt mondják, hogy mulatnak.
Sípít a síp, csörömpöl minden ablak,
boros az asztal, véresek a kések,
az ördög is föl pántlikázva lumpol,
festett leányok lesnek a zsalukból.»*

Am e táj szépsége, sajátos varázsa nemcsak gyermekéveiben, de érett korában is fogva tartja. Tekintete — ki tudja hányszor? — végigfutott a lanka réteken, megpihent egy ligeten, vagy egy Szabadka környéki árva tanyán, azután örömmel kiáltott fel:

»Mi van még itt?

*Egy kis fürdőhely is.
Szegényes, kedves és titokzatos.
Kies liget. A levegője friss.
Láncot csörget az öreg csónakos,
és ladikot bocsát a néma tóra.
Táncsal, zenével hív az esti óra,
s hajnalba már — csiklandozós nagyon —
új zene veri furcsa ablakom.*

Kosztolányi után csak Oláh Sándor és Farkas Béla festőművészek tudták megörökíteni vásznaikon Palics kicsit alföldien misztikus, színes szép szecessziós világát.

*A tó, a tó! a messzeség! hahó,
fölötte az ég — s összefoly a két víz —
egymásba olvad — tág gyerekszemekkel
föl-fölmeredve nézem néma reggel.
A tó, a tó! a messzeség! hahó,
a messzeségbe elvisz egy hajó,
ó álom, áldás, szívdobogtató
tündéri titkok tükre, tiszta tó,
tündéri tó! — — — — — «*

De ha mélyebbre ás, s kutat a földben, a kertben, az emberi lelkekben, nem azt leli meg, amit oly mohón keres; nem a kitárulkozást, nem a merész nagy lépteket, hanem azt, ami a vidék párás levegőjében lehúz: a kullogást.

*»Másként halálos csend és néma untság.
Poros akác-sor, vakolatos utcák,
petróleumlámpák és nyugalom,
üveggolyók a kertes udvaron.*

*Vasárnap délután meg tétován,
míg bánatommal egymagamba járok,
a lányok, a buta, vidéki lányok
magyar dalt nyúznak egy kis zongorán.*

*Majd este, a vendégszobába, hátul
borozgató barátok jönnek össze,
és kártya járja, nevetnek dörögve,
s kiküldenek a füstfelhős szobából.
Elmúlt egy hét. Most a varrónő jön meg,
s a nagyanyáim kötnek, egyre kötnek.
Hogy vágyom innen el, el messzire,
hol kanyarog a vonatok sine,
s piros, zöld lámpa lángol biztatón,
oda, a sin felé tárom karom.
És nézek a mozdonyra, póznadrótra,
ott az öröm, ott a világ talán.»*

Igen! Mint ahogy az évek múlásával megszépít mindent a messzeség, mintha a főlzálló köddel együtt eloszlana, eltűnne a régi képből a bántóan szürke, a ragacosan marasztaló, úgy derül fel Szabadka képe ismét — tizenöt év után — A *bús férfi panaszaiban*. Itt-ott még ki-kicsendülnek A *szegény kisgyermek panasza*i, de a nagyváros kövein az érett férfi szívében fől s a joga a nosztalgia.

*»A holdat látom égni még,
s a régi még, a régi még,
a régi-régi hold még.*

*te álom voltál és regény,
poros hársfája »A szegény
kisgyermek panasza«-nak.*

*Apám, anyám, öreganyám,
kishúgom, bár — mint hajdanán —
én is a régi volnék.*

*Ti meg, jó lelkek, éljetek,
már nem lehetek véletek,
s nem látom sohatóbbé,*

*Mert vén Szabadka, áldalak,
mit hosszú, bús évek alatt
hittem sorsnak, hazának,*

*hogy vési a szobrász idő
a búsító, a békítő
arcotok csúnya tömbbé.»*

A távolodásban nem csodálja, de igaz szívvel szereti szülővárosát, poros utcáival, akácfasoraival, duhaj mulatozásáival: mindenestül... És ha el is szakadt tőle, mégis...

*»Vak vágyam mégis fölfele feszítem,
a kis diákdalt újra sírva zengem,
s kihúnyt arcom fölmutatom szelíden.*

Ó csillagok, ismertek-e még engem?»

És hol látta még azokat az örökre emlékezetbe vésődő színeket, bukákat, csillagokat? Ott is, ahol jóval előtte Vajda János járt, s nem tudott a ludasi puszta varázsától szabadulni.

*»A pítvarom a tengeri
nevet a nap piros tűzére,
de sárga árnyát elveri
a paprikák piros fűzére.*

*Száll-száll a lelkem kergetőzve
a mustszagú, világos őszbe,
mint szélbe csörgő papiros,
fölötte a halál és élet*

a sárga és piros.»

Ennek a sok színnek, illatnak, fénynek és árnyak nemcsak vad, dínomdánomos, hanem a vidék minden darabosságát, lomhaságát, zordságát, szürkeségét messze túlszárnyaló zenei kisugárzása is volt. Kosztolányi szíve teljes melegével boldogan köszöntötte a *Prológ — A szabadkai filharmonikusok első hangversenyére* című versében — 1908-ban! — élete egyik zenei élményét.

Költői nyitányában így szól: »A prolóógus beszélni kezd, s a nézőtér lassan sötétedik: a második strófa végén már intim félhomály)

*»Legyen sötét! . . . Aludjon el a pompa
a tarkuló tavaszi páholyokba!
Te tarka kép, te kikeletí álom,
borulj el a derengő félhomályon,
mint hogyha jő a hamvas alkonyat
s elszűrkiti a fényes parkokat.*

*A szellemóra ez. A néma csendben
a fátylas istennő körünkbe rebben.
Fehér köpenybe húros, hosszú lanttal
leszáll az éjbe lépegetve halkkal,
s hangot üt a rezgő lelkeken —
Félig csak álom — félig sejtelem.*

*Csak álmodol. S álmodban újra látod
a túnt szerelmet, a túnt ifjúságot,
hallod Schubert zenéjét, ezt a lírát,
amin a válás fájó kínja sír át,
s arcodba sajtó, édes bú fuvall,
sóhajba tördelt, fáradt hattyuad.*

*Halljátok-e? A nyugtalan hűrokban
valami kél, a hangszer összedobban,
holt óriások örök szenvedélye
harsogva, sírva költözik beléje.
Örök derű, csapongó szenvedély,
királyi nyugalom: Mozart beszél.*

*S halljátok ott? Hogy tornyosul kavargva
a lázadó hangok pogány viharja,
a trombiták kövér, aranyló torkán
egekbe zengő beethoveni orkán,
az arcokon tűz, isteni harag
és az egész egy álom álma csak.*

*Itt köd, ború, fenséges zenelárma.
Norvég mezőkön jégtömbök roppanása.
Es a sötétlő, tompa csenden által
egy véres szív dobog szomorú vággyal.
Halljátok-e, mint súg az éjszaka?
Ez a ködön kesergő Grieg dala.*

És a végén a verssorok — szinte heinei tüzze, mint amikor Paganiniról, az »ördög hegedűsége«-ről zeng sodró erővel — lobognak a szívdobogató szabadkai éjszakában, és azután, mint aki már a zene szárnyán száll, kiált:

*»De csend. Ne hangozzék még rezzenés se.
Legyen ez a királyok érkezése,
akik előtt térdepelő áhítatban
hódol a nép, porba rogyva, halkan.
Jön a Zene. Ébrednek a hűrok . . .
Szegény herold, én is elnémulok.«*

Temérdek bús panasz hömpölygött végig Esti Kornél életén és költészetén. De nem siratóének, csak panasz, amely mögöl — mint a lágy felhők mögöl — mindig és újra kicsillan s elöntött mindent a Nap tűzpiros fénye.

Szürke szülővárosát is nem egy költeményében ilyen fénnel töltötte be, az »...álom álmával«, és ezek az álmok nem hazudtak: megsejtette a Pán ébredésében Szabadka jövőjét.

*»A nyugtalan föld álmodik...
Ezüst árnyak szállnak az éjszakán,
színes szalag övedzi főmet,
rózsafüzér s koboz a kezemben.*

*Fehér, merengő orgona-bokrokon
Selene fátylasan, mosolyogva kél,
a jégre olvasztó meleg fű,
a forrva bugyog fel a szőke forrás.*

*A csíra mozdul, s a pihegő talaj
aszfalt-fűzójén nyögve emelkedik,
s az ébredés fuvalma áttör
vas-cimeres kapuk ősi gátján.»*

IRONIKUS ÍVELÉS

A Bácska című novella szerkezete

Kosztolányi »vitája« Szabadkával az írói személyiség alapvető élményei, az életmű meghatározói közé tartozik. Nemcsak a szülőváros emlékeit idéző regényekben. Világlátását, írói szemléletét, tájékozódását is átszötte az az ellentmondásos viszony, amelybe a várossal került. Az európai műveltséget és a hazai elmaradottságot is részben a szabadkai tapasztalatok nyomán ítélte meg; s az értékeknek azt a rendjét, amelyet ifjú korában kialakított, ugyancsak a szabadkai élményvilág, a várossal folytatott csendes és szívós küzdelem készítette elő. Az értékválasztás igényét és folyamatát mutatja egyik nevezetes szabadkai elbeszélése: a *Bácska* is.

Az értékválasztás a novella szerkezeti elemeinek szerves rendjében ölt alakot. E rendet a következő epikus elemek szervezik:

1. Anekdota a vidéki városban élő sznob entellektüel felsüléséről. Kosztolányi elbeszélése egy vidéki ügyvédről szól, aki a francia progresszió és kultúra imádója, s mélyen megveti a körülötte zajló életet. Párizsi lapokat járát, úgy tudják, otthonos a francia nyelvben és műveltségben. Eppen ezért a városba látogató francia tudóst ónála szállásolják el. És ekkor kiderül: az ügyvéd egy szót sem tud franciául. A presztizst azonban meg kell menteni; a kisvárosnak nem szabad megsejtenie a kínos valót. Az ügyvéd rejtegeti vendégét, orvost sem hív hozzá, midőn beteg lesz, s az éppen hogy felépülő franciát valószínűleg kilopja a városból, hogy ki ne derüljön: csak jelbeszéddel értik meg egymás kívánságait. (Az anekdota ötlete kézenfekvő; jellegzetes, hogy Kosztolányi a nyelvi kommunikáció közegében leplezi le és ítéli meg a sznobokat. Közismert tény, hogy az ő számára mennyire fontos volt a *nyelv* s mennyire nélkülözhetetlen az idegen nyelvek ismerete. Több novellája van — pl. *A kínai ember*, *Gólyák* —, amely a nyelvismeretet, a nyelvi kommunikációt, illetve ennek hiányát teszi meg valamely helyzet vagy sorsforduló kiindulópontjává.)

2. A sznobságot leleplező anekdotából természetesen elbeszélést kellett alakítania Kosztolányinak. Ezt oly módon tette, hogy részletesebben ábrázolta az anekdotában egymással konfliktusba kerülő személyt és környezetet. Vagyis a történet puszta vázára »feszítette ki« azokat a képeket, amelyek részletesebben mutatják be a sznob ügyvéd emberi személyiségét és a körülötte élő kisvárosi környezetet. A várost: Sárszeget (azaz Szabadkát) álmos és elmaradott világnak festi. »Akkor még — olvassuk — gazzal fölvert, nyitott csatornában folyt le a moslák a Kossuth utcán, esős időben vékony pallón botorkáltak át az emberek, nyáron estefelé a legelőről hazatérő tehének fullasztó porfelhőket kavartak. A fűszerkereskedés mellett a téglák közül pitypangok ütögették sárga fejüket, melyek ősz felé elvirultak, gömbölyű lámpát alkottak, csak rájuk kellett fújni, hogy a finom pihék szétrepüljenek a szélben. Lenn a város alatt szomorúan nyúlt el ólomtükrével a tó. Álmos víz csurgott a korhadt csónakokon, a

partok mellett békanyál és sás tengett. A madár se járt erre.« Ez a kép a *Pacsirtából* és az *Aranysárkányból* ismerős. És ismerős abból a kegyetlenebb képből is, amely Kosztolányinak egy 1904-ben Juhász Gyulához intézett leveléből bontakozik ki. »Többször hangoztattam — hangzik a levél —, hogy az én Recanatim — Szabadka. Ó te szegény, szürke és unalmas Szabadka, mily poros és unott, sőt komikus vagy még ez összevetésben is. Neked még az a jog sem adatott meg, hogy igazán rossz és unalmas légy, mert a nagystílú rossz és unalom már megsemmisítené önmagát, s nem illenék hozzád. Vadidegen vagy hozzám: kongó lelkeddel és kőházaiddal. Ezer ember között magam járok, mert nincs ember, ki úgy érezne és gondolkozna, mint én.« (Hasonló képet fest szülővárosáról az 1910-ben keltezett cikk: az *Alföldi por* is.)

Dr. Schlossiarik János köz- és váltóügyvéd azonban talán még a kisvárosnál is élesebb (mert ironikusabb) kritikában részesül. »Itt a „kultúrügyvéd” — írja Kosztolányi maliciózan —, előkelő száműzetésben. Csak nyáron lehetett látni, tornacipőben és fehér nyakkendővel. Ősszel és télen családja körében élt, lámpája mellett a *Le Figaro*-t és a *Journal Amusant*-t olvasta, melyeket nem tudni miért — „az igazi kultúra fáklyahordozóinak” tartott. Általában sokra becsülte a haladást és a természettudományokat. Először ő vett a városban írógépet és töltőtollat, melyeknek a városi értelmiség csodájára járt, naponta óráig élt a tisztaság kultuszának a helyi gőzfürdőben, melyet csak pár éve építettek, villanyon főzött, gyorsírást tanult, külföldre utazgatott.« Az ügyvéd életét valósággal felforgatja az érkező párizsi vendég; készülődik, költekezik. Ám a vendéglátás első perceiben megindul a lelepleződés folyamata: kiderül, hogy a »franciás« ügyvéd csak jelbeszéddel képes megértetni magát a párizsi tudóssal. A vendéglátás ettől kezdve a komikus és tragikomikus események sorozata. Schlossiarik doktor, hogy a kisváros »egyetlen« civilizált intézményével eldicsekedjék (ama clochemerle-i illemhely jut az olvasó eszébe), gőzfürdőbe cipeli előkelő vendégét. A professzor kelletlenül engedelmeskedik, s mivel nem szokott hozzá a fürdőélet viszontagságaihoz, rettenetesen megfázik a gőzfürdői kaland után. Napokig nyomja az ágyat, majd valamennyire magához térve riadtan menekül. A »kultúrügyvéd« csúfosan megbukott, s a város joggal nevetne rajta, ha egyáltalán tudomást szerzett volna a bukásról és körülményeiről.

3. Az ügyvéd és a tudós mulatságos kettősét kivált a gőzfürdői jelenet leplezi le. Kosztolányi látható élvezettel ecseteli a fürdő sajátos világát és légkörét. A született riporter érdeklődésével figyeli ennek a különleges környezetnek a természetét. Érezhetően »megemeli«: izgalmassá és titokzatosná varázsolja a kisvárosi gőzfürdőt; ám ennek a transzformációnak funkciója van, hiszen az értetlen francia tudós meglepetését és szorongását érzékelteti. »Kék, piros csikos tornaingben, gyékénypapucsban szolgák jöttek eléje, akik nagyon hasonlítottak a kórházi ápolókhoz, de mégse lehettek azok. Félig mezítelenül lepedőket cipeltek karjukon. Messze pedig a gőz sivalkodott, titokzatosan, mintegy a föld alatt hullámok zúgtak, víz locogott és a levegő, mely még a külső hőséghez, a megrekkent és ájult júniusi kora délutánhoz viszonyítva is aránytalanul forró és áporodott volt, a nedves parafa, a kaucsuk, a spongya, a szappan illatától, a párolgó víz, a száradó ruhák leheletétől nehezedett el. Tele gyomorral ebéd után, kánikulai napsütésben furcsa dolog belépni ide. (...) Aztán a kis csapajton átmentek a sűrű gőzbe. Hosszú jajgatások, zuhanylocsogások, érthetetlen zörejek hallatszottak, melyek képzeletét sejtelmes utakra terelték, s egy kínzókamrát láttattak vele, hol ártatlan csecsemőket hóhérol-

nak le és a halálra ítélték utolsó panasza bús hörgéssé halkul. Az állhatatlan hőség mellett még sötétség is van, de fehér sötétség, a gőz fehér és forró sötétsége, melyben a villanykörte is csak pislog, mint decemberi nyirkos éjszaka ködében a gázlámpa — jeleníti meg Kosztolányi a »sárszegi« gőzfürdőt, a »kultúrügyvéd« képzeletében: a civilizáció és a progresszió teljességét. E gőzfürdői jelenet ilyen módon szerves betétként illeszkedik az elbeszélésbe; általa lepleződik le az ügyvéd egyénisége és gondolkodása, válik nyilvánvalóvá a sznobéria neveltséges és kicsinyes jellege.

A *Bácska* történetét és elbeszélő elemeit ugyanis mindvégig irónia szövi át. Kosztolányi iróniával ábrázolja és leplezi le azt a vidéki sznobot, aki környezeténél különbnek hiszi magát, s illetéktelen fölényrel szemléli, sőt veti meg a körötte zajló életet. Ennek az iróniának a szolgálatában állnak sorra a novella epikus szerkezeti elemei: az anekdota, a személyiségrajz és a gőzfürdő világát ábrázoló jelenet. Mindezeket az epikus elemeket belső ellentét hatja át. Az anekdota önmagában is az ötletes ellentmondás eszköze; ez az ellentmondás nyer formát abban a kettősben, amely a »franciásnak« mondott ügyvéd és egy valódi francia mulatságos szembesítését mutatja be. További ellentéteztést mutat az ügyvéd és a város szembeállításása is, amely kezdetben látszólag az ügyvéd fölényét mutatja, hogy aztán annál csattanósabban leplezze le ezt a látszólagos, hazug fölényt. És ellentéteztés jelentkezik a gőzfürdői jelenetben, amely maga is félreértések mutalságos sorozata. Az ügyvéd minduntalan félreérti tudós vendégét; büszkén mutogatja a gőzfürdőt, szerinte az európai progresszió diadalát valakinek, legszívesebben menekülne onnan, s a forró gőzben csupán csalódását és ingerültségét rejtegeti. Mindezek az ellentmondások az ironikus ábrázolás forrásai.

Kosztolányi iróniájának határozott íve van, és az ábrázolásnak ez az íve fokozatosan emelkedik. Kezdetben, úgy tetszik, az ügyvéd rendkívüliségét, különleges személyiségét mutatja be, ám hamarosan leleplezi ennek a rendkívüliségnek a kellékeit. A leleplezés folyamata — az irónia íve — a gőzfürdői jelenetben éri el tetőpontját. Innen kezdve az ügyvéd inkább szomorú figurává válik, az iróniába is enyhe szánakozás lopakodik. A *Bácska* ironikus ívelését mindenesetre szellemesen jelzi az elbeszélés első és utolsó mondata. »Sárszegen évekkal ezelőtt csak egyetlenegy ember tudott franciául« — hangzik az első mondat »tárgyilagos« megállapítása, amely látszólag a sárszegi ügyvéd kiválóságát jelenti ki. »Attól tartott, hogy a tudós még egyet prüsszent« — hangzik az utolsó mondat, mintegy annak jelzéseként, hogy az ügyvéd és a tudós közötti kommunikáció már csak tagolatlan gesztusokban, az emberi szervezet önkéntelen és természetes hangjelzéseiben képzelhető el. Kettőjük között megszűnt minden értelmes emberi kapcsolat és kommunikáció. S éppen ez leplezi le végérvényesen a kisvárosi sznobériát.

A novellát átszövi irónia nem hagy kétséget afelől, hogy Kosztolányi mélyen megveti azt a sznob értelmiséget, amely elidegenedik környezetétől, és hazug fölényrel utasítja el magától a vidéki életet. S noha bírálattal illeti az elmaradott »sárszegi« világot is, ez a bírálat nem olyan heves, nem olyan szerkasztikus, mint az ügyvéd figuráját érintő kritika. Nyilvánvaló, hogy a novella értékrendjében a kisvárosi életforma megelőzi azt a sznobisztikus életvitelt, amely hátat fordít a valóságnak, és hamis fölényt alakít ki ezzel a valósággal szemben. Kosztolányi értékskaláján ugyanakkor az európai műveltség és tájékozódás áll az első helyen. Ezt a francia tudós alakja képviseli. A tudós természetes jóindulattal és megértő szándékkal közeledik az őt fogadó ismeretlen

világhoz, és még kínos tapasztalatai között is őrizni próbálja ezt a jóindulatot. Nem a kisvárostól idegenedik el, hanem attól a hazugságtól, attól a talmi és erőszakos fölénytől, amelyet az ügyvéd képvisel.

A kisváros ugyanis — és Kosztolányi nem egyszer utalt erre különböző műveiben — igaz értékek termőföldje és nevelője is lehet. 1908-as *A jó vidék* című írásában olvasható a következő fejtegetés: »Ki látta a falu és a kisváros szomorú embereit? Ha figyelmesen és sokáig nézem őket, úgy találom, hogy itt ezerszerre rétegzettebb lelkek élnek, mint bárhol. Mindegyik egy elzárt, magába fordult bevégzettség. A fővárosban inkább csak típusokkal találkozom. A vidék azonban az egyéniségek világa. Csehovnak bizonyára igaza van, mikor azt írja, hogy a falu vagy nyárspolgárokat vagy különcöket nevel.«

A különcök, akiket Kosztolányi ugyanebben az írásában »művészeknek« is nevez, a vidéki élet igazabb értékei. Ők is szemben állnak környezetükkel, ám ennek a szembenállásnak van hitele és fedezete. Megtagadják a sivár valóságot, álomvilágot építenek, éppen különc voltukkal lázadnak a társadalmi lét sekélyes világa ellen. Igényeket táplálnak magukban, terveket szőnek, akarnak valamit, — s gyakran éppen kiválóságuk okozza bukásukat. A vidéki lét — Németh László találó kifejezésével élve — gyakran volt a tehetségek »elefánttemetője«. Kosztolányi különcei is igényesebb, értékesebb és kallódó figurák. Mint Novák tanár úr, az *Aranysárkány* tragikus sorsú hőse, vagy Bogumil, *A szerb* című, ugyancsak bácskai motívumokból építkező novella rokonszenves és szomorú címszereplője. Ezek a különcök valóban a vidéki élet lázadóí, egy tartalmasabb emberség hirdetői, akikben a kisváros jobbik arca mutatkozik meg. Akik a »mély vidék«, a »tehetséges vidék« (ezek is Kosztolányi szavai) elfojtott vágyait, igazabb természetét és igényesebb törekvéseit képviselik. Kosztolányi rokonszenve, szeretete és részvéte az övék. Dr. Schlossiarik János nem közülük való; nem különc, hanem nyárspolgár, még ha magára ölti is a fölényt, a talmi műveltség pózát. És ezért az ő számára csupán gúnyos ironia jut, s legfeljebb némi szánalom.

KOSZTOLÁNYI ÁTVÁLTOZÁSAI

Pacsirta »a szegény kisgyermek« késői megtestesítője

Igen, azt a levelet, kivasalt mondataival, aligha olvastam el annak idején. S attól tartok, nemcsak én voltam így vele. Talán elkezdtem olvasni, de túl hosszúnak tartottam ahhoz, hogy végigbetűzzem minden mondatát. Pacsirta leveleire gondolok. Pedig fontos minden mondata, hiszen az is Kosztolányi tudósítása a vidékről, ahol elkallódott Jókai *A köszívű ember fiai* című regényének első kötete... Óhatatlanul az jut a figyelmes olvasó eszébe, hogy a könyv egyáltalán meg sem volt! Sem az első kötet, sem a második. Így lehet »félhiánnyal« ábrázolni a teljes hiányt! E gondolattal, azt hiszem, kissé előrefutottam, holott sok apró aranymorzsa akadt előbb is könyvben, amelyeket érdemes megcsillantani a fényben.

Tanulságos dolog újraolvasni a könyveket, különösen a jó műveket, az időálló munkákat. A tudatos újraolvasáskor ugyanis nem annyira az író szándékáról, stílusáról stb. tudunk meg többet, hanem magáról az íróról. Azt is mondhatnám, az álarc áttetszővé válik, s fölvilan valami az író vonásaiból, aki pedig mindent megtett azért, hogy elrejtőzzék. Ravaszul figurákat gyúr, sorokat teremt, mondatokat ad a szájakba, de azokat nem ő mondja, hanem a hősök. Így aztán a jól sikerült szemfényvesztés el is feledteti velünk önmagát, míg bölcs mosollyal ül a háttérben. Más dolog az ilyen tudatos újraolvasás! A másodsor olvasott művek már nem látszanak olyan tömörnek, mint első olvasáskor, amikor az írói-költői varázslatra rácsodálkozunk. Már átláthatunk az építmény résein, amelyet kikezdt az elmúlás. Ugyanakkor ez egyáltalán nem jelenti azt, hogy »romlott« maga a mű. Csak azt, hogy a magunk tapasztalatai nyomán jobban rajtakaphatjuk az író, amint finoman felvázol egy arcot, mozdulatot vagy tájat. A felismert réseken át beleselkedhetünk a művész titkába, — ma ezt műhelynek szokás nevezni. De úgy gondolom, ennél is többről van szó. Kosztolányi Dezső *Pacsirta* című regényének olvasása közben — bár élveztem a helyükön lévő jelzőket, a félmondatos megjegyzéseket — bizonyos fokig, akaratlanul is nyomoztam.

Kosztolányi már érett, tapasztalt férfi, neves író volt, amikor ezt a művét megírta. Mi készítette e munka megalkotására? Adódna a válasz, hogy a magyar vidéki életet akarta ábrázolni. Bármennyire is így van, a végső indíték mégsem ez volt. Elnagyoltan fogalmazva: mindez csak szükséges és szerkez elengedhetetlen keretnek kellett ahhoz, hogy újra felsírjanak benne *A szegény kisgyermek panasza*. Igen, átfordítva a könyv utolsó oldalát is, leginkább ez a hosszú vers kezdett éledni bennem. Hiába rejtette Pacsirta szánalmas, siratnivaló sorsába a magát az író, ez a belső fájás fordult ki a mondatokból. Rá gondoltam, a szegény kisgyermekre, s ránk, mindannyiunkra, akik már megérezve az elmúlás sejtelmes ízeit, igyekszünk elrejtőzni más arcába. Mert kik is azok a híres mulatók, a vidéki kisváros »párducai«?

*Pontos öregurak, kik messze estek
s most andalognak régi romokon*

Kik is azok az elnyűtt ruhájú és sorsú színészek? Felel erre is:

*Ez tréfás úr és macskabajsa szúrdos
és tarka, mint egy rút törökbazár.
Csupa illatszer, csat és gyűrű, szurtos
fülén virszinia és szalmaszál.*

Vagyis Sárszeg nemcsak egy kisváros a század elején, hanem a sorsok külvárosa is! Ahonnét: *»És int nekem az arckép és a múlt / és egy színész nő régi keszkenője.«*

Nyomozást említettem az előbb, bár kezdetben korántsem volt ez az olvasói tevékenység tudatos. Inkább arra voltam kíváncsi, hogy »változott-e az alatt a tizenöt-húsz év alatt a mű, ami eltelt első olvasása óta? A regény természetesen semmit se változott, annál inkább az olvasó! Lelkében maga is megközelítette Pacsirta hiábavalóságát, hiszen a Napbanéző vágyak bizony pártában maradtak. Sorsunkban egyre több a »pacsirtaság«. Mindezt az elfogyó lapok egyre jobban igazolták. Lázasan kezdtem felügyelni *A szegény kisgyermek panaszeit*, s egyre jobban tudtam egészen bizonyosan, hogy őszi homályba, kisvárosi sárba-porba-unalomba és tivornyába burkoltan, szétosztva több alakba, önmagát és sorsát írta meg Kosztolányi. Kiről sólnak e sorok, ha nem Pacsirtáról:

*Csöndes, komoly hajfűrtje a fején
szegényesen busong — fakulva s árván —*

Vagy a továbbiak:

*És néz. Szelíden, békült, tiszta szemmel.
Zokogni nem tud és nevetni nem mer.
De, hogyha nem lát a szobába senkit,
és elmotoz, vagy ó szekrényeket nyit,
siratja bús, koszorútlan fejét,*

S mit tesz Pacsirta, visszatérve a rokonoktól, amikor egyedül marad szobájában, újra és újra elsiratja vénlánysorsát: *»Mélyet sóhajtott, mint annyiszor, mindennap és behunyta a szemét. Azt érezte, vége, mindennek vége.«* Pedig csak egyetlen napnak volt vége. *»Feküdt az ágyon, még mindig hunyt szemmel, ezen a meddő, hideg leányágyon, melyen még nem történt semmi, csak aludt, betegeskedett, nyomta terhével, mint hulla a ravatalt.«* S íme, a versből, ahol a koszorútlan fej: *»mint holt leányé, a koporsópárnán..«* De idézhetném a város lakóinak leírását, a gyógyszerészt, az orvost, a színésznőket, valamennyiük apró figuráját már belegyúrta a verssorokba is! Csak ott még nem szólalnak meg, hiszen amikor azokat papírra vetette (1910), huszonöt éves volt Kosztolányi. S ha már a nyomozás a tényekhez fordul, érdemes átgondolni, hogy regényeiben hogyan fejlődnek lázadóvá a nőalakok?! Hiszen Édes Anna (megjelent 1926-ban)

másként, de mégiscsak Pacsirta-szerű emberi lény, már gyilkossá válik!... Az emberi lélek »törzsfejlődése« ez. Harminc év fölött már sűrűsödnek és keményednek a felismerések.

Talán szemérmetlen dolog ez a nyomozás, de most már keressük meg a végső »bizonyítékot«. Emlékezhetünk, hogy van a regénynek egy árnyaltabban rajzolt alakja: Ijas Miklós segédszerkesztő és költő. Láthatóan mellékszereplő, mégis a végére kiderül, hogy jó ismerőse még gyerekkorból (!) Pacsirta szüleinek. Nos, azon az eső utáni, szomorú őszi késő estén, ez az Ijas Miklós: »...*hogy észre ne vegyék, a pénztár likőrös üvegei mögé bújva figyelte őket, összevont szemöldökkel, elkomorodva, s még utánuk is hajolt, úgy nézte ezt a három embert, míg el nem tűntek a szeme elől. Legott kivette jegyzőkönyvét és álló helyében fölírt valamit, valami fontosat, amit soha, de sohasem szabad majd elfelejtenie.*« S következik a regényben, külön bekezdéssel, dőlt betűkkel ez a szöveg:

»*Szegény Pacsirta szüleivel éjfél után megy. Széchenyi utca. Hordár.*« Majd később, miután elolvette és hosszan bámulta a jegyzetét: »...*három nagy felkiáltójelet írt utána.*« Ez lett később a *Pacsirta* című regény, — s most írhatnánk mi is ide három felkiáltójelet. Ijas-Kosztolányi elbűjt, de véglegesen nem tudta elrejtteni magát. Születése után kilencven évvel Pacsirta sírásában is ott bugyborognak *A szegény kisgyermek panasza*.

Pacsirta levelével kezdtem, amelyet a vidéki rokonoktól írt azon a különös — szüleinél mindent felkavaró — héten. Hiteles a vénlány tudósítása (hiteles elnagyoaltsága, mert Kosztolányi sem ismerte jobban a vidéket!), amelyről előzőleg már elmodja az író, hogy Pacsirta maga is mesterkéltté válik, amint levélben fogalmaz. Mondhatnánk, előre felmenti önmagát is! Ezzel együtt is a *Pacsirta* remeklés, már nemcsak a költő beszél korán — és jól — kifejlődött haláltudatáról, hanem azt is elosztva adja alakjai szájába, s ki-ki alkata, értelme, vérmérséklete szerint fogalmazza újra. Hősei más és más sorsuk ellenére maguk is »Pacsirták« (s magunk is azok vagyunk), ahogyan az marad az őszi, mélyebb felismerésekkel, fájdalmas borzongásokkal közeli rokon, Kosztolányi Dezső. Ha nem is huszonöt, de harmincéves korában már bizonyosan tudta, amit aztán így fogalmazott meg: »...*valami fontosat, amit soha, de sohasem szabad majd elfelejtenie.*« Mi az a »valami«? Semmi más, mint három éjfél utáni árnyék, cipeli reménytelen sorsát az őszi, csöpögős, kisvárosi utcában. Ezt még akkor sem szabad elfelejtenie, amikor költőként él a fővárosban, ahova anyyira vágott!

Nem is feledte el soha, mert képtelen volt rá. Ez a mélységes mélyben sötétlő tudat, sejtelem volt és maradt átváltozásainak gyönyörű titka.

„LÉLEK RESZKET A MOZGÓKÉPEN“

Kosztolányi-regények filmén

»És aki belülről lát valamit, az másképpen is látja, mint aki csak kívülről látja« — ezt a mondatot Kosztolányi Dezső az *Édes Annában* írta le a gyilkosság utáni helyzet érzékeltetésére. Ez a mondat jellemzője lehet regényeinek és ábrázolásmódjának is. Kosztolányi belülről látta korát, s korának embereit, belülről látta önmagát; ezért írt *másképpen*, vagyis ezért Kosztolányi. Mondhatni: megértő ellenszenvvel ábrázolta azt a világot, amely valamiképpen két korszak határterülete. Kosztolányi érzi és érti, hogy elkerülhetetlenül közeledik a régi világ vége és egy új világ kezdődik majd, segítené a régin, segítene az újnak, ítéletre érettnek tartja a régit, aggodalommal néz az újra. Tekintete az emberre vetődik, aki tűr, szenved, ront és alkot.

Való-e filmre Kosztolányi? Ez a *másképpen*, ez a *belülről látás* filmre való-e, filmre illő-e, filmjellegű-e? Igen is, nem is. Az a technikai eszköz, amely a látványt a filmszalagra, majd a filmképet a vászonra közvetíti, az *objektív* nevet viseli. Az objektív sok esetben a *kivülről látást* sugallja és segíti, az eseményt, a drámát kívülről mutatja, mintegy a harmadik szemével láttatja. Mégis, a filmtörténet során egyre inkább világossá vált, hogy az objektív valójában a *belülről látás* eszköze. Eleinte csak azért, mert az átélés illúzióját adta, később pedig már azért is, mert költői kifejező eszközzé nemesedett, mert a belső folyamatok ábrázolására és érzékeltetésére is vállalkozott, mert az átélésnek már nem csupán az illúzióját, hanem művészi élményét is megadta.

És a Kosztolányi-filmek?

Három regényéből készült eddig film (újabbán a tévé is feldolgozott Kosztolányi-műveket, de most csak a filmről esik szó). Először az 1926-ban megjelent *Édes Anna* született újjá filmen, 1958-ban, Fábri Zoltán rendezésében. Ezután a *Pacsirta* filmváltozata következett; az 1924-ben íródott regényből Ranódy László 1964-ben forgatott filmet (helyesebben: 1964 elején volt a premier), s végül az *Aranysárkány* következett, az előző kettő közötti évben, 1925-ben megjelent regény filmváltozata, 1966-ban, ugyancsak Ranódy László rendezésében. (Említést érdemel, hogy az *Édes Anna* forgatókönyvírásában Bacsó Péter, az *Aranysárkány*ban Illés Endre működött közre.)

Erről a három filmről így foglalta össze véleményét Keresztury Dezső (a *Filmvilágban*, 1966-ban): »Az Édes Annára úgy emlékszem, mint valami túlszűfolt, túlaktualizált, a halk jelképeket nagyon is hangsúlyozott realizmussal kibontó, egészében lesújtó keménységű látomásra. A *Pacsirta* gazdag hangszerelésű filmváltozatában helyenkint úgy éreztem, túlbujánczott a magyar kisvárosi miliő Csehov és Móricz színeivel, s forró indulataival átjárattott fló-

rája és faunája. Az Aranysárkány látszatra szikár, szófukar előadásmódja, s az, hogy minden fény egyetlen alakra: egyetlen, inkább csak sejtett jelképességű sors tragikus pillanataira összpontosul, mindkét előbbi átdolgozás fölé emeli ezt a filmet.»

Jóllehet mindenki tudja, hogy az *Édes Anna* a Kosztolányi-regény filmváltozata, mégis inkább Fábri filmjeként emlegetik. Az eltérésekért-e, a hűtlenségéért, mert Fábri ekkor is, mint mindig, *szerzői filmet* alkotott? A művészi hűtlenséget, vagyis az eltérést Kosztolányitól, az átköltést annak idején minden kritika egyértelműen megállapította. »A forgatókönyv felépítésében, hőseiben, dialógusaiban maximális hűséggel követi a regényt« — írta például Földes Anna a *Filmvilágban*, 1958-ban. — »Fábri Zoltán és Bacsó Péter forgatókönyve elsősorban szemléletében tér el« a regénytől. »A filmben Anna gyilkossága egyértelműen társadalmi indítékú«... »Kosztolányi regényében Anna gyilkossága látszólag megfeythetlenebb. A társadalmi körülmények hatása itt jóval közvetettebb...«

Az *Aranysárkány* nagy példányszámú kiadásának utószavában Szabó György így ír: »Ez a Ferenc József-i korszak a legkegyetlenebb történelmi tragédiák csendes és veszedelmes előkészítője is volt egyben.« A filmről a Magyar Nemzetbe írt kritika szerzője ehhez hozzáteszi: »Azóta ezek a történelmi tragédiák bekövetkeztek. Az „úri Magyarország”, amely Kosztolányi gyermekkorában még csillogó papírsárkány, halált sejtető vízió, felnőttkorában pedig a fasizmus szálláscsinálója, ez az „úri Magyarország” húsz évre rá szabad utat nyitott a világtörténelem egyik legmérgezőbb, legpusztítóbb, milliószoros gyilkos szörnyiségének, a fasizmusnak.«

Talán a jövő idő múlt időre fordulása segítette, okozta, hogy a Kosztolányi-regények filmváltozata keményebb, egyértelműbb, kicsit inkább *kívülről*, s kicsit kevésbé *belülről* látó és láttató lett? Alighanem. Az *Édes Annáról* így ír — a *Filmbarátok Kiskönyvtára* sorozatban tavaly megjelent, alig füzetnyi, de sokatmondó monográfiájában — Nádasy László: »Teljesen tisztán jelentkezik a Fábri-téma. Hol az emberi tűrőképesség határa? Mennyi megaláztatást bír el az ember, s köteles-e túrni a megaláztatásokat? ... az ember nem bír el mindent, tehát nem szabad túrnia a megaláztatást, ellenkezőleg, a megaláztatott ember erkölcsi kötelessége, hogy lázadjon.«

Mondhatni-e, hogy az *Édes Anna*-film ilyesféléképpen, bizonyos értelemben a regény vonalának meghosszabbítása, gondolatának továbbgondolása, mintegy folytatása? Bármily *történelmietlen* is a kérdés, egyetlen pillanatra érdemes rágondolni: vajon, ha élt volna akkor, 1958-ban nem keményebb tollal írta volna meg Édes Annát Kosztolányi?

Ez éppoly megválaszolhatatlan kérdés, mint azt vitatni, vajon Fábri hűtlenség-e a jobb, a művészebb, az igazibb-e, vagy Ranódyé a *Pacsirtában*, amellyel kapcsolatban azt veti a szemére Keresztury, hogy a filmváltozatban »túlburjázott a magyar kisvárosi millió Csehov és Móricz színeivel, s forró indulataival átjártott flórája és faunája?« Ranódy sokkal inkább törekedett híven megfilmesíteni Kosztolányit, akinek *belülről láttató*, intim szemlélete közel áll hozzá. Mégis, Ranódy is szükségét érezte annak, hogy a finom ábrázolást megkeményítse. Így tett az *Aranysárkány* megfilmesítésekor is. Egyik kritikusa szerint: »... a bekövetkezett fasizmusnak az átélt ismeretében készítette el az *Aranysárkány* színes filmváltozatát *Illés* Endre és *Ranódy* László.«

Kosztolányi *Mozgóképek a moziról* című karcolatában (amely A Hét című hetilapban jelent meg 1911-ben) így írt: »Egy bizonyos. Hogy minden másképpen lenne, és mi is mások lennénk, ha ezek a képek nem mozognának. Maga az élet is más ütemre lép általa. ... Ez a rejtélyes erő mindenbe beavatkozik. Valahányszor látom, az a benyomásom, mint mikor a gramofonból egy barátom hangját hallottam, ki két héttel azelőtt halt meg. Egy kéz nő ki a sírból. Egy elnémult hang szólal meg.« A Kosztolányi-filmekben Kosztolányi Dezső elnémult hangja szólal-e meg?

Sokféleképpen vizsgálható ez a kérdés, különféleképpen lehet választ keresni rá. Számon kérhető Kosztolányi tartózkodó magatartása, egy-egy ponton való megtorpanása, de mintegy képzeletben meghosszabbítható is Kosztolányi gondolatvilágának fejlődésvonala. Érdekes fölfigyelní a szerteágazó töprengés során ugyancsak Keresztury Dezsőnek néhány sorára: »... még sokkal világosabb lett előttem, hogy Kosztolányi milyen kivételes mértékben a képek költője. Mennyi könnyű, de biztos kézzel odavetett vázlat, mennyi pontos rajzú kép, amely elcikázva is otthagyja nyomát képzeletünkben; milyen tárgyilagos pontossága, szinte szenvedélyes egzaktsága az ábrázolásnak, s mégis mennyi személyes varázs, mennyi lírai forróság, mily kifejező értelem a képekben! Kosztolányi a képek varázlója« — írta Keresztury a *Filmvilágban* a *Pacsirta* bemutatójakor. »Lélek reszket a mozgóképen« — írta az imént már idézett karcolatában Kosztolányi.

Ugyancsak a *Filmvilágban*, 1966-ban, így írt Devecseri Gábor: »Húsz évvel ezelőtt, Kosztolányiról írt könyvecskémben megkockáztattam azt a kijelentést, hogy ő, aki az embereket, egymáshoz való viszonyukat, végzetes kapcsolataikat olyan jól ismerte, mindenben, mindenkiben és mindenáron sorokat látott, vagy, mivel legelsősorban gépiességüket látta, jobb, ha azt mondom: *sorsoskákát*. ... Meglátni a tragédiában a mechanizmust, nevetni rajta, de ugyanakkor mélyen együttérezni a szenvedőkkel, ez adja az ő sorsvázlat-elbeszéléseinek, atmoszféra-regényeinek különleges varázsát. Ez a *Pacsirta*ból készült film legnagyobb részének különleges vonzóerejét is. A megnagyított fejek, arcok úgy jelennek meg e filmen időről időre, mint Kosztolányi elbeszélés-sodrában a törvényszerűen, ütemesen meg-megjelenő, az olvasót megállító, gondolkodásra kényszerítő rövid mondatok.«

Kétségtelen, minden méltatója egyöntetűen azt vallja, amit Dénes Zsófia *Úgy ahogy volt* című kötetében így fogalmaz meg Kosztolányiról szólva: »A nyelv tudósa és virtuóza volt kezdettől, azzal együtt, hogy hangja az erők megfeszülése versenyében inkább csak szordinósan és pasztellárnyalatban csengett.« Az anekdotában fölidézi Kosztolányi szavait Dénes Zsófia: »Maga is azt keresi, amit mostanában én. Az önmagáért való nyelvet. A hangszert a nyelvben.« A Kosztolányi-filmekkel kapcsolatosan fölvetődhet-e a kérdés, tudói és virtuózai-e ezek a filmnyelvnek? Bár a három film két, egymástól meglehetősen eltérő filmnyelven szól, Fábri is, Ranódy is tisztán, érthetően, nemes veretűen »beszéli« a filmművészet nyelvét. Fábri szuverénebben, »szerezőbben«, feszültebb erővel, Ranódy szordinósabban és pasztellárnyalatban inkább, bár ugyancsak erőteljesen. Bizonyítéka ennek az is, hogy a *Pacsirta* főszerepéért a cannes-i fesztiválon a legjobb alakítás díját kapta Páger Antal:

»Lélek reszket a mozgóképen« — írta Kosztolányi. Hozzátette: »Szinte kottára van szedve a mozdulat, a test muzsikája.« Jövendőlés-e ez a sor; hiszen a modern filmművészet gyakran él zenei szerkesztéssel, kottára szedi

a mozdulatot, a mozgást? Akárhogyan is, a képek varázslója találkozott a mozgóképek művészetével és megértették egymást. A modern film, a filmművészet, akárcsak Kosztolányi, belülről látja és láttatja az embert, a világot. Belülről, és mégis — forgassuk így most Kosztolányi szavát — *másképpen*. Erősebben, sugallóbban. Több-e ez, kevesebb-e? *Másképpen*. Devecseri Gábor írta: »Kosztolányi szikrázó, elandalító, nyomasztó és feloldó remekműve legyűrhetetlen versenytársa volna a belőle készülő filmnek, ha a film *mérgőzni* kívánna vele. Minthogy azonban... a film a regénnyel nem mérgőzni óhajt, hanem *szolgálni* akarja, értően és áhítatosan, szolgálata sok szép és szívhez szóló művészi pillanatot kelt életre.«

»Egy elnémult hang szólal meg.« »Lélek reszket a mozgóképen.«

URBÁN JÁNOS

SZERTARTÁS NÉLKÜL

Kosztolányi születésének évfordulójára

*Arcod a vers, életünk a vihar,
Akinek ajka csukott, itt kihál,
Őshonos szó, rím, a tiszta mondat
Fogantatásában ránk mért feladat.*

*Egyetemes csillagok között az út
Panaszos gyermekszíved elé fut,
Jelen vagy, a csöndben is varázslat,
Sistergő ige szaggatja szánkat.*

*Szívünk dobban borvörös lázban,
Muzsikáló hangzavar nyomában
Még szépöröm itt a lány, a cigány,
Érik a szőlő, nyilik tulipán.*

*Mi még érezzük az életnek ízét,
Örökségünk mind az, ami a tiéd,
Itt van velünk, elmozdithatatlan
Évszámokat tartó pillanatban.*

*Ki él, mint éltél, jár a halálhoz,
Hol születted, az álom halálos,
S a nyár szeme tükre villantja,
Élő nevednél ott áll: Szabadka.*

*Szertartás nélkül igazabb emlék,
Mit felfoghat fényedben az elménk;
Végső bizonyosság: tárt kézmozdulat
A versbe szakadt koldusindulat.*

PAP JÓZSEF

*Labdázott velünk a nap, a tó ölébe vett,
s ajkadról, Liviám, egy verssor bugyborékkolt,
Kosztolányié:*

*»tündéri titkok titka, tiszta tó,
tündéri tó!«*

Igy kezdődött a

JÁTÉK

*Csitt, Palics, ma csókot csenek!
Itt úszik Ó: isten-remek.
A teste most nem hús, nem vér,
Csurranó hab, tündöklő fény,
Mit tükröd ont rá, Tóm, s a Nap,
E habra hintem csókomat,
S hogy a Fényhez Árny ne férjen,
Vigyázz reánk, szent Szemérem!*

Palics, 1946.

A TESTVÉRI FELELŐSSÉG DOKUMENTUMAI

Kísérletek Csáth Géza megmentésére

Kosztolányi Dezső és Csáth Géza szoros és testvéri barátságának levéldokumentumait *Negyvennégy levél (Költő családon belül)* címmel 1972-ben tettem közzé az Életjel Miniatűrök 21. füzetében. Utolsó darabjának keltezése 1910. augusztus 1. Csáth Géza azonban 1919. szeptember 11-én halt meg, s életének e két dátuma közé eső szakaszában zajlott le a morfiummal folytatott küzdelem. (E betegség kezdetének pontos dátuma: 1910. április 20.)

Ebben a küzdelemben Kosztolányi fontos szerepet vállalt, de hogy ez a valóságban mit jelentett, arról eddig keveset tudunk. Ekkor Csáth már Budapesttől messze eső helyeken: Stubnyafürdön, Palicson, Előpatakon, Földesen, majd Regőcén orvoskodott. Kosztolányival ritkán találkoztak, levelet is jóval ritkábban váltottak, mint egyetemi éveik során. Csáth föl is rója Kosztolányinak, hogy levelei már nem olyanok, mint régen. Egy idő után azonban — láthatóan a Csáth állapotáról érkező rossz hírek hatására — Kosztolányiban fölerősödik az aggodalommal teljes felelősség, terveket sző unokaöccse megmentésére. Ezek a tervezések, információcserék jobbára levelezés révén zajlanak. Levelek mennek Csáth Gézához, öccséhez, Brenner Dezsőhöz, közös orvos barátjukhoz, Rajz Sándorhoz és viszont.

Abból a kritikus évtizedből, mely Csáth halálát megelőzi, e pillanatban ezek a levelek a leghitelesebb dokumentumok. Magáról a betegségről elég szűkszavúan tudósítanak, de éles és pontos vonásokkal egészítik ki a fölbomlás folyamatának azt a krónikáját, amelyet Brenner Dezső visszaemlékezéseire alapozva *Az árny zarándoka* című füzet (Életjel Miniatűrök 6. 1969.) második fejezeteként publikáltam. Ez a levélgyűjtemény tehát a *Negyvennégy levél* folytatása és az »*Angyali gyilkosa nőnek s tennen-magadnak*« című krónika kiegészítése is egyben.

Előjáróban kell jeleznem, hogy — írók leveleiről lévén szó — található bennük több olyan adalék is, amely nem a betegség, hanem a kor és egy-egy mű vagy művészi tendencia életrajzában is hasznosítható. Hogy sorrendben először erre hívom föl a figyelmet, ez nem azt jelenti, hogy a Csáth emberi romlására vonatkozó tanulságoknál az előbbieket fontosabbnak tartom. Tudom, hogy ahol irodalomról van szó, ott elsősorban a mű a fontos, de amikor jelentős mű már úgysem születik, ugyanakkor azonban egy rendkívüli tehetség fölbomlásának lehetünk tanúi, az ebben a folyamatban föltáruuló emberi dráma megértése lehet olyan fontos, olyan érdekes, mint egy steril műelemzés. Egy rendkívüli ember alkotásaitól függetlenül is érdekes lehet az utókor számára. Főként ha élete olyan megrendítő tanulságokkal szolgál, mint Csáth Gézáé.

Mielőtt azonban ezekre rátérnénk, el kell mondanunk, hogy a Kosztolányi-hagyatékban fönmaradt leveleket két részre osztottuk. Az elsőben azokat közöljük, amelyeket Csáth írt Kosztolányihoz, s amelyek — három kivételével — mind 1910 után íródtak és fontos adalékokat nyújtanak a káros szenvedély elhatalma-

sodásának tanulmányozásához, a másodikban pedig azokat, amelyek Kosztolányi erőfeszítéseinek dokumentumai. Ezek közé tartozik Brenner Dezső és Rajz Sándor egy-egy levele is. Mivel mindkettő fontos adatokat tartalmaz, ezeket úgyszintén fölvevük gyűjteményünkbe, függetlenül attól, hogy ezzel látszólag megbontottuk a második tömb egységét; ebben a csoportban tehát nem csupán Kosztolányi-levelek olvashatók, viszont az elsőkben kizárólag Csáth-levelek találhatók. A fölosztás jóvoltából — úgy véljük — áttekinthetőbbé válnak a két író összefűző kapcsolatok — még ha az első részben két olyan levél is van (a 10. és a 11.), amely voltaképpen válasz a második tömbben közölt 24. és 28. levélre, ennél fogva ott volna a helye — hiszen az esetleges hézagok kiküszöbölhetők azzal, hogy az időrendi sorrendben közölt levelekben említett vonatkozások könnyen összefüggésbe hozhatók egymással.

Természetesen tudatában vagyunk annak, hogy ezek a levelek teljes értelmüket majd egy összefoglaló kiadványban nyerhetik el igazán, mivel jogosan föltételezhető, hogy a valóban megírt és elküldött leveleknek ez a harmincnégy levél csupán töredéke, de ez a szintézis csak úgy születhetik meg, ha részleteit fokozatonként föltárjuk, egymás mellé helyezzük. Reméljük, hogy idővel a ma még lappangó darabok is előkerülnek. S azt is, hogy az itt publikálandók a többi földerítésében ösztönző szerepet tölthetnek be. A keresést és a figyelmet igencsak megérdemlik, mert valamennyi a címzett életének egy-egy fontos mozzanatát segít jobban megismerni, s írójuk emberi arca is világosabb lesz általuk.

I.

Elsősorban Kosztolányié: többségük az ő életének eseményeire és az ő műveire vonatkozik. Leginkább az előbbiekre, mert alkotásairól a beérkezett Kosztolányi már nem szeret levélben értekezni. És írói terveiről, írói munkájának problémáiról sem. Csáth Géza viszont szívesen folytatná a diákori levelezést. Elűjságolja terveit, de követelve Kosztolányi becsületszavát arra nézve, hogy az originális ötletet senkinek nem mondja el. (10.) Annak jele ez is, hogy a morfium már kikezdte az alkotóerőt, s az alkalmi föllobbanások szívós kiérlelésére, a téma kidolgozására türelme nem lévén, legalább az ötlet közlésével szeretne figyelmet támasztani, s a választól bátorítást nyerni. Megdöbentő jele ennek a dekoncentrátságnak az a levél — a 4. —, melyet Kosztolányi apjának betegsége ügyében ír, s az életbevágóan fontos tanácsok közben kaján jellemzést ad a Korányi-klinika orvosainak fontoskodó módszerességéről.

Kosztolányi leveleiben ekkor már jobbára a gyakorlati érdekű közlendőkre szorítkozik. Csáthot bántja is a viszonzatlanság, szemére is veti unokabátyjának: »Kérlek, hogy ha kedved lesz válaszolni: szedd majd elő ezt és azt a levelet és folytassuk a felvetett témákat — sürgeti egyik, 1916-ban Földesről írt levelében. (10.) — Nézetem szerint ugyanis a levelezésnek csak úgy van teteje, ha a beszélgetéshez hasonlít. Ne hidd, hogy ezzel valami nagyot akarok mondani, de tudom, hogy te manapság már — mint levélíró — nem követed ezt a methodust, ellentétben egyetemi diákkoroddal, amikor viszont így cselekedtél.«

Bizony nem. De van egy téma, amelyben valószínűleg épp olyan tüzetes, és amely miatt elég gyakran kell levelet váltania: a betegség. Kosztolányi már országos híró író, fönt él Budapesten, ahol európai híró intézetek és orvosok

működnek. Ismeri is őket, folyamodik is hozzájuk, de közben Csáth Géza a legbensőbb és a legelső tanácsadója. Háziorvosa, akivel mindent közölhet, aki nem sajnálja az időt, fáradságot, hogy a fölmerülő kérdésekre válaszoljon. Apja, felesége betegségének unokaöccse a legjobb és leglelkiismeretesebb ismerője. S mikor gyerekük megszületik, már jön is a gondozásában eligazító orvosi instrukció, melyben az orvosi segítséggel a testvéri figyelem készsége szinte egyenértékű. Volt ebben az orvosi segítségben valami, az orvosi etikát meghaladó felelősség. S nem csoda, ha az emberség dolgaiban olyan érzékeny Kosztolányi nagyon meg tudta becsülni. Ezért, mielőtt a nagyhírű orvosokhoz folyamodik, a messze vidéken robotoló unokatestvért kérdezi meg, mit is tegyen és hogyan.

Ennek a levélcsoportnak legértékesebb, legizgalmasabb darabjai e konzultáció dokumentumai. S mint ilyenek, a költő életének egy olyan vidékére világítanak, ahol elhatározó események történtek vele. Ahol minden eddiginél erősebben nehezedett rá a gondok és bajok nyomása, — ahol emberré érett. Szólnunk kell hát részletesebben is ezekről a levelekről, s a helyzetről, amelyre vonatkoznak.

Kosztolányi életének állandó réme a betegség volt. Akkor is félt tőle, mikor közelében sem volt. Felesége jegyezte föl róla, hogy ha meglátott a keze fejnén egy parányi pörsenést, rémülten kapta magára a ruháját, kocsiba ült, s kihajtatott valamelyik klinikára. Vagy Brenner Józsefhez, vagy öccséhez a Szent István Kórházba, vagy Rajz Sándorhoz a Rókusba. (Kosztolányi Dezsőné: *Kosztolányi*. Budapest, 1938. 201.) Mikor fiuk megszületik, ha lehet, még fokozódik ez a félelem. Félt a tüdőgyulladásától, amely feleségét környékezi, félt a maga szívgyöngeségétől, s félti apját a század legszörnyűbb betegségétől, a ráktól.

S 1914 és 1916 között, amikor az itt közölt levelek java íródott, ez a félelem nem is alaptalan. Kosztolányiné könyve így tudósít róla:

»Körülötte dül a háború, de sok egyéb baj is keseríti. Édesapja súlyosan megbetegszik. A klinikai vizsgálatok végzetes gyomorrákot állapítanak meg és azt, hogy a szíve sem egészséges. Orvosi vélemény szerint — bár nem sok a remény — a műtétet mégis meg kell kísérelni. Apuska hazautazik Szabadkára, rendelkezik, végrendelkezik, mielőtt a sebész kése alá fekszik, a gimnáziumot tökéletes rendben akarja hagyni. Azután visszajön ismét Budapestre, de mielőtt felvágatná a gyomrát, szabadkai háziorvosa tanácsára felkeresi egy másik klinika tanárát is.

— Ideges az igazgató úr, semmi más baja nincs, tessék nyugodtan hazamenni, műtétre semmi szükség — ezt mondja a tanár.

Apuskát nem operálják meg...« (I. m. 218—219.)

Nem operálják meg, s tegyük hozzá: a rák később is elkerüli, és több mint tíz évvel később, 1926-ban hal meg agyszélhűdésben.

Rákosnak látszott, mégsem operálták meg. Hogy e szimpla krónikási közlés mögött mekkora dráma, a költő fiú apja miatti aggodalmának és az életéért való felelősségének milyen gyötrelmesen nehéz kálváriája rejlik, abból valamit ezek a levelek megsejtetnek. Konzultálni az orvosokkal, mint fegyelmezett, intelligens emberhez illik, s beszélni az apával, hogy fiúi kétségbeesése meg ne látszódjék, s részt venni a műtéttel kapcsolatos döntés meghozatalában: keserves föladat lehetett. Apja előtt el kellett titkolnia a baj igazi mivoltát, s hogy ezt milyen hibátlanul csinálhatta, s mit kellett kiállnia a gyanútlan beteggel való eszmecserék közben, megrendítő módon érzékeltetheti az apa egyik

levele, melyet ekkor írt fiához. Ebben a levélben a költő besoroztatásának problémájára vonatkozó sorok után ezt írja saját betegségéről Kosztolányi Árpád: »Ami engem illet, egészen beletörődtem már a gyomoroperáció gondolatába, míg el nem olvastam tegnap (...) este a Révai-féle Nagy Lexikon IX. kötetének 184-ik és 185-ik lapján a gyomorfekélyről szóló részletes ismertetést, mit bizonyára előkelő orvos írt.« — Ez lehetett tehát a betegség, amellyel áltatták. — »Megütközéssel tudtam meg — folytatja — e szakszerű cikkből, hogy a gyomorfekély nagyon közönséges mindennapi betegség, melyben minden 10-ik ember kisebb-nagyobb mértékben szenved, hogy ez a baj sokszor könnyen és simán gyógyul (...) s hogy operációs beavatkozásra csakis vérhányás esetén van szükség.« Ezután a savállományra vonatkozó adatokat részletezi, s ebből is azt következteti, hogy neki nem lehet gyomorbaja, majd így folytatja: »A mi jó öreg Wilhelmünk (habár nem olvasta a lexikon cikkét) szintén a lehetetlenséggel határosnak jelentette ki gyomorfekélynél sav rendelését, de teljesen indokolatlannak tartja az operálást is a kezdet kezdetének stádiumában, míg étrendi kúrával is alaposan gyógyítani lehet; (...) Elismerete, hogy a gyomoroperálás könnyebb ugyan a vakbélműtétnél, de azért mégsem olyan semmisség, minőnek azt előttünk feltűntetni akarták.« A továbbiakban arról tudósít, hogy a diétázást elkezdte, s azután ismét a félelmetesebb lehetőségre tér: »csak akkor fogok fölutazni Budapestre, ha magam is belátom, hogy nem lesz semmi foganatja. Hiszen a tanársegéd úr is először belgyógyászati kezeléstről beszélt és érthetetlenül egyszerre csak átcsapott az operálás elkerülhetetlenségének hangoztatásába, holott a röntgenezés is csak kis mérvű horzsolódást mutatott, melyből *fekély* esetleg keletkezhetik. — Látod, édes fiam, hogy nem hebehurgán változott meg elhatározásom, mert igazán oktalanság volna magamat egy elég súlyos operációnak alávetni, míg meg nem kísérreljük a bajnak más úton való gyógyítását.« (Kiadatlan.)

Hogy a költő mit válaszolt erre a levélre, nem tudjuk, de Csáth Géza hozzáírt leveléből igen, hogy az operáció lehetőségein gyötrődött, s mint a levelek keltezése mutatja, 1914 novemberétől 1915 márciusának végéig. S a baj nem járt egyedül. Ez alatt az idő alatt zajlottak le a világháború első nagy csatái és lettek érezhetővé konzekvenciái a hátszágban is. A költő számára is, hiszen öccse is a fronton volt, közben meg is sebesült. Az érte való testvéri aggodalom mértékét *Öcsém* című füzete önmagában is érzékeltetheti, de az általunk itt közölt levelek nélkül aligha mérhetnénk, hogy mekkora bajok közepette, milyen iszonyú lehetőségek közelében és milyen erőfeszítéssel kellett a költőnek magát tartania.

Sokat emlegetett életrealitása azonban ekkor sem hagyja cserben. Mikor a gimnáziumból kicsapták, magánúton érettségizett kitűnőre. Igaz, az 1914 után rászakadó próbák nehezebbek, kíméletlenebbek. Az irodalomtörténet tudja, hogy a költő ezeket is kiállta. Ezek a levelek erről a kegyetlen vizsgáról nemcsak tudósítanak, de a közelségét is föl tudják idézni. Nem a részleteit, s nem a folyamat egészét, csak egyes állomásait, egy-egy fontosabb mű megszületésének eseményeit, melyek egyúttal az érés később jól kitetsző, de a háború idején még csak sejlő fejleményei voltak. Ebből a szempontból számít értékes dokumentumnak a 10., 1916. július 12-én kelt levél, mely a költő világlátásának módosulására hívja föl a figyelmet, s azt a pillanatot jelöli meg, mikor az impresszionista-szimbolista költő saját bensejének eseményei után tüzetesebben kezdi figyelni a külvilágot.

Legalább ilyen fontos a 3., az 1904. október 9-i levél, melyet a bécsi magány közepette vergődő Kosztolányihoz ír Csáth Géza, s benne a lelki bajok családi gyökereit elemzi, de erről a Kosztolányi-levelek kapcsán már volt szó. Kár, hogy ebből a korai időszakból sokkal több dokumentummal itt nem szolgálhatunk.

Megmaradhatunk tehát a háború próbáit és a velük szemben mutatkozó életrevalóságot demonstráló levelek mellett. Kissé furcsállhatjuk is, hogy miközben olyan sok érték pusztul világszerte, sok helyen a szellem is fedezékbe vonul, vagy vesztegelni kénytelen, Csáth Géza folyton gratulálhat unokabátyja sikereihez, új és új műveihez.

Némely gratulációja félre is vezethet, például az, amelyikben a házvásárlásról így ír: »Nagy örömmel hallottuk Temunovichtól, hogy *Hatvany neked házat vett*, amelyet lassan fizetsz ki neki. *Ha ez igaz*: úgy mindenesetre példátlan irodalompártolás hazánkban. Abban is példátlan, hogy igazán arravaló embert ért a szerencse, aki azt megérdemli. Új dolgaidon érezni vélem ennek a biztos situationak előnyös hatását. Most már csak egy igazi színpadi siker hiányzik. Az Odysseus útját kéne elfogadtatni a Nemzetiben, de azon megjegyzéssel, hogy az én kíséző zenémmel menjen, amelyre vonatkozólag opcióit adtál nekem.« (11. levél)

A házvásárlás ügye valójában úgy történt, hogy a vételár felét Hatvany Lajos kölcsönözte, a másik felét a bank, s ezért Hatvany kezességét vállalt. (Kosztolányi Dezsőné: I. m. 216.) Nagy segítség volt ez akkor, hiszen a kezesség teljes anyagi felelősséget jelentett, de Kosztolányi tehetsége anyagi értelemben is jó garanciának ígérkezett. Annál inkább, mert Hatvany akkor két lap gazdája is, a Pesti Naplóé és az Esztendőé, s Kosztolányi érdeklődése ezekben a lapokban számára is jó lehetőségeket ígért.

Ami a színpadi sikert illeti, arra azonban hiába várt Kosztolányi, saját műveivel nem tudta foglyul ejteni a szerencsét. Pedig a Csáth Géza által említett *Odysseus útját* elő is adták, de olyan mérsékelt sikerrel, hogy még az alapjául szolgáló, vele majdnem azonos *Lótuszsevők* című színjátékát a szakmabeliek is elfelejtették, noha 1911-ben külön füzetben is megjelent, s tendenciája, a dekadencia bírálata azóta többször időszzerűvé is tehetné volna. Jó volna, ha ez a Csáth-levél most erre is fölhívná a figyelmet.

A többi irodalmi vonatkozás, a művekre vonatkozó levelek, levélrészletek egytől egyig hasznosíthatók majd a Kosztolányi-művek kritikai kiadásának munkálatai közben. Egyre azonban ezúttal is érdemes fölhívunk a figyelmet: a 7. levélnek az X... *kalandornó* című novellára vonatkozó soraira.

Ezt a novellát a Nyugatban közölte Kosztolányi 1915 elején (I. 83—87.), s joggal lehetne a háború elleni tiltakozás korai művészi dokumentumának tekinteni. S hogy mégsem minősülhet azzá, annak okára Csáth Géza levele rendkívül éber érzékenységgel mutat rá. Nem eszmeiségével van baj, hanem a realista és szimbolista módszer olyan keverésével, amely mind az elsődleges jelentést, mind a szimbolikust kétségessé, bizonytalanná teszi. Azért fontos ez, mert az a fordulat, melyet a már említett Csáth-levél a kifelé irányuló figyelem kezdeteként jelez, vagyis a realizmus kezdete ebben a novellában még a maga ellentmondásos mivoltában ölt formát. A háborúból való kiábrándultság, a vele szemben érzett útálat józan érzése egy riasztó külsejű kalandornó valószínű aprólékossággal rajzolt, de lényegében valószínűtlen figurájában. A komoly írói szándék hatáskeltő elemekben tobzódó formában tárgyiasul.

Érdekes, hogy az érés jeleire fölfigyelő Csáth Géza ezt nyomban észreveszi, s ugyanebben a levélben a módszerében egységesebb *Magyar bánat* című novellát fönntartás nélkül dicséri. Arra vall ez, hogy a magyar irodalom érlelődésének, tisztulásának tendenciáját »családon« belül is megsejtették, sőt fölismerték azok, akik jól figyeltek, s Csáth még betegségében is ilyen tudatosító, érték kiválasztó olvasója, barátja és ösztönzője volt Kosztolányinak.

Ennek ellenére sem hisszük, hogy irodalmi kérdésekben a véleménye túl nagy súllyal eshetett volna latba. Operett-tervét, melytől világsikert remélt, hogy is vehette volna komolyan, mikor ugyanabban a levélben — a háború közepe táján — arra kéri őt Csáth, hogy valamelyik újságíró ismerőse révén hozasson neki Svájcból 100 gramm pantopont. Más írásainkban, ahol Csáth Géza morfinizmusának elhatalmasodásáról szoltunk, már idéztünk ebből a levélből. (Az *árny zarándoka*. 56—58.) Ezúttal teljes terjedelmében láthatja az olvasó s érzékelheti a világot meghódító művészi ábrándozás és a züllesztő szenvedély szomorú közelségét, egymást magyarázó egységét. Egy nagyra hivatott pálya derékba törésének megrendítő dokumentuma ez a levél, s a maga megfontolt, praktikus józansága révén félelmetesebb, mintha a narkózis részegsége jellemezné. Így tükrözi a kifejlés elkerülhetlenségét, a mohó álmok megvalósulásának lehetetlenségét.

Mindezt persze csak a pálya és a kifejlet ismeretében érzékelheti az ember, mert maga a levél inkább leplezi, mintsem kiemeli a mögötte rejlő tragikumot. S irodalmi levélnek, stílusában is művészi nek a többi sem mondható. Ebben hasonlítanak Kosztolányi Csáthhoz írt leveleire. Talán ha Kosztolányi viszonzással bátorította volna a vallomásos hajlamot? De Csáth Gézának, ahogy múlt az idő, már minden benső ügyébe belejátszott a morffium, s mi öröm telhetett volna ezek bátorításában. A család ekkor már csak a romlás megállításán fáradozott, s hogy ebben Kosztolányi is részt vett, a költő itt közölt levelei bizonyítják.

A szellem nagy kitárulkozására tehát már nem kerülhetett sor, de valami mégis van, ami a praktikus mozzanatokon, az életrajzi adalékokon túl érdekessé teszi ezt a levelezést: a testvéri bizalomnak az a nyíltsága, melyet már Kosztolányi leveleiben is láthattunk. Az első levél kamaszos pletykameghittségétől az utolsó félelmetes bizalmasságáig több változatban is meg-megcsapja az olvasót az őszinteségnek ez az irodalmon túli formája, s ennek ismeretében merjük végül is ezt a gyűjteményt nemcsak a szakemberek, hanem a céhen kívüliek figyelmébe is ajánlani.

II.

A második rész irodalomtörténeti vonatkozásai közül legnagyobb figyelemre bizonnyára az tarthat igényt, amely a 25., 1916. július 20-án kelt levélben található. Megértéséhez tudni kell, hogy Csáth Géza 1916. július 12-én levelet írt Kosztolányinak (10. levél), s ebben igen figyelemre méltó megjegyzéseket fűzött annak *Az ördög étlapja* címen a Pesti Naplóban megjelent írásához. (1916. június 18. — *Füst*. Budapest, 1970. 292—294.) Ezt a levelet ismeri a Kosztolányi-irodalom, Csáth Gézáról szólva én is többször hivatkoztam rá, de tudtommal itt olvasható először teljes egészében. Azt a fölismerést, hogy Kosztolányi kezd fogékonyabb lenni a valóság külső tényei iránt, ez a levél fogalmazza meg, s ugyanitt jelzi Csáth a további fejleményekre vonatkozó sejtéseit. »Ez valami

új dolog nálad — írja, s aztán így folytatja: — Kétségtelenül egy kiszélesítése a téma-körödnek s így emelkedés — elvileg. A nagy író t kell hogy az egész élet érdekelje. S te most ama finom ételsor leírásával talán először igazoltad, hogy van ízlésed (gustus) és gyomrod. Azt hiszem éppen úgy el fogsz érkezni a természet iránti aprólékosabb érdeklődéshez is, ami szintén hiányzott eddig nálad. Nem tökéletlenség volt ez a hiány, hanem az ifjúság stigmája, amely még annyira tele van önmagával, hogy nincs ideje és kedve kifelé nézni és lehajolni megnézni egy virágot vagy követ. Így gondolom, hogy egy napon észre fogod venni a természetet, amely eddig csak mint staffage és symbolikusan szerepelt nálad. Egyszer majd téma és realitás lesz. Mit gondolsz erről?»

Hogy Kosztolányi mit gondolt erről, pontosabban szólva: hogy 1916 nyarán, érdeklődése új szintjének közelében mit válaszolt Csáth Gézának, ezt eddig nem tudtuk. Nos, a 25. levél ezt a választ is tartalmazza. Értéke kivételes. Hitelének mérlegelésénél természetesen számolnunk kell azzal, hogy Csáth Gézához írt akkori leveleiben mindig túlhangsúlyozza a szakmai respektust, szeretné, ha unokaöccsét, barátját az alkotáshoz visszacsábíthatná. Ennek tudatában is megállapíthatjuk, hogy Kosztolányi önszemléletéről ez a levél hitelesen tudósít. Ami Csáthnak *Az ördög étlapjában* föltűnt, annak jeleit 1914-től novelláiban is és újságcikkeiben — glosszáiban, rajzaiban, pillanatképeiben, riportszerű írásaiban — lépten-nyomon tapasztaljuk. *Füst* című gyűjteményében a realitás iránti érzékenység növekedése szinte fokról fokra nyomon kísérhető. Teljesen megfelel tehát a tényleges fejleményeknek, amit Kosztolányi így fogalmazott meg: »Minden dolgom csakugyan közeledik a realitás felé.«

Föltűnhet ebben a levélben a hangulatirodalom iránti ellenszenv, s még inkább az, amit Krúdyról és Szép Ernőről ír. Hogy ő impresszionista költő volna, ezt Kosztolányi nem vehette dicséretnek sohasem. E besorolás ellen már *A szegény kisgyermek panaszait* méltató Karinthy is tiltakozott. Barátságuk ismeretében bizonyosra vehető, hogy Kosztolányival ebben egyetértettek. Éppen ezért furcsa, hogy amit magára nézve degradálónak érzett, azt Krúdyra és Szép Ernőre jellemzőnek tartotta. »Krúdy Gyula és Szép Ernő képtelen elmozdulni innen — olvasható ebben a levélben. — Mind a kettő igen tehetséges ember. De egyikből se lesz semmi.«

Ebben a jóslásban az a furcsa, hogy Csáth Géza levele, melyre ez a Kosztolányi-levél válaszol, nem említi sem Krúdyt, sem Szép Ernőt. Továbbá az, hogy Kosztolányi 1916 előtt és után is Krúdyról, Szép Ernőről nagy megbecsüléssel írt. Krúdy hangulataiban érezte az »élet édes és mély misztériumát«. Emlékképeiben, álomszerűségében az »ósi, kedves és meleg« líraiságot. (*Irók, festők, tudósok*. Budapest, 1958. I. 66—72.) Amihez ő is annyira vonzódott, a múlt hatalmát, Krúdyban is jelenvalónak, szépnek és kincseket érő vagyonnak érezte. »Erősebb itt az élet és mélyebb és titokzatosabb, mint másutt, és egy semmi emlékből történet szövődik.« Igaz, hogy ezeket a cikkeket 1910-ben és 1912-ben írta, s 1912 és 1916 között sok minden történt a világban is, a Nyugat-nemzedék írónak világában is.

Szép Ernőről viszont 1922-ben és 1929-ben is ugyanazzal a lelkesedéssel ír, mint 1912-ben. Az impresszionista esetlegességet ugyan szóvá teszi már az 1912-es cikk is, de szelíden, s nyomban közli, hogy ezek a színt, hangulatot, csendéletet idéző versek nem uralják az életművet. Mellettük vannak másfajta verstípusok is. »Nekem az újabb, befelé mélyülő versek tetszenek különösképpen, amelyekben a teljes líra énekel. Szép Ernő itt mély és nemes lírikus.« (Uo. 273.) Amit pedig 1922-ben ír, akár önmagáról is írhatta volna, annyira fon-

tos és sajátos értéke Kosztolányi esztétikai értékrendjének: »...állandóan gyötrődve emlékezik gyermekségére, diákkorára, férfi-szenvedésére, egykori cukrászdákra és hajdani napsütésekre, aprólékosan, de nem kicsinyesen, mert mindent a halál távlatába állít, és épp azért is több másoknál, nagyobb az élete, mely múlton s jelenen át a jövőbe ível.« (Uo. 276.)

Semmi kétség, e cikkek és a most megismert levél között elég kiáltó az ellentmondás. Könnyű volna ezt azzal magyarázni, hogy Kosztolányi sohasem volt dogmatikusan következetes ilyen véleményeiben. A pálya alakulásának szempontjából mégis hitelesebb és tanulságosabb lehet az a föltételezés, hogy itt a háború okozta rázkódtatás, a komolyodást és elmélyülést kísérő érzelmi motívumok készítetik Kosztolányit ilyen sommás ítéletre. Krúdy Gyula és Szép Ernő stilisztikájában, az előbbinek tematikájában sem mutatkozott 1916 táján annyi újdonság, mint Kosztolányiéban. Ezért kelthették azt a benyomást, hogy megrekedtek.

Mindezek mellett persze azzal is számolnunk kell, hogy ilyen családi jellegű levelekben néha kedvtelésből, a bizalmasság fesztelenségének ihletétől, ingerétől is el-elveti Kosztolányi a súlykot. Élesebb és pontatlanabb, mintha cikkben kellene kifejtenie meggyőződését. Író társairól, ha a nyilvánosság előtt nyilatkozott, néhány esetet kivéve mindig a megértés, sőt az eszményítés jegyében beszélt. Finom hallással ugyan ezekből a méltató írásokból is kivehető, hogy kit tartott igazán jelentékenynek, de az értékelés nem volt erős oldala. Nem hitte, hogy a pontos minősítéssel többet használ, mint a tapintattal, szeretettel és a szép írói megidézés színes elevenségével. Annál azonban jobb műértő volt, hogy ne tudta volna, ki mennyit ér. Ennek a tudásnak azonban csak legszűkebb baráti körben adott hangot, s olyan intim műfajban, mint a családi-baráti levelezés. Innen eredhet az az ellentmondás, amelyet Krúdy és Szép Ernő megítélésének változataiban tapasztaltunk.

Nincs okunk elhallgatni, hogy ezt a következetlenséget az emberre nézve is tanulságosnak véljük. Nem abban az értelemben, ahogyan Kosztolányi ingtagságát életében és azután is többször szóvá tették a kérdés szakértői. Különben sem óhajtjuk itt az erkölcsi relativizmus Kosztolányi képviselte eszméit boncolni, csak a közölt leveleket szeretnénk nagyobb összefüggésekbe állítani. Az előbb említett, Kosztolányi emberi magatartását érintő tanulság is csak egy tágabb összefüggésben kerülhet helyére. Így emelhető ki a pletyka övezetéből. Hogy világosabb legyen, amire gondolok, emlékeztetek egy 1908 márciusában írt levélre. Ebben a levélben azt kéri Kosztolányi Brenner Dezsőtől, hogy a Szabadkai Szabad Líceum Egyesület titkárával tudassa, mikor tartja meg a fölolvast, s magyarázza meg, hogy korábbi ígéretét miért nem tartotta be. »Fejtsd ki neki, hogy a Hétnél vagyok leszerződve s Kiss József a földkerekség és a világ-egyetem legarcátlanabb embere. Kérj tőle egyben bocsánatot, a nevemben is, hogy az előkelő egyesülettel ennyit kellemetlenkedem. De a kenyér az úr s én szegény szolga vagyok. Az öreg, a vén uzsorás, a piszkos és lelketlen panamista így is majd mindennap patállát csinál.«

Föltehető, hogy ebben a durva minősítésben a helyzet is szerepet játszik, hogy a költő saját mulasztását akarja Kiss József ilyen jellemzésével enyhíteni, magyarázni, de képtelenség volna kizárólag ebből eredeztetni. Röviden szólva: Kosztolányi valószínűleg ellenszenvet érzett Kiss József iránt. A Hétnak viszont folyamatosan dolgozott több mint egy évtizeden át. Folyamatosan és sokat, néha egy számban több írást is közölt. Cikkeiben meghatottan beszél Kiss József

kitünő érzékéről, kiteljesedő költésztéről, az emberek iránti szeretetéről. (Uo. 351—367.) Babitsot kapacitálva, az előbb idézett levél után egy évvel, így írt Kiss Józsefről: »Csak küldd el nekem. Az öreg beteg, ítéletgyöngye öreg ember s az én kezemből kell ennie, és az én szájamból kell hallania, hogy mit kap s ő — előre tudom — hogy el lesz tőlük ragadtatva.« (*Babits—Juhász—Kosztolányi levelezése*. Budapest, 1959. 189.)

Nyilvánvaló tehát, hogy Kosztolányinak A Hétnél erős volt a pozíciója, hogy jó viszonyban volt a »legarcátlanabb«-nak minősített főszerkesztővel. Az erkölcsi szempont elsőbbségét vallók számára ez a rikító következtelenség ismét arra lehetne bizonyíték, hogy Kosztolányi ingatag jellem volt. Ám ha igazuk van, ha igazuk volna is, a kérdés lényege ezzel nincs föltárva: az a titok, hogy jellemének labilitása ellenére is remekműveket alkotott.

A Babitsnak írt sorok felől talán messzebb jutunk, s kulcsot találunk az általunk közölt levelek zavaró mozzanataihoz is. Babitsot versekért ostromolja Kosztolányi. Egy helyen azt írja Kiss Józsefről, hogy kímélte erejét. A teremtés lázas folyamatára összpontosította figyelmét. S ez természetes is, hiszen a teremtés rendkívüli erőfeszítést kíván. Ezért volt Kiss József »konokul önző«, »ahogy egy művészhez illik«. (l. m. 365.)

Önmagáról több joggal mondhatta volna el Kosztolányi az előbb idézett jellemzést. Őt valóban a vers, a »teremtés« érdekelt elsősorban és mindenképp fölötte. És ihletei egy percre sem hagyták nyugton. Gyorsan és kimeríthetetlen bőséggel alkotott. Érthető, ha Kiss József ellenszenves tulajdonságain átnézett, ha nem érezte kikerülhetetlennek, hogy Krúdyról vagy Szép Ernőről nyíltan is megírja, ha rosszat gondolt róluk: megírja, megokolja és vállalja a következményeket. A sértődés, magyarázkodás, a vita elvonhatta volna figyelmét és erejét attól, amit a legszívesebben csinált. Vérbeli esztéta volt, s ennek a termékeny tulajdonságnak fonákjaként, árnyoldalaként kell fölfognunk azokat a következtelenségeket, ellentmondásokat, amelyek újságcikkei és versei, szépírói munkái és levelei szelleme között időnként adódnak. Annyira rá volt utalva arra, hogy a külső konstellációk ne zavarják, hogy a »teremtésre« koncentrálhasson, hogy ennek érdekében a nyilvános fórumokon tartózkodott minden olyan megnyilatkozástól, amely energiáját elvonhatta volna.

E levelek többi irodalomtörténeti érdekű mozzanata között akad néhány, amely csupán adat, s nem szorul magyarázatra. Információ arról, hogy a *Tinta* című kötetéért Kosztolányi mennyi előleget kapott Kner Imrétől, miként vélekedett Kner munkájáról (24.); ki akarja megjelentetni németre fordított novelláit (25.); miért szereti a Logodí utcai új házat (24.); miként kapacitálja Csáthot, hogy írjon a Pesti Naplóba, illetve az Esztendőbe. (28.)

Ez az utóbbi mozzanat már át is vezet a levelek elsőrendű indítékához: Csáth megmentésének ügyéhez. Kosztolányi ebben a vállalkozásban láthatóan sokat várt a szépírói becsvágy fölélesztésétől. Unokatestvére tehetségét őszintén becsülte, de ahogy akkoriban ír róla, abban lehetetlen észre nem venni a gyógypedagógiai indítékokat. Kosztolányiné szívessége folytán ismerem azt a levelet, amelyet Csáth közvetlenül 1918. június 11-e előtt írt Kosztolányinak. Az *árny zarándokában* idéztem is azokat a passzusait, melyekben arra kéri unokabátyját, hogy Svájból valakivel hozasson számára pantopont. (56—58.) Nos, Csáth Géza ebben a gyűjteményünkben teljes egészében közölt, 11. számú levelében jelzi, hogy az Esztendő számára elküldte egyik írását: »írni — még nem írok. Előbb meg kell jelenni a kiadatlan dolgaimnak és néhány még nem közölt munkámnak. Itt küldök egyet. Olvasd el. Nem valami egetverő dolog.

De számtalan jelentéktelenebb, kisebb dolgot olvastam pl. az Esztendőben is, mint attractiot. Kérlek írd meg véleményedet erről.»

Kosztolányi gyorsan válaszol (29. levél): »A novelládat már le is adtam a nyomdába, szedni, hogy a jövő számába (a juliusiba) az *Esztendőnek* közzé tegyem. Finom, pontos lélekrajza egy dementia precoxnak (vagy patanoíának?), teljesen letompított színekkel, tökéletes *impassibilité*-vel. Mennyire kár, hogy sokáig ok nélkül hallgattál.«

Csáth *Dénes Imre* című novellájáról van itt szó, s ha elolvassuk, arra az eredményre kell jutnunk — az *Apa és fiú* című kötet bírálatában (*Dermesztő érzéketlenség*. Üzenet, 1974. 4. sz. 370—374.) részletesebben kifejtettem ezt —, hogy Csáthnak volt igaza: »Nem valami egetverő dolog.« Kosztolányi eltúlozza a jelentőségét. S ez a túlzás a terápiáról kialakított elképzeléseire is jellemző. Eleinte varázshatalmat remélt a lélektani ráhatástól s különösen az irodalomban való jelentkezéstől. Látszik, hogy nem az orvos, nem a betegség valóságos tartalma felől, hanem a szereplésnek és a szeretetnek misztikus varázst tulajdonító esztéta, illetve barát érzékenységgel gondolkodik a gyógyítás lehetőségéről. Több levelében (24—28.) is ezzel operál: hogy milyen nagy szenzáció lenne, ha Csáth újra porondra lépne. »...hidd el nagyobb szenzációja nem lenne a magyar irodalomnak...« — írja még 1918 januárjában is, amikor Csáth Géza, az orvos, józan pillanataiban már tudta, hogy közel van a véghez.

Hasonló csodahatást várt a négy szemközti beszélgetéstől: az okos, tapintatos, szeretetteljes rábeszéléstől. »Lehetetlennek tartom, hogy mi ketten — egy egész napon át — meg ne tudjuk győzni, meg ne tudjuk ríkatni a reménységünkkel és a szeretetünkkel.« (20.) A »mi ketten« másik szereplője Brenner Dezső. Tőle értesült Kosztolányi Csáth Géza állapotáról.

S az új hírek egyre riasztóbbak. A tervezett és szorgalmazott találkozást nem sikerül létrehozni. Kosztolányi is ráébred, hogy lélektani ráhatással már nem lehet segíteni. Ekkor tervezi el az elvonó kúrát mint a biztos gyógyulás egyetlen lehetőségét. És kérleli, ostromolja Csáthot. Az operett-terv, melyről többször is szó esik ezekben a levelekben, önmagában is megdöbbentő dokumentuma a realitásérzék romlásának. Riasztó jel, hogy Csáth felesége szakácsnői tehetségéről és kutyája okosságáról ír, mikor élete forog kockán, s megdöbbentő a szívósság, mellyel Kosztolányit a méreg beszerzésére kérleli.

Valószínű, hogy közben Brenner Dezsőtől is új és új vész hírek érkeznek. Eközben zajlik le Kosztolányiéknál az a betegség, a torokgyík, melyről a költő *Most elbeszélem azt a hónapot...* című megrendítő poémáját írta, s zajlanak a háború utolsó, szomorú és drámai eseményei.

S Kosztolányi levelei sűrűsödnek, egyre esdeklőbben kérleli Csáthot, hogy vesse alá magát az elvonó kúrának. Hogy unokaöccse milyen érvekkel szabotálja a tervet, más forrásokból tudjuk. Amint *Az árny zarándok*ában megírtam, hol a háborúra hivatkozik, hol a sok munkájára, s visszatérő rögeszmeként arra a hiedelemre, hogy a morfium révén néhány év alatt sokkal többet él, mert intenzívebben, mint a közönséges emberek sok ezer év alatt. Kosztolányi 1918. június 25-én kelt levelében (31.) erre az öncsalásra válaszol, amikor azt írja, hogy »amit multkor az öröm filozófiájáról írtál, merő önámítás. Ez a plusz csupa minusz: csupa szenvedés.« Ugyanezzel az önámítással perel egy későbbi levelében (33.), amikor azzal érvel, hogy semmiféle kábítószer »nem pótolhatja az apai örömöt«. Erre az utóbbira különösen gyakran hivatkozik, s őszintén teheti, mert valóban telhetetlen szenvedéllyel élvezte ekkoriban az apa—gyermek kapcsolat örömét.

E levelek figyelmes, tapintatos, rábeszélő sorain átütő kétségbeesést látva, s tudván, hogy semmit sem ért el velük Kosztolányi, óhatatlanul fölötlik bennünk a kérdés: hogyan történhetett? Miért utasította el Csáth a gyógyulás Kosztolányi által optimálisnak ígért lehetőségét? S ha nem élt az alkalommal, ha a sok sürgetés ellenére sem utazott föl Budapestre, miért nem ment le érte Kosztolányi? Olvasván Csáth egyik-másik levelét, például azt, amelyik a kutyája muzikalitását ecseteli (9.), a mai olvasónak is az a benyomása, itt még egy ép lélek humorizál, s egy ép érzékenység rendül meg, mikor a háború eseményeiről beszél: »A napokban vonultak be itt a 44—50 évesek. Szívszakgató látvány volt. Ez a község amelyből a 39 gy. e. zöme került ki. Minden 3. családnak *elesett halottja* van. A háborút itt sokkal jobban látni mint Pesten. Mert nem találkozatsz 3 emberrel, hogy azok közül valakinek apja fia vagy testvére el ne esett volna.« S ilyen, az intellektus épségére valló levél a későbbiek között is akad, sőt van jel arról is, hogy Csáth maga fedte föl Kosztolányinak helyzete súlyosbodását.

Hogy teljes mivoltában fölfedte-e a bajt, amelyben vergődött, s amely egyre közelebb vitte a teljes csődhöz, nem tudhatjuk. Így azt sem, hogy Kosztolányi miért késlekedett, miért nem ment le Földesre, aztán Regőcőre sem, noha kinyilvánította, hogy kezébe vette az ügyet, s radikális cselekvésre szánta el magát. Talán a rengeteg gond, baj és munka? Apja alighogy meggyógyult, megsebesült az öccse, beteg lett a felesége, meghalt a nagyanyja, aztán a fia lett beteg, s mindezek mellett órá is ránehezedett a háború nyomása, melyet a hétköznapiak minden percében éreznie kellett.

A Hétnek azonban nem maradt adós talán egyetlen cikkel sem, sokat írt a Világnak, később a Pesti Naplónak, s szerkesztőként vett részt az Esztendő munkájában. Háború alatt írt újságcikkeinek gyűjteménye, a *Füst* 27.6 ív. Pedig nem is tartalmazza a teljes anyagot, s ezek mellett még számos verset és novellát is írt.

S e közben vette magára unokatestvére megmentésének gyötrelmes gondját. És ha a hívásra Csáth fölutazott volna, a bécsi klinika talán meg is menthette volna. De nem utazott föl, Kosztolányi pedig nem ért rá utánamenni. Azt kell hinnünk, hogy az esztéta, az alkotó munkaerkölcse, munkaláza föltétlen részes abban, hogy mentő szándékait késlekedett cselekvésre váltani. Vagy a gyógyulásba vetett reménye már ekkor sem volt olyan erős, mint amilyenek kinyilvánította? Nem tudható. Az viszont valószínű, hogy érezte a maga felelősségét, s Csáth Géza halála után még inkább kellett éreznie, mint előtte.

Dráma magvát érzem ebben a felelősségérzetben. S az itt megismerhető levelek mélyebb emberi értelmét is ebben látom: adalékok egy életén át tartó lelkiismeret-furdalás csendes drámájához.

I. csoport

1.

(1904)

Kedves Komám!

A Kossuth pályázat ügye eldőlt.

Első lett: Handelsmann

Második lett: Én, és 3 dicséretes lett

Harmadik lett: Árpi

Most ha sikerül kisütni a Handelsmann turpiságát (a mi valószínű) akkor így lesz

1. Én., 50
2. Árpi 30 koronák Sic! Ezt mondd meg Szabónak.
3. Szabó

Olvastuk a Heinrichről szóló leveledet. Ugyan hallgass vele hiszen minisztéri tanácsos.

A műfordítást és a verset megkapám, még nóta nincs rájuk. Az önkép-zőkör megalakult Pásztory alatt; következő díszes tisztikarral

1. Rex Sándor (titkár) izr.
2. Sztrokay Kálmán (jegyző) ág. ev.
3. Szokola Leo (irattáros) rom. kath.

a mint látható a vallási kérdés szépen megoldódott.

Főmunkás: Pollák; főszavalók: Licht, Gáli kik a felett versengenek, hogy ki a gimnázium legjobb szavalója (egyik se tud beszélni).

Én is beiratkoztam, (de ritkán leszek ott), s azért tettem ezt, hogy Beethovenről, Wagnerről, Chopinről és Lányi Ernőről felolvassak.

A pesti életetekről szeretnék valamit hallani de még tulajdonképpen semmit sem hallottam. A politikai mozgalmakban mint mondják döntő szerepet viszesz; elvárom, hogy megbuktatod Khuent s a királyt; sok szerencsét!

Mit szólsz az ellenzék butaságához s a szabadelvű párt hallatlan gyávaságához.

Az iskolai élet nyomora reánk nehezül Pista Csajkás, Pájó személyei-ben. Pista egészen a régi; nevezetesen ép úgy köp a »na« kifejezés ép oly sokszor hagyja el a réveteg ajkait; sovány nyakát ép úgy billegeti s kotlik a kifejezéseken. Nagyon eredetinek találta azt pl. hogy Horatius 9 szatirájában egy sort így fordított le:

»Nehogy pedig azt hidd, hogy a csipás Krispinus könyvtárból *puskázom*« ... (Ismétli sokszor)

Mint egy hadvezér, úgy tekintett szét e realitásban tündöklő kifejezés kimondása után.

Új hírek. Shnenki Rézi férhezment Szárics biciklistához. Deke jobban kurizál mint valaha. (Ilának) Jóska péntek este eltűnt s hazakerült szombat este; miután ma megajándékozott egy a *ziláltvallású* Rozáliánál beszerzett cigarettával működésének főbb pontjait a következőkben állítom össze... vagy te is összeállíthatod. (De erről csend.)

Jenő bácsi már nem alszik a patikaszubában hanem fönt Jóskánál; az időtartam nem változott. Van neki egy zöld slafrokkja, papucs, s pipája; (ha látnád ebben!) Sokat jár a legényegyletbe s buzgó dalárdista; élvezi ifjúságának aranykorát.

Dekével naponta sakkozunk. 100 partie matsch intéződik el karácsonyig.

Karácsonykor fölmegey Pestre 4—5 napra ...

Ezzel zárom leveletem, melyet jó lesz ha megsemmisítség, nehogy az itt érdekelt és leszólt sok személy egyikének kezébe kerüljön.

Szervusz
Ölel

Brenner Józsi

Decsi Sándornak írj! lrd meg neki a címedet is.

2.

(1904)

Remélem ugyan, hogy addig írsz nekem, de már most megírom, hogy: *ha megnyered a Childe Heroldot egy táviratot* neked, egyet az édesanyádéknak rögtön menesztek. Ha nem: levélben számolok be minderről, ámde csu-pán neked.

Erre azonban — nézetem szerint — nem lesz szükség.

x

Bőrzalmasan jól élünk most én és Sztrokay ebben az istenáldotta, gyönyörű városban. Sok a nyárspolgáriasság benne, de elmondom: hogy fojjon (!) a nyálad:

Eddig így ment:

Reggel 9 óraker fölébredés; fölkelés 10-re. Ujságot olvasás az egyetemi körben. 11 kor előadás. 12 kor ebéd. Délután politizálás Decsy Sándor közbenjöttével és kláber. Azután én festek sötétig, míg Sztrokás sakkozni megy a B.S.K. sakkversenyére; hol díjat fog nyerni, (még pedig Maróczy után 3. vagy 4. lesz a gyerek). Sötét beálltával hegedülök vagy a tollammal a papíroson végezek belletrisztikai száraz... ást. VI-kor elmegyek Bella néniékhez, ahol az örvendetes politikai híreket tárgyaljuk és szóval: örülünk.

...Apropos! Pista bácsit fölkérték Gödöllőre képviselőnek, ellenzékinek. Nem volt 10000 forintja a választók szállítására (mert a kerület rém nagy) és csak ezért nem ment el. Megválasztása bizonyos volt. Milyen kár ugye! Azután haza: megveszem a *Napot*; elolvasom. 7—8 tanulás. Sztrokás megjő. A szoba meleg. Te, vacsora. XI. felé lefeküvés.

Eddig így volt mert az *egész vonalon* az előadások csak holnap lesznek.

Erről jut eszembe. Tisza tegnap billiárdozik a döglött szabadelvűség klubbjában. Odamegy hozzá egy fizetett könyvatos szerkesztője:

— Mit írjak kegyelmes uram?

VI. *István* (keserű mosollyal) Irja! — Győzelem az egész vonalon. (És csinált egy pompás ziccert.)

Különbén nagy élvezet most olvasni naponként az *Újságot*. (Művésziesen fordítja a köpenyt.)

— Ha a családi krónikát teljessé teszem azzal, hogy: Eötvösnél szombaton este disznótor volt és

A leendő kis Irmának vagy Bélának s stafirungja fixum-fertig! — akkor elbúcsúzhatom tőled gyermekem.

Öllelek

J

3.

Budapest, 1904. okt. 9.

Kedves Barátom!

Irod, hogy összes vagy törve s meg szándékozol örülni.

Szórul szóra ugyanez volt az én auspiciumaimnak összege is, mikor az első héten fölszámaztam Pestre. — Iszonyú átkunk van nekünk a lelkünkön, nekünk, kikben Brenner vér csörgedez s e mellett körülölelt a XX. század; csunyan és rosszul rendelkezünk be a sok irodalmi étellel melyet meglehetősen nagy kalánnal (!) fogyasztottunk s te kétszerakkorával legalább mint én. Olyan a lelkünk — gyermekem — mint egy mágnestű mely a villamos viharban s a menykőcsapások közepette forog-forog vesztettül, holott, ha nem lenne annyira mágnes szépen nyugton maradhatna.

Ilyformán nagyon megszenvedtünk ezektől a villamos viharoktól s a mellett, hogy némely dologban művésziesen — és ritkán helyesen — tudunk gondolkozni az életet sose látjuk meg. Senki se látja soha — vallom én; — legalább ezek nem gondolnak vele mi mindig azt hisszük, hogy látjuk s mindig tudjuk is, hogy rosszul látjuk. És bolondokká leszünk, azokká felebarátom, aminek — íme — kétségtelen jeleit van szerencséd engem illetőleg megállapítani. Félsz, hogy elfelejtenek!? Irj róla verset gyermekem, e félelemről. Legyen a vers méla és nagyszerű tomboló, legyen kétségbeesett... de te ne légy se másik hanem egyszerűen: DIDE, a kis Dide. A *Dide* — de aki a szél fújását produkálja, avagy szindarabot ír: ami nem is olyan nagy különbség. — S most hogy felébresztettem benned az oroszlánt s piszkálom a mágnestűt egyébről beszéllek.

Az hiszem a *Jövendőt* megkaptad már. Iszonyúan meg valék lepelve s örültem mikor olvasom a jeles lapot (nagy kényelemben) látva a *macskát* a te fordításodban, melynek még mikor egy szavát se olvastam a beosztásáról

és egyebekről láttam, hogy a te fordításod. Miért nincs neved; hogyan történt, micsoda disznóság ezt meg nem írni, ki vitte el a fordításodat? Ha valaki lopta a szerzőséget könnyű léssen igazolni a B. H. megfelelő számával. Felszólítalak egyszersmint, hogy a *Bal lator*-t küldd el ennek a jó újságnak; itt van a pálya kezdet. Hajrá! Most már a *Childe Heroldot* is okvetlenül beadd; irodalmi szenzáció léssen itt. Emberem ha van benned: nem kedv de valamelyes élet, dolgozz, dolgozz! Azt hiszem EZ a hír jó fogja beigazítani ama mág-nestűt, úgy hogy békében marad.

Írj! Gratulálok a versednek szép nyomtatott betűihez, s a fordításhoz, melyet én ismertem meg először s melyen a dekadenseket ismerni tanulám.

— Vecsey Ferenczet hallottam; ez a kölyök abszolút csoda. Képzeld el a Lacikát, hogy érti Beethovent, ilyen lehetetlen csoda ez is; a technikai készség káprázatos, hallatlanul káprázatos voltánál, mely mind másodrendű csoda szerepel ez esetben.

Isten vagy egyéb hatalmak nevében kérlek gyorsan írj! Kapod-e az újságot és dolgozz erősen. Erősen. —

Ölellek.

Brenner

4.

1914. XII. 16.

Kedves Desiré!

Az ügyben igen nehéz tanácsot adni. Első kérdés az, hogy mi volt az a betegség, amelyben nagyapád meghalt. Ezt biztosan nem tudhatjuk, pedig tudhatnánk, ha szokás volna a holtak felboncolása. (Micsoda nagy egészségügyi családi érdekek fűződnek ehhez és az emberek oly ostobák, hogy mindig nem hozták be.)

— Ha nagyapádnak volt cc. — úgy biztosra lehetne mondani, hogy ezek a panaszok nem *carcinomások apádnál* sem.

De egyéb dolgokat is mondok. — Ezekből azután magadnak kell levonni a következtetéseket.

Lényeges pl. az is, hogy láttál-e apádnál valami különös változást. Az arcában vonásaiban van-e valami új szenvedő vonás. Az amit a római hadvezérek és szónokok gymnáziumi gipsz-szobrain látunk. Borotvált arcuk merev, elkeseredett, nyugodt és mégis valami belső szenvedést árul el, amit nem is az agy érez, hanem a test minden sejtje külön külön. *Ez a rákos mérgezés!* Valami sajátos sápadtság, zöldes fényű, jellemzi. Oka: a ráksejtek toxinja amely a vérben kering. Végeztess apádnál hőmérőzéseket és pedig 3—4 napon át minden órában *szájbán 10 percig*. (Almatlanság esetén éjjel is!) Ha rákos — akkor vagy apró lázak mutatkoznak (37.2—37.4) vagy igen alacsony hőmérsékletek szerepelnek 35.6—36.1° A hőmérsékleti tabellák megítélését szívesen elvégzem.

Kérdés az is, hogy az az idegesség, amiről apád panaszkodik, valami különösen nagyobb fokú és más fajta-e mint a régebbi ideges állapotok. *Tud-e aludni. Hogyan alszik? Mennyit fogyott? Izlik-e a szíve? Mennyit dohányzik?* Ezek mind olyan kérdések, amelyek beleszólhatnak a diagnózis eldöntésébe — épp ezért kérj rájuk feleletet és küldd meg nekem. 10 nap alatt az operációt még nem késsük el.

Van-e különösen rossz bűzös szájszag, amit pl. a szemben álló is megérez. Vagy csak a régi a savanyúgyomrú embernek a szájszaga van meg most is, amit csak olykor-olykor lehet érezni.

Ami az operációt illeti én nem mondok ellene principiell — mind Jendrassik — aki úgy látszik inoperabilisnek tartaná, *ha rák volna*. Ha van is szívbillentyű hiba — szó lehet lumbalis narcosisról sőt ezzel biztosan meg lehet csinálni a dolgot minden fájdalom nélkül. (Operateur csak egy lehet: Hütl, aki ebben a szakmában a LEGJOBB és még olcsó is. Neked mint újságírónak megcsinálja 1000 koronáért, ha t.i. azt mondod neki, hogy fizeted.)

Operáció esetén *kivánd* a következőket. Nyissák fel a gyomrot, vágjanak ki belőle két kis darabot a gyanús részből. Ezt a két kis darabot a szomszéd szobában egy ügyes kórboncnok (Entz magántanár — hacsak lehet őt kell megszerezni erre a célra) vegye gyors mikroszkopi vizsgálat alá. — Ha a szövet mikroszkopice ráknak bizonyul, akkor a gyomor kiveendő — ha nem: nem. Miért. Mert félni lehet, hogy apád mint idősebb ember, akinek a szervei már kevésbé alkalmazkodnak, gyomor nélkül lassú éhezésben meghal. Persze ha mikroszkopice a daganat már világosan ráknak látszik, *azaz ha egyáltalán van daganat*, akkor a gyomor okvetlen kiveendő, akkor felesleges az *operáció közbeni* mikr. vizsg. NB. Még kétszer kell Röntgent csinálni és azután a 4 képet összehasonlítani. *Már ez maga feltétlenül* megmondja van-e csakugyan daganat. Persze a Röntgent nem lehet rábizni akárkire — azt csakis Prof. Alexander végezheti a Poliklinikán. Ez egy Röntgenes-genie.

Há ő talál daganatot — lehet menni Hütlthöz minden más vizsgálat nélkül is. Székvizsgálat felesleges mert *vérhiánya* nem bizonyít rák ellen.

Igen kedvező jelnek tartom azt, hogy nincsenek hányások.

Vajjon nem veszed-e észre, hogy apád hangja gyengült, szenvedő lett vagy a régi érc helyett valami siránkozó jelleg van benne. Ez maga például *eldönti a rák diagnózisát*: pozitív értelemben.

Jendrassikra nem sokat adok. Ez egy igen hiú ember, aki mindig azon gondolkodik, *hogyan imponáljon a betegnek*. Ez nála az első. Tény, hogy fiát és feleségét elpaccolta, várt az operálással, okoskodott és mindkettő meghalt. Ó miatta!

A Korányi klinikának megint más hibája van. Ez meg annyit vizsgált szart, nyálat, hugyot, vért, epét, hogy a beteget meg se nézi. Nekik a laboratóriumi eszközök tetszenek és miközben ott pepecselnek ezt mondják magukban az összes Korányi tanítványok:

— Én most itt modern, szigorúan tudományos, laboratóriumi vizsgálatot végzek, szigorúan tudományos, rendszeres módszerek szerint. — Én egy német vagy angol tudós vagyok, mint Harwey, Abderhalden, Ficker, Strümpell... tudományos könyveket és értekezéseket írok szigorúan modern, tudományos laboratóriumi szellemben, *ezt az esetet is leközlöm*, leközlöm az Orvosi Hetilapban azután lefordítatom a Deutsche Medic Wochenschriftbe a két különnyomatot azután mellékelem a többi különnyomatokhoz és 2 év alatt magántanár leszek. Magántanár, docens, m. tanár, prof. egyetemes prof. — egyetem. prof. — Korányiéknál minden második pénteken a zsurra meg leszek híva. Ide vezet a szigorúan tudományos laboratóriumi módszer. Ide igen, — de nem a jó diagnózisához.

Ennek legjobb bizonyítéka az az eset, amikor Korányi Sándor mester szigorúan tudományos, kidolgozott kopogtatási módszerével kikopogtatta, hogy egy fiatal asszonynál a vakbél felett napról napra nagyobb a tompulat. Attették Dollingerhez és operálták. A has megnyitása után a tompulat — *nem volt sehol!* Ellenben bevarrták a hasat újra. A fiatal nő 3 nap múlva hashártyagyulladásban meghalt. Boncolás: Az egyik bélen egy kis lyukat talált, amit véletlenül okozott a műtő kése. Olyan kicsiny volt ez a nyílás, hogy nem is vérzett, nem is vették észre, tehát be sem varrták, a bélsár azonban megtalálta a lyukat és kicsepegett a hasüregbe. — Ide vezet az, ha az orvos a saját önérzetének emelésére és hatalmi fantáziálásainak fokozására használja fel a beteget s nem gondolja meg, hogy tulajdonképpen ő van a beteg használatára.

Ezt a kis kitérést csak azért szöttem ide, hogy lásd mennyire igazad volt, amikor a szóban forgó orvosokban *valami nem jót szagoltál*.

Tehát intézkedj gyorsan, írd apádnak és két héten belül, ha kell az operáció is el van intézve. A fontos, hogy — az operációtól sem ijedünk meg, de lehetőleg el akarjuk kerülni.

Írd Ilona kúrájáról. Hogy van? Volt-e már a rokonainál, akik hívták. Vagy a meghívást későbbre halasztották?

Olgával együtt csókolunk benneteket

Józsi

1915. jan. 11.

Kedves Desiré!

1. Itt küldöm vissza a láztabellát. — Ez határozottan a rák ellen szól. Az a bonyomlásom, hogy valószínűleg semmiben sem tér el a régebbi rendestől, amelyet ugyan nem ismerek, de a te megjegyzéseid és néhány adat alapján mégis ismerem. Végső indítványom az, kérjetek minél hamarabb véleményt először *Alexandertől* (Röntgen felvétel és annak véleményezése) s az ő adatainak kép és leírás birtokában menjetek föl *Székács*hoz. Ahol blickdiagnózis kell hogy eldöntse a kérdést (mint itt: ahol az objektív adatok részben igenlegések részben nemlegések) ebben Székács utolérhetlen. Látnok. Jós. Előzőleg beszélj vele. T. i. vele is, Alexanderral is, hogy ha rákra szavaznának ugyanazt a diagnosist mondják neki. *Ez igen fontos.* A kedély érintetlenségét *biztosítani* kell. Ezt t. i. az operáció chanceait is lényegesen növeli másrészt pedig föltéve a legrosszabbat, hogy cc és emellett operáció nem ajánlatnék: a hátralevő idő jó kedélyállapot révén lényegesen meghosszabbíttassék. —

Ismétlem, úgy érzem, az a véleményem hogy nem rák. De ha lehet operálni — *már gyanú esetén is javasolnám* az operációt szövettani vizsgálattal egybekötve úgy, amint azt leírtam.

Ha most feljön, csinálni kell nála még 2—3 gyomornedv-vizsgálatot, amihez *nem kell gyomorcső*, hanem inni 2—3 pohár vizet és apád mint régi lümp benyúl a torkába kihány mindent (2—3 × ismétlődő a hányatás) és megmenekül a dolog kellemetlen és kínzó részétől a cső ledugásától.

Ez is fontos, el ne feledd.

(Egyszerűsített gyomornedvvétel rec. Dr. Brenner.)

2. Ami engem illet én most jobban vagyok, a sebinfectio óta szívzavarokkal küzdök. A tetanus-serum hatott hátrányosan a szívizomsejtekre.

3. Igen megörültem tervednek, hogy meglátogatsz. Jöjj bármikor nagyon szívesen látunk. Ha lehet hozd el feleségedet is. Érdemes Trencsént megnézni. Eredeti levegője van ennek a városnak. Érdekes és vonzó hely. És nagy ősnemnek a vára, *Csák Máté sasfészke* külön nagy látványossága.

Sokszor üdvözölve mindketten, mindkettőtöket

Ölel
József

N. B. Apádnak 2 hétre fel kell jönni azon célból, hogy ez az idő csak a végleges diagnózisra fordíttatik.

Pl. Próbálnia kell 8—10 Radium inhalatit és megfigyelni: micsoda hatása van ennek:

- a.) az általános közérzésre (idegesség)
- b.) a szívre (pulsus)
- c.) a kedélyre
- d.) az álomra
- e.) a gyomorbél huzamra.

Ha pl. a hatás minden irányban feltűnő kedvező volna: az cc. mellett szólnak.

Trencsén 1915. III. 21. Hétfő

Kedves Desiré!

Jó hírekkel telt levelednek mind a ketten nagyon megörültünk. Tehát öregebben van. Ez annyit jelent, hogy rákról szó sem lehet, mert az *progresszív* betegség. Azóta már határozott rosszabbodás állt volna be, ha valóban cc. jelenék testében. Azt írod, hogy ápril elsején gyermeked fog születni. No ez talán nem olyan bizonyos. De ha a gyermek még június 1 én se lesz itt akkor Ilonát,

mint egy II. sz. Draga Masint anyasági szélhámossággal fogjuk megvádolni. (Megjegyzem, mióta leveled megjött, nem bírok a feleséggel. Naponta 100 × is elnyafogja:

— Látod a Kosztolányiéknak már lesz kis Józsikájuk, csak nekem nincs még kis Józsikám!)

Hiszen ő már egy év előtt dicsekedett, hogy jó reménységben van. No most már *lássuk a kis Dezsőt*. Ne mulaszd el *születése napján* a hosszúságot, súlyt pontosan lemérni (konyhamérlegen és vonalzóval) ezenkívül lefotografáltatni. Ez igen fontos. Az újszülött gyermeket 1 éves koráig hetenkint mérni kell. A súlynövekedésnek pontos szabályai vannak s a táblázat segítségével elejét lehet venni mindenféle táplálkozási zavarnak és bélbajoknak. Szegény Árpi, szerencsés Árpi, hogy ilyen golyót kapott. Nem tudom miért: ebben valami isteni szükségszerűséget látok hogy a kis öregnek épen oda lőttek. Azaz tudom. Mi, R. Sándorral, mindig egy mintaszerű típusát láttuk benne a Freud féle *Analerotikernek* (Rövidlátás, a defecatio nagymértékű kedvelése, a takarékoság, bizonyos makacs önzés, hajlam az analis és excrementális jellegű viccekre stb.) Gömöri, szegény Nebich hosszab ideig volt itt írni a kórházban. Egy ügyetlen suskust követett el, amiért lecsukták. A dutyiban azonban olyan bolondul viselkedett, hogy muszáj volt hamarabb kiengedni. Kiszabadulásakor az utcán bögött, úgy hogy az emberek összeszaladtak. Ugy látszik nagyon szégyellte ezt az esetet, mert nemsokára önkéntesnek jelentkezett, hogy a harctérre akar menni. Előzőleg megkért, hogy vegyem be; enélkül valóban untauglichnek mondtam volna. És elment. Most azt hiszem még Szászvárosban van kiképzés alatt.

Kérlek, írjatok mihamarabb. Ha Pestre megyünk, felkeresünk benneteket.

Ölelünk

Józsi és Olga

1.) Másképp szabadságot nem szerezhethév, hazasürgönyöztette magát hogy anyja nagy beteg. A parancsnok hazaengedte, de egyúttal nyomoztatott. A csendőrség jelentette hogy az anya nem beteg künn jár stb. (Itt az ügyetlenség) Mire G. barátunk visszajött már az ezredes várta dutyival.

7.

Trencsén 1915. IV. 13.

Kedves Desiré!

Miért nem írsz? Lili itt járt és az ő elbeszélése után következtetve nálatok már nagy újságoknak kell lenni. Ha már igazán közel jártok 7—10 nappal előbb okvetlen értesíts, mert akarok küldeni egy hasznos kis írott könyvet, amelyben a csecsemőre vonatkozó legfontosabb adatok, betegségek, táplálási és gyógyító módszerek népszerű leírása van. Ennek a kis könyvnek nagy hasznát fogjátok venni! Tehát ne mulaszd el az értesítést. Új írásaidat nagy örömmel olvasom. Különösen a belgákról szóló cikkek örültem. Boross Lászlóval, aki itt lakik (súlyos beteg szegény) megállapodtunk, hogy ezt külön nagybetűs cikkeknek kellett volna adni, mert Moric (!) novellája mellett a legjobb dolog volt abban a számban. Ignotus maga alatt vágja a fát, ha ilyen dolgokat nem tud belátni. — X. kalandornő... című novellád symbolismusát nem tartom elég logikusnak. Irj erről is pár szót.

Ölel

Józsi

P. S. Ha ugyanis nem akartál vele symbolizálni semmit, csak azt adni, ami benne van, akkor viszont az előadás néhány pontja mintegy zavarja a hatást. Ezt pontosan meg tudom mutatni.

P. S. II Magyar bánat c. novelládat viszont nagyszerűnek találtam és minden tekintetben tökéletesnek. Egyetlen hiba benne, hogy *tipikus magyar* (nemesi) nevet kellett volna adnod a férfinek. Tehát: *Hont* Gábor vagy *Farkas v. y-os* nevet. Mert hiszen a foglalkozás szerint is nem polgárnak hanem úrnak teszed meg hősödét.!!

Kedves Desiré!

Előpatakon vagyok nőmmel együtt. Számítok ígéretedre, hogy baj esetén sürgönyözöl ide, ilyenformán: »három napon belül (vagy egy napon, vagy 6 órán belül) utazzatok haza.«

Hallottam öcsémtől, hogy Szabadkán vagytok. Mulassatok jól és gondolatok ránk.

Ölel

József

Kedves Desiré!

Levelednek őszintén megörültem. Sajnálom, hogy nem kaptam elég idejében az értesítést Grószai haláláról, mert különben Szabadkán találkozhattunk volna. Jelenleg csak bevásárlások céljából vagyok Debrecenben, Olgával. Egyébként Földesen élünk, kettesben, azaz hármásban, mert van egy remek kis okos kuvasz kutyánk, akin halálra nevetjük magunkat. (Ha elkezdem hegedülni a Träumereit: érzékenyen, csendesen és *tercelve!* vonít hozzá. Ilyet még nem láttam. Egy kincs ez a kutya.) Falusi életünk főképp a kényelmes praxisra és az olcsó menage-ra van alapítva. Jelenleg háborúban ezek fontos szempontok.

Feleségem főz nekem és kibontakozott teljesen ritka főzői, szakácsi-tehetősége. Én tanulmányozom a parasztot és igyekszem progresszív eszméket elhinteni. A napokban vonultak be itt a 44—50 évesek. Szívszakgató látvány volt. Ez a község amelyből a 39 gy. e. zöme került ki. Minden 3. családnak *elcsélt halottja* van. A háborút itt sokkal jobban látni mint Pesten. Mert nem találkozhatok 3 emberrel, hogy azok közül valakinek apja fia vagy testvére el ne esett volna. Így itt élek, semleges falusi életet. Este hegedülök, Jókayt (!) olvasok; egy novellán dolgozom, amely *Győrikről* szól. A Johanna pendantja lesz. A háború végéig ki akarom választani hogy hol telepedjem le vidéken.

Ilonkát és téged mindketten sokszor üdvözölve

ölel
Józsi

Kedves Desiré!

Megkaptam második ragasztásos idézettel ellátott levelező lapodat is. Hálaán köszönöm kedves közbenjárásodat. S ha újra neki adom magam, majd magamat az írásnak — kétségtelenül ennek a jóindulatú és baráti cselekedetek lesz benne a legnagyobb része.

Azóta már te is régen megkaphattad hosszú leveletemet. Kérlek, hogy ha kedved lesz válaszolni: szedd majd elő ezt és azt a levelet és folytassuk a felvetett témákat. Nézetem szerint ugyanis a levelezésnek csak úgy van teteje, ha a beszélgetéshez hasonlít. Ne hídd, hogy ezzel valami nagyot akarok mondani, de tudom, hogy te manapság már — mint levélíró — nem követed ezt a methodust, ellentétben egyetemi diákkoroddal, amikor viszont így cselekedtél.

Knernek a napokban írok. Kézirataim Pesten vannak, és elküldöm neki azokat mihelyt alkalmam lesz Pestre utazni. Nem szándékozom tőle sok pénzt kérni, sőt direct olcsón adom a kötetet, mert azt szeretném kivívni, hogy példányok után fizessen (úgy mint Erdős Renée fizetteti magát, hogy saját aláírásával szignál minden eladásra jogosult kötetet.)

Olvastam a P. N.-ban az »Ördög étlapja«-t. Mondhatom, hogy nagyon tetszett nekem. Ez valami új dolog volt nálad. Kétségtelenül egy kiszélesítése a téma-körödnek s így emelkedés — elvileg. A nagy írótnak kell hogy az egész élet érdekelje. S te most ama finom ételsor leírásával talán először igazoltad, hogy van ízlésed (gustus)-és gyomrod. Azt hiszem éppen úgy el fogsz érkezni a természet iránti aprólékosabb érdeklődéshez is, ami szintén hiányzott eddig nálad. Nem tökéletlenség volt ez a hiány, hanem az ifjúság stigmája, amely még annyira tele van önmagával, hogy nincs ideje és kedve kifelé nézni és lehajolni megnézni egy virágot vagy követ. Így gondolom, hogy egy napon észre fogod venni a természetet, amely eddig csak mint staffage és symbolikusan szerepelt nálad. Egyszer majd téma és realitás lesz. Mit gondolsz erről?

K. Desiré! Volna egy nagyszerű operett-témám amelyet veled szeretnék kidolgozni. — N. B. A librettot együtt írónk, a verseket te, a zenét én. De nagyon félek, hogy elmeséled a barátaidnak és elkapják az orrunk elől. Azaz egy napon azon veszed észre magad, hogy a színlapon hirdetik a mi témánkat. Azt mondhatom, hogy páratlanul kitűnő dolog és az operettben egy új lépést jelentene a műfaj számára. Világ-cikk lenne belőle — *ezt tudom.*

Vajon számíthatok-e teljes titoktartásodra?

Küldd el levélben becsületszavadat és akkor megküldöm a témát és a darab vázlatát. A szöveggönyv még a nyáron elkészülhetne.

Még csak egyet róla. Nem volt még ilyen! Annyira kitűnő, mulattató, mulatságos és mégis mélyen költői. Zenésítésre pedig azért alkalmas, mert *általában ismert történet*, be van idegezve van a közönség és az új relációk, a mese teljessége is alkalmas reá, hogy a közönségben már meglévő emlékeket hatalmas erővel ébressze fel és nagy figyelmet, érdeklődést keltsen.

Mit dolgozol K. Desiré?

Mi hír Árpíró!

(Ilona most a nyár alatt nem lett-e valamivel soványabb, nem mutatkoztak-e hébe hóba lázak? Főfájások? Mert ha igen, akkor ez ellen lehet tenni!)

Irj! Irj!

Mindkettőtököt sokszor köszöntünk

mind a ketten
J. és O.

11.

(1918. június 11. előtt)

Kedves Desiré!

Hosszú ideje nem írtam Neked, mert helyzetünk átmeneti állapotunk olyan volt, hogy nem volt kedvem semmihez. Most végre úgy ahogy rendben vagyunk. Külön házuk, jó lakásunk, udvarunk van. Ha nem is olyan, amilyennek béke időben álmodtuk, de most mégis emberi életet kezdetünk. A legfőbb nehézség az volt, hogy községemnél nehéz volt keresztülvinni az orvosi lakás alapos renoválását. Sokba került nagyon! Enélkül pedig nem akartunk berendezkedni. Végre sikerült minden és Isten segítségével most már rendez 4 szobánk van.

Azért a P. N.-ból és a Színház és Divatból meg a Színházi Életből rendszeresen értesülünk életsorsotokról. Nagy örömmel hallottuk Temunovichtól, hogy *Hatvany neked házat vett*, amelyet lassanként fizetsz ki neki. *Ha ez igaz:* úgy mindenesetre példátlan irodalompartolás hazánkban. Abban is példátlan, hogy igazán arravaló embert ért a szerencse, aki azt megérdemli. Új dolgaidon érezni vélem ennek a biztos situationak előnyös hatását. Most már csak egy igazi színpadi siker hiányzik. Az Odysseus útját kéne elfogadtatni a Nemzetiben, de azon megjegyzéssel, hogy az én kíséző zenémmel menjen, amelyre vonatkozólag opciót adtál nekem. Irnod kellene egy magyar vidéki kispolgári erkölcsrajzot vagy tragikomédiát ugyanazon légkörrel mint az az Apa c. legújabb tárcában terjeng.

Egy csodás eredeti operett-tervem van, amelyhez neked bizonyára nagy kedved lenne, de addig nem akarom elmondani, míg együtt Beöthyhez fel nem mehettünk vele.

NB. Reménykedem, hogy 3—6 héten belül Pesten felkereslek s akkor ezt megbeszéljük. Irni — még nem írok. Előbb meg kell jelenni a kiadatlan dolgaimnak és néhány még nem közölt munkámnak. Itt küldök egyet. Olvasd el. Nem valami egetverő dolog. De számtalan jelentéktlenebb, kisebb dolgot olvastam pl. az Esztendőben is, mint attractiot. Kérlek írd meg véleményedet erről. Azután döntünk, hogy az Esztendőnek felajánlom-e.

Kedves Desiré!

Volna még egy nagy kérésem. A Monarchiában teljesen kifogyott a Pantopon nevű svájci készítmény. Kérlek kövess el mindent, hogy ismerős svájci tudósító, aki hazajön Pestre mostanában: *hozzon magával 100 gmot*. Tétesse át papírzacskóba viaszpapírba és pénztárcájában áthozhatja. *Árát* megtérítem (kb. 3—600 kor. lesz, de lehet esetleg 1000 is. Valószínűbb azonban, hogy 180—250 kor-ért kapni fogja) ezenkívül 2 doboz finom S. Flor dohányt adok neki ráadásul, vagy 100 kor tiszteletdíjat. Kérlek provokálj tőle ígéretet, hogy elhozza, ha kell adj vagy küldj neki pénzt és ígertesd meg véle, hogy hazaérkezve nem seftel vele, hanem átadja neked. Talán sejteni fogod, hogy ezen anyagra igen nagy szükségem van és nem alkalmatlankodnék nálad ha más útmódon meg tudnám szerezni. Igen kérlek értesíts erről: számíthatok-e rád.

Tehát 100 g (vagy 50 g) — ha lehet 100 g Pantopon »Hoffmann La Roche« eredeti készítmény, eredeti csomagolásban. 25 g üvegekben adják, de kettős viaszos zacskóba átöntendő és tisztán csomagolandó.

Ezt a bekerített instrukciót kell az illetőnek jól szájába rágni, s még azt, hogy nézesse meg szakértővel is az anyagot, nehogy becsapják. (Gyógyszerész rátekint és megmondja: az-e.) Árat ne írj csak annyit, hogy *okvetlen* szerezz be esetleg orvos vagy gyógyszerész útján.

x

Egyébként hogyan vagytok?

Kis fiadról nem küldenél fényképet?

Öreged jól van? Rákja nincs!?

Arpi? Édesanyád?

Feleségedet Olga csókolgatván és téged üdvözlőlvén kézcsókomat mellékelve

ölel
József

Utóirat a levél utólagos felbontása után!

Kedves Desiré! Te ugyan nem vagy nevezetes a titoktartási képességedről, mégis most már apa vagy és másként ítéled meg a világ dolgait. Azt hiszem jól tudod (és ebben a tudatban bízom rád ezt a dolgot) hogy: itt ha nem leszel diszkrét nagy anyagi kárt okozol nekem és családomnak. Tehát ez egyszer tagadd meg magadtól a közlékenység és újságmondás kellemes izgalmait.

Erré vonatkozólag kérlek külön írj!

Ha pénz kell, ha gondolod, hogy a kiszemelendő újságíróknak nincsen 2—300 nélkülözhető koronája úgy *kérlek* küldj neki és értesíts és én azonnal küldök neked. Vedd számba a svájci pénz árfolyamát is! Ölel

J.

Desirének

917 nyarán azt álmondtam, hogy meg kellett halnom. De még *egy napot* engedtek, hogy az életbe visszatérjek. Ekkor omnibuszon érkeztem és O. várt engem az Andrássy út és Vörösmarty utca sarkán, hogy még egy napot eltöltsünk. Azonban (borús szeptemberi nap volt) és olyan borzalmasan éreztem magam, hogy csak róttuk az utcákat szótlanul — és *elérkezett az este*, valónkelllett. Elkísért még a *Boráros-téri hidig* (onnan kellett indulnom.) a lépcső alján megállt, hidegen megcsókolt, majd feljött 4 lépcsőt és forrón átölelt és fojtottan sirt, azt mondta fájt NEKI, hogy hidegen válok el tőle én azonban kibontakoztam és felszaladtam a *hidra*.

Kedves Desiré!

Mi történt Karinthyéval? A Színházi Élet azon a héten amikor meghalt hozta az arcképét a kisfiával — azon már olyan volt mint egy hulla. Reám vészjósló hatást tett ez a kép! Talán valami betegség gyengítette le az asszonyt annyira? Vagy kúrázott? Mindjárt tüdőgyulladás jelentkezett vagy vérmérgezés (sepsis?) Nem adtak neki higanyt (sublimatot) ami mesésen jó szernek bizonyul. Eddig 200 betegből egyet se veszítettem. pedig súlyos eseteim voltak. Betegeim naponta v. másnaponként kapnak sublimatot befecskendezve és naponta 1 gr. Coffeint. (Ez a rendes adag kétszerese) Mindnek és azonnal adok coffeint elejétől. Ennek tulajdonítom: páratlan jó eredményeimet.

Végtelen szomorú lehetett ez a temetés, mert úgy képzelem, hogy K.né még néhány nappal előbb Cafe-ban ült és cigarettázott.

Kérlek írj!

Különösen írd meg: tanácsolod-e hogy szállítható holmimat innen elvigyem, mert azt hiszem rövidesen menekülni fogunk.

Az a benyomásom, hogy a Dunát nem bírjuk és nem fogjuk védeni!!

Kérlek erről azonnal tudósíts.

Számítok reá, hogy információdat felhasználva sürgősen megadod e fontos ügyben tanácsodat.

Ölelünk

mind 3 tokat — mind a 3-an
Jóska

PS A kis Olga édes kis angyali teremtés. Roppant kedves és mi végtelenül boldogok vagyunk hogy ily szép kis lányunk van.

PS Előtted ismert okokból roppant drukkot álltam ki, hogy a gyermek nem lesz szép, de (eddig legalább) teljesen egészségesnek, sikerültnek látszik. (Ez *egyébként megegyezik a tankönyvek tanításával*)

II. csoport

Budapest, 1916. március 11

Kedves Dezsőke,

leveledet nagyon köszönöm. Úgy érzem, mintha fájdalmas lidércnyomástól szabadultam volna meg. Csakhogy nincs semmi baj. Én minden módon, a tehetőségem és az erőm minden megfeszítésével küzdök majd a csúnya konkolyhin-

tők ellen, te is küzdj ellenük, de — azt tanácsolom — minden lépésedet fontold meg és inkább légy éles, mint elhamarkodott.

Mindenesetre böldog vagyok, hogy az ügy így végződött, Szívesen köszöntelek és öllelek

Desiré

15.

1916 március 28.

Kedves barátom,

vasárnapra és hétfőre eleve szabadságot kértem: ezen a két napon akartam J.t meglátogatni. Szombaton délben azonban sürgőnyt kaptam, hogy anyai nagyanyánk — a »Grószki« — meghalt és azonnal a temetésére utaztam. Most érkeztem vissza és itt talál a leveled. A leveledben foglalt tanács igen okosnak és hasznosnak bizonyult, mert most hogy D.vel közel két napig meghánytam-vetettem a dolgot, tisztábban látom, de viszont új, nagyon nehéz kérdések toltak föl. Nem képzeled, kedves barátom, hogy milyen szövevényes és borzalmas szegény J. szenvedélye. Mindaz, amit én meg akarok tenni, már megtörtént, ... (?) eredménytelenül. Szerény nézetem szerint csak is az apjával együtt érhetünk el kedvező eredményt. Én azonban a következő héten okvetlenül meglátogatom J.t, egyszerű szeretettel megkérem, hogy hallgasson rám, vonuljon szanatóriumba, gyógyuljon meg. De főllépésemtől kevés eredményt várok.

Aztán majd együtt kell eljárnunk, erélyesen, okosan és jóságosan.

Igaz szeretettel üdvözöl híved:

Kosztolányi Dezső.

16.

Igló 1916. III. 31.

Kedves Desiré!

Tegnapi leveledben, mintha csüggedést látnék eredeti szándékodban. Ne halaszd kérlek az utazásod s ne változtasd meg az eredeti tervet. Az a körülmény, hogy Jóska már egyszer volt szanatóriumban s a kúra nem hozott eredményt — nem teszi kilátástalanná a mostani próbálkozásunkat. Annak idején az elvonási kísérlet a régi sémák szerint történt, most pedig Freud vezetése az, amitől sokat várhatunk.

Kedves Desiré kérlek, hogy ha te valami pozitív okot is tétélezel föl a betegség okául és kiindulás pontjának — ne szólj erről J.-nak. Ez esetleg ellenállást vált ki s minden nehezebben megy. — Az ötleted — a szereteted, amivel bajával foglalkozol és segítséged ajánlod föl — komoly hatással lesznek rá.

Fontos, hogy mielőtt Freud kezelésében szanatóriumban legyen.

8-án hadi jótákonny célra ünnepély lesz Iglón. Egyik szavaló hölgy verset kért. Én a te Zongora c. költeményed ajánlottam. Tudtommal azonban kötetben nem jelent meg. Kérnélek, hogy írasd le és küld el a verset, ha nincs ellene kifogásod. Ha kötetben van küldesd el kérlek a könyvet.

Szeretettel ölel

tisztelő barátod

Rajz Sándor

17.

1916. III. 31.

Kedves Desirém!

Józsai ma írt nekem: hamarosan Szabadkára jön nagyanyánk meglátogatására. Azt válaszoltam, hogy: *jöjjön még e héten*, de heletőleg *egyedül*. Ha így történne, táviratilag értesítelek lakásodra s itthon aztán a többi komplikációkat

is tisztázhatjuk. — Nagyon kevésbé bízom, hogy J-nak lehetséges ez útra elindulni. Mégis, pár nappal az odautazásod előtt kérj tőle értesítést, hogy otthon találd-e, nehogy épp akkor menj, mikor itt van. Különben helyesnek tartanám, ha kérdést intéznél hozzá, hogy nem készül-e a mostani napokban Pestre jönni, mert fontos megbeszélése volna veled. Megtörténhet így, hogy Szabadkára Pesten keresztül jön, s akkor jó eredmény sugárik tervünk elé.

Rajz, egyidejűleg, Pesten folytatott beszélgetésekről és elhatározástokról írt. Ezek az új tervekre nézve jelentéktelenek s a te szándékaidra is, mert ő a dolgot nem ismeri oly tiszta világításban, mint te. Különben, ha módod volna veled beszélni, elmondanám ugyanazokat, mint neked, mert bízom titoktartásában, — de levélre ily nehéz dolgokat nem bízok. (Tehát egyenlőre Rajzzal az új megoldásokról *levelezni* nem is lehet.)

Mellékelve igen szomorú dokumentumot küldök neked. Kérlek égesd el. Ez tipikus és nagyon jellemző. Tanulmányozd.

Ha *csak* Józsinak akarsz írni, kettős borítékba zárd leveled, belsejt J-nak címezd, külsőt Czollner Lajos gyógyszerésznek. Ez az én módszerem is már.

Ezerszer ölel
Dezső

18.

Április 1. 1916

Kedves Dezsőke,

Új kedvet gerjesztett bennem most érkezett leveled. Mert — be kell vallanom — multkor beszélgetésünk után nagyon csüggeteg voltam és úgy éreztem, hogy ez a tragédia végzetes lesz reám is, megtépi — talán egész életemre — az én szárnyaimat is. Okos önzésből akarok cselekedni, gyökeresen és jószágon. Minden áron Szabadkára kell hívní Jóskát, hogy beszéljessünk veled, ketten. Én akármikor lemegyek. Azonnal sürgönyözz, mihelyt tudod, hogy mikor érkezik oda.

A probléma most már csak is az, hogy beszélhessünk veled. Én *biztos vagyok abban*, hogy sikerül jó útra térítenünk.

Ma írtam neki egy levelet: — közönyös tárgyokról, családi dolgokról és az ő ifjúságáról.

A levélboríték, amit elküldtél, mihelyt kinyitottam a leveled, szemet szűrt nekem. Megdöbbenve néztem rá. És még mindig nagyon nagyon szomorú vagyok.

Rajz Sándorral csak általánosságban levelezek Jóska ügyéről.

Öllélek
Desiré

19.

Budapest, 1916. húsvét hétfőjén

Kedves Dezsőke,

Levelednek igen megörültem. Ha J megérkezik, azonnal táviratozz, hogy idejére otthelhessek (minthogy most csak egy gyors vonat van), vagy tekintve a háborús táviratozás lassúságát, leghelyesebb lenne, ha *interurbánnal telefonálnál*. (Az interurbán telefon újra megnyílt.)

Ekkor egyszerűen kéred *Budapestet*, még pedig *vasárnap és hétfő* kivételével délután 1/2 6 — 1/2 8 ig, a *Világ szerkesztőségét*

58—00,

amikor is *személyesen* beszélhetek veled; *vasárnap kivételével* naponta reggel 9 — 12 ig s délután 3 — 7 ig a *Világ kiadóhivatalát*

81 — 90,

amikor is Frida kisasszonyt kéred a telefonhoz s meghagyod neki, hogy azonnal küldjön hozzám (a költségemre) egy boyt. Ez a mulatság mindössze 2 koronába kerül — gyors és biztos. Közzöld azt is előreláthatóan meddig marad J., nehogy izgatódjék a vasúton. (?)

Most már csak az a fontos, hogy J.t. okvetlenül lehozd. Talán írj, vagy sürgönyözz neki egy vakhírt. Az ilyen megbocsátható, ha számba vesszük, hogy milyen betegről van szó és hogy másként nem hajlandó lejönni.

Én — bár nem ismerem az ismeretleneket, csak sejtem — nagyon amellett vagyok, hogy egy bizonyos ponton, miután J.t. már alaposan megdolgoztuk, tisztán a helyzet megvilágítására és ünnepélyességének emelésére, édes apádat is vonjuk be az akcióba. Én tudom, hogy az egész csomópontja ő — és talán az ő bevonása maga is meghozza J. gyógyulását, vagy legalább is elhatározását. Ami édesapád magatartását illeti, vedd számba, hogy én is jelen leszek s én tudok vele beszélni négy szemközt is, ha kell, jóságosan, okosan és tapintatosan.

Úgy érzem, hogy sikerül mindent elérni, mihelyt J. nálad lesz. Semmi fondorkodás és gonoszság nem vághatja el tisztességes és igaz szándékunkat.

Öllelek
Desiré

20.

Budapest. 1916. április 14.

Drága Dezsőkém,

leveled végtelen örömet gerjesztett bennem. Okvetlenül sürgönyözz, mihelyt J. megérkezik, bármily körülmények közt elmegyek meglátogatni. Az én szárnyamat J. betegsége és sorsa lankasztja. A küzdelem, a harc, a verekedés nem. Minden áldozatra hajlandó vagyok, csak hogy J.t. megmentésük.

Én írtam neki — közel két hete — általános dolgokról egy szeretetteljes levelet, de csak tíz nap mulva válaszolt rá egy képeslapon, igaz, hosszan, de sok részt (?) mentegetőzően és kitérően. O. főzés művészetét dicsérte és a kiskutyáját. Levele igen igen elszomorított.

De a tiéd most új erőt öntött belém. Ha J.t. sikerül lehoznod, akkor nyert ügyünk van. Lehetetlennek tartom, hogy mi ketten — egy egész napon át — meg ne tudjuk győzni, meg ne tudjuk rikatni (?) a reménységünkkel és a szeretetünkkel.

Nagyon sietek feladni a levelem. Előre.

Öllelek sok reménnyel

Desire

21.

Április 21.

Kedves Dezsőke,

valamelyik napon — vagy héten — szeretnék egykét napra Bécsbe menni.

Minthogy azonban sürgönyöd állandóan, izgatottan várom, lemondok újtervemről. Kérlek azonban értesíts, jön-e Jóska, vagy legalább is van-e egy kevés remény a lejövetelére? Ezt a beszélgetést döntő fontosságúnak ítélem.

Még egy szivességre kérek: a mellékelt levelet add át bizalmasan Szabó Batancs István tanár úrnak, közös barátunknak.

Öllelek

Desiré

22.

Budapest. 1916. május.

Drága Dezsőkém,

ígéretem szerint beszámolok édesatyád látogatásáról, helyesebben a látogatás eredményéről.

Vasárnap délután félháromtól félhatig beszélgettem vele és Ilonka néniével. Körtörfalazás nélkül térhettem rá az ügyre. Láthatóan mélyen érdekelte és mindvégig szívesen foglalkozott vele.

Másnap délelőtt egy kávéházban találkoztunk és együtt elmentünk a klinikára. Moravcsik tanár kedvesen fogadta, de csak tanácsot adott, melyet valószínű helyesnek kell tartani. El kell vonni tőle a szert — itt más mód nincs. És ez sokkal egyszerűbbnek látszik most, mint mikor mi a lélektani okok boncolásába belefáradtunk. Hidd el, meg fog gyógyulni. Hat hét alatt mentes lesz minden méregtől. És aztán kezében lesz az élete.

Apád nagyon nagyon szereti Józsit. Megható, férfias és nemes módon. Megállapodtunk, hogy levelet ír neki és megkezdni a vele való tárgyalást.

Legközelebb — egy két héten belül — lemegyek hozzád. Addig is értesíts a fejleményekről.

Ölel

Desiré

23.

Budapest. 1916. május 9.

Kedves Sándorkám,

az a terv, melyet Jóska meggyógyítására kieszeltünk, teljesen naivnak és hasznavehetetlennek bizonyult. Ha visszagondolok rá, most is mosolyognom kell rajta. Bár csak ilyen egyszerű lenne a dolog. Én azonban azóta szakadatlanul dolgoztam, érdeklődtem s megismervén Jóska körülményeit, melyeket te nem ismersz s melyeket levélben — már a hosszadalmas és szövevényes voltuk miatt sem — tárhatok fel, arra határoztam el magam, hogy gyökeresen beenyúlok a darázsfészekbe. Sokkal nehezebb feladatot vállaltam így, mint azzal az úttal, melytől csak egy kis színpadi hatást vártam.

Hidd el, drágám, oly sötét dolgok tárultak fel szemem előtt, melyekre minden képzelő erőm mellett se számítottam. Én az első nagyon határozott lépést *pár nap mulva* meg is teszem, melynek mindenképen kell hogy foganatja legyen. Egy hónapon belül pedig teljes sikernek kell koronázni a közös fáradtságunkat.

Jóskát — ennyit elárulhatok — áldozatnak látom: a legszomorúbb és legártatlanabb áldozatnak, kit valaha láttam. De sok erőt és szeretetet érzek magamban, hogy megmentsem.

Szomorúan ölel

Desiré

24.

Budapest. 1916. június. 16.

Kedves Józsi,

nagyon megörültem levelednek. Azonnal válaszolok rá. Meg kell jegyez-nem, két napig kalandozott, míg hozzám ért. Mert már nem lakunk régi lakásunkban. Egy földszintes kedves, vidéki-színű és ízű lakásba költöztünk, a Lógodi utcába (I Lógodi utca 1 földszint.) Van nagy-nagy üvegezett verandánk, mely — miért? — mindenkit a gyermekkorára emlékeztet, van kapukulcsom. van bodzafás kertem, van egy rejtekajtó, melyen egyenesen a Várba lehet jutni. Kevés ily stílusos írófélnék való lakás van itt, ezen a nem szép Budapesten. Most a kisfiam, aki már 15 hónapos, künn szaladgál a verandán. Sok mindent beszél már. És engem szeret legjobban. Órákig eljászom vele.

Különbem itt küldöm az arcképét. Nem megőrzésre, mert ez egy gyűrött, másnak szóló levelezőlap, csak megtekintésre. Laci öcséd vette fel, Szabadkán. Majd kapok tőle új képeket is.

Ilona majdnem teljesen egészségesnek mondható. Lázmentes és kövér.

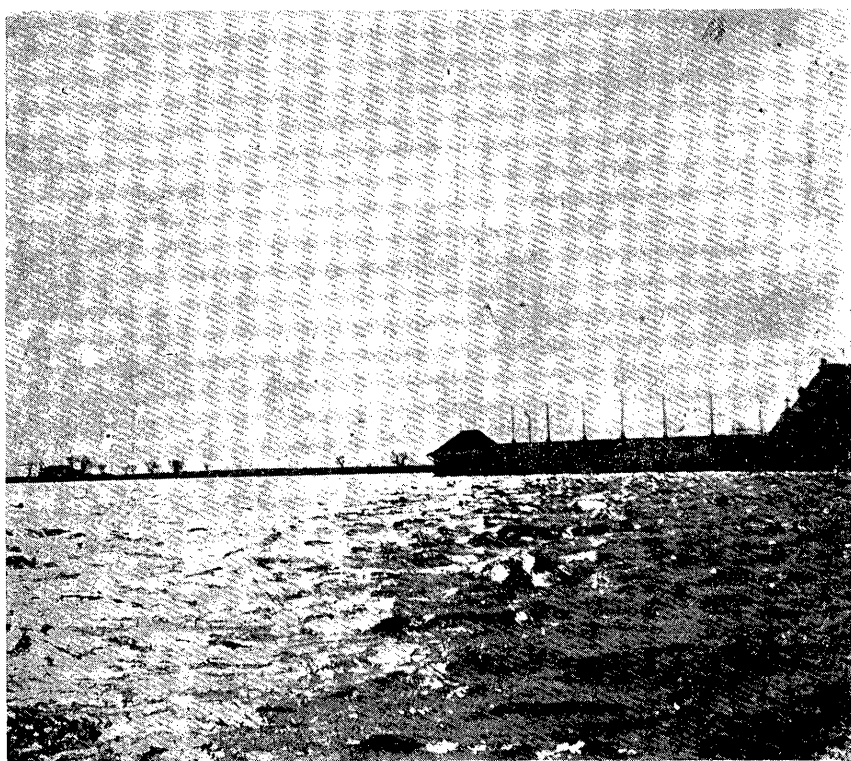

Palicson, a tizes évek közepén Karinthy Friggyessel

Baráti beszélgetés a tó partján

A »tündéri tó«, amilyenek még a költő látta

E beszámoló után pedig örömmel térek vissza Hozzád, akit annyi idő óta nem láttam és akit igazán fájdalmasan nélkülözök. *Sénkim sincs barátom*. Sívár, kopott itt a levegő. És hogy a leveled megkaptam jól éreztem magam, sokszor egymásután elolvastam, a régi időkbe képzeltem magam. Ma délután pedig nekem is kedvem van hosszú levelet írni.

Akárhova megyek, nem múlik el nap, hogy ne érdeklődnének irántad. Hidd el, nekem már szinte fájó is a szeretetnek ez az ostroma. Vajjon van e jogod megbújni egy falu fái alatt és kiszakítanod magad a kényelmedért azok köréből, kik szeretnek téged? Természetesen önzőn szeretnek. Mert akarnak tőled tudományt, ötletet, költészetet, könyvet. Ha akarsz rám hallgatni, adok egy tanácsot. Jőjj fel rövidesen Pestre. Én a környéken — lombok közt, hegy alján — segítek neked egy stílusos lakást keresni, mely a városi kényelmet egyesíti a falusi nyugalommal: Itt nagyszerűen dolgozhatsz és élhettek mindketten. Gondold meg a dolgot és azonnal írv.

Juliusban szabadságra megyek. Nem utazom el sehová — legfőleg pár napra, Hatvanba, Hatványhoz, ki már egy éve hív. Multkor Karinthy is künn volt nála vagy két hétig. Lenne e kedved erre a kirándulásra? Hatvány újra szereti az írkat. Te rólad sokszor beszél.

Nagyon örültem annak is, hogy könyved kiadásával foglalkozol. *Kner* Imre — az öreg fia — igen képzett, pompás fiatalember, ki Berlinben tanult és a lipcsei könyv kiállításon mint egyetlen képviselte a *magyar könyvészetet*, (a pesti cipészek *nem mertek elmenni*), de ő aranyérmet kapott. *Kner* komoly irodalmi tervekkel foglalkozik. A magyar *Inselt* akarná megcsinálni, magas irodalmi színvonalon. Nagyon természetes, hogy kapva-kapna novelláskönyved után és igen jól megfizetné. Én a *Tintára* eddig 500 korona *előleget* kaptam (ami magyar viszonyok közt sok) és egy igen előnyös szerződést. Te okvetlen kapnál tőle 700—800 koronát új novelláidért. Derék, értelmes ember.

Rögtön a levél megírása után írok neki és megteszem az ajánlatot. Kérlek, *már is állítsd össze a könyved*, mert nekem is érdekem, hogy ebbe a vállalatban csak olyan írók jöjjenek, kik írók. Most a háborús viszonyok miatt nehéz a helyzete, de őszre ki tudja hozni a könyvet, mely — oly rég óta nem jött tőled semmi, a *te indolenciád folytán* — szenzáció lesz és öröm mindnyájunknak.

A *Tintáról* való soraid jól estek: köszönöm. Én azonban arra kérek írd meg szegény, boldogult nagyanyádról szóló témád. Mindig *hazulról* hoztad a művészeted. Azok a sorok, melyeket nekem írtál, már magukban is meghatóan szépek.

x

Drága, drága Jóska, írv nekem, részletesen, mindenről. Ami napi életem illeti, sokat kell dolgoznom, éjjelnappal, a háborús drágaság miatt, hogy megélhessek. A második pótsorozáson bevettek, azóta a Világ felmentetett mint nélkülözhetetlent. Őt ember helyett dolgozom. Nagyon szeretnék látni. Írv. Olgát téged sokszor üdvözlünk. Ádámka is.

Desiré

Desiré

25.

Budapest 1916. július 20.

Drága Józsi.

szabadságon vagyok, véletlenül mentem be a szerkesztőségbe. Így került kezembe leveled. Nagyon megörültem neki. Mert hosszú, első levelemre eddig *nem érkezett válasz*. Vajjon csakugyan feladtad e a levelet? elkallódott volna a postán? Mindenesetre nagyon sajnálom.

Örülök, hogy az a kis cikkem megnyerte tetszésed. Minden dolgom csakugyan közeledik a *realitás* felé. Semmit se nézek le annyira, mint a *hangulat irodalmat*, melyet a pesti kereskedő segédek annyira átélnek és meg-

éreltnek képzelnek — ezt a könnyű cukrászkodást, ezt az örökös habkeverést, ezt az ellenőrizhetetlen játékot. Krudy Gyula és Szép Ernő képtelen elmozdulni innen. Mind a kettő igen tehetséges ember. De egyikből se lesz semmi.

Újabbán írtam egy hosszabb novellát a *Nyugatnak* egy gyomorrákos vendéglősről. (Szabadkán élt — gyermekkori emlékem — Pissarevics bácsi, ki a régi házunkban lakott.) Pontos, egyáltalán nem magyar, nem »pesti«, analízisem — azt hiszem — újság lesz. Másként igen erősen fordítanak németre. A bécsi lapokban minden héten jön tőlem valami. Georg Müller, a müncheni kiadó pedig elfogadta kiadásra új könyvemet — elbeszélések — *Verpeléty* ez a német címe is.

Ennyit magamról. Fiaccám már sokat beszél, nagyon szeret engem. De nagyon. Én velem alszik el, és liheg — a szó szoros értelmében a gyönyörűségtől — ha lát, vagy megfog. Erectiokat is észleltem már nála. Ilona kissé kétségbe van esve. Kérdeztet, mit tegyünk vele? Nem homoszexuális hajlamra vall e ez?

Feleségem jól van. Láza nincs. Kövér.

Az operett-terv *igen tetszik nekem*, szívesen és pontosan dolgozom veled, ezennel pedig *férfi becsületszavam küldöm neked*, hogy soha senkinek se szólok róla, sem a sujtét nem árulom el senkinek. Pontosan és kedvvel dolgozom. Rendelkezz velem. Azonnal íj. (De ne a redakcióba, mert ott, ellopnak mindent NB. Hová küldted a hosszú leveled?) Szeretnék *pénzt szerezni veled*. Siessünk.

Knernek azonnal íj. Mért nem dolgozol? Alig várják, hogy kirukkolj valamivel.

Csókollak. Ilona csókolja feleséged, én sokszor üdvözlöm

Desiré

26.

Budapest 1916. szeptember. 19

Kedves Dezsőke,

egy szomorú őszi hajnalon, mikor nem tudok elaludni, villanylámpával írom neked ezt a levelet.

Mi újság? Én Jóskaival levelezésben voltam, de a kapcsolat megszakadt. Nem az én hibából. Ő két levelemmel tartozik. Hosszú, igazán érdelemes levelemre választ se kaptam. Azaz csak egy kártyát írt, melyen kérdezte, megkaptam-e az ő válaszát? (Amit bizonyára meg se írt, el se küldött.) Aztán egy operetthez kért társszerzőnek. De nem avatott be tervébe, miután felajánlottam munkásságom.

Édes fiam, íj, hogy és mint áll az ügy. Ne csüggedj; nekem sokszor az az érzésem, hogy vége a világnak és becsukják a boltot.

Ölel igaz barátod

Desiré

27.

Budapest, 1917. július 21

Kedves Józsi,

Cikkednek nagyon megörültünk mindnyájan. Kivánságodra jelzetlenül közöljük le a jövő héten. Annak is örülünk, hogy életjelt adtál magadról, és mindnyájan elvárjuk, hogy a Pesti Napló új gárdájában jó katona — vagy katona orvos — leszel. Novellát kér Liptai szerkesztő, minnél hamarabb. Okvetlenül küldj, igen jól fizetik, kezd el újra a munkát, hidd el, csak *el kell kezdeni*. Akkor megjön a kedved.

Hosszú leveledet, de főként a novellát várva sokszor köszöntelek beneteket.

Desiré

Kedvesek —

sokszor köszönjük újévi üdvözlőketek (!), mi is minden jót nektek. Józsi mért nem ír nekünk, a »Pesti Napló«-nak és az »Eszendő«-nek, melynek a szerkesztője vagyok? (Páratlanul érdekes lesz) De a második számba tőle kellene novella: *Okvetlen* küldd el, drága Csáth Géza, hidd el nagyobb szenzációja nem lenne a magyar irodalomnak, mintha te oktan és jogtalan hallgatás után megszólalnál. Mindkettőtököt sokszor üdvözlünk, mindhárman, Adámkával együtt.

Desiré

Budapest. 1918. június. 11.

Kedves Jóska —

levelednek — és főképp novelládnak — nagyon megörültem. A novellát már le is adtam a nyomdába, szedni, hogy a jövő számába (a juliusiba) az *Eszendő*nek közé tegyem. Finom, pontos lélekrajza egy dementia precocnak (Vagy patanoiának?), teljesen letompított színekkel, tökéletes *impassibilité*-vel. Mennyire kár, hogy sokáig ok nélkül hallgattál.

Kedves, kedves Jóska hidd el igen-nagyon szeretlek s hidd el azt is, hogy *teljesen és minden tekintetben* megbizhatsz bennem. Kérésedet azonnal teljesítettem, a *lehető legmesszebb menő diszkrétcióval* írtam Lendvay Károlynak, ki most utazott ki, hogy a kérdéses gyógyszert szerezzé meg és hozza el, mikor pár hónap múlva hazajön. (Vagy megbízható emberrel küldesse haza.) Meglátom, hogy mit válaszol. Ha ő nem lenne elég ügyes, akkor van több barátom, kit újra megbízhatok.

Szükségtelen hangsúlyoznom, hogy minderről soha senkinek se szólok, amint eddig se beszéltem, sőt a hírt határozottan megcáfoltam, bár immár évek óta tudom. Azt is hozzáteszem: évek óta *állandóan* nyomott miatta a kedélyem. A mi együttindulásunk öröme elveszett általa. Nem akarom neked leírni, hogy mennyit foglalkoztam azóta veled és miket igyekeztem elkövetni, hogy a gyógyulásodat biztosítsam. Hitttem és kiábrándultam közben. De be kellett látnom végül is, hogy a *gyógyulásod kulcsa csak is te nálad van*, aki okos és jó ember vagy, neked kell elhatároznod magad arra, hogy *nem holnap*, hanem *ma*, nem a *háború után*, mert ez *hazug halogatás*, hanem *rögtön* alapos és becsületes kúrának veted magad alá. Térj vissza, drága barátom, közénk. A te kiválóságodra és nagy-nagy tehetségedre szükségünk van. Ne hozz fel okokat a terv ellen. *Semmi se ilyen fontos*, mint ez. *A kúrához való pénzt huszonnégy óra alatt elő teremtem*, melyet te *gyógyulásod után* letörlesztesz a kölcsönzőnek. Azonnal válaszolj levelemre, ne pedig hónapok múltán. Becsüld meg az én *önzetlen, semmire se számító* szeretetemet.

Apám egészséges, kutyabaja, egy kis véredény-elmeszesedés és egy kis kevés zavart okozó compensált szívbajon kívül, mi is jól vagyunk. Adámka csodálatosan kedves kölyök. Télen difteritisz volt nálunk, nagy szérumbetegséggel és myokarditisszel, de ma semmi baj. Két régiebb arcképét itt küldöm — az újak most készülnek — Szeretném, ha az életet vinné hozzád az a kisember, kit annyira szeretek, mint a közös ifjúságunkat.

Még egyszer: *gyors választ kérek*. Lendvay választát azonnal közlöm. Bár szükség se lenne már arra a gyógyszerre, amit szedsz.

Ölelek és csókollak, Olgát mindketten sokszor üdvözlöljük

Desiré

Utóirat. Közölnöm kell veled, hogy egy bécsi szanatóriumban tudok helyet szerezni, hol senkise ismer. Én láttam multkor egy elvonási kúrát. Ezek foko-

zatosan szoktatják le a beteget, de *egy hónap múltán* már gyógyultnak tekinthető. Harminckét éves vagy, fiatal, erős, szánd rá magad, pakkolj és utazz fel, sürgönyözz.

Öllelek újra D.

Árpit kinevezték a szegedi gyermekmenhely főorvosává. Fölmentése késik. Most kaptam tőle levelet, hogy az olasz fronton *megsebesült*. Gránát-szilánk: csapódott a halántékába. Sebe kicsiny és jelentéktelen. Innsbruckban fekszik:

30.

Budapest, 1918. június 23

Drága Jóska —

megkaptam két utolsó leveledet: utasításodhoz híven járok el. Egyelőre nem tudom, milyen eredménnyel, mert — mint értesülők — a hiány igen nagy.

Fontosabbnak tartom az elvonást: ezt meg kell tenned. Bécsben Wagner Jaurek* professzor; Kraft Ebbing** utóda, személyes ismerősöm s bejáratos vagyok a klinikájára. Akármikor nagyon szívesen fogadna. Klinikáján állandóan mesteri *kimélettel* csinálja az elvonási kúrát. 4 hét alatt készen vagy. Az istenre kérek, jöjj fel hamar, de elsejéig, mert aztán elutazom, én fölkiérlek s mint egészséges ember mehetsz haza. A születendő gyermekekre nézve is fontos ez.

Itt nincs idő a halogatásra. Amit szenvedélyed védelmére hozol fel, mind hamis az érv. Szemben neveltséges és gyermeces védekezés az, hogy a morfiumhalál a legkellemesebb és az általa okozott öröm ingyen van. Dehogy van ingyen. Amit mi egészségesek a napfénytől és az élettől és a fürdéstől kapunk, azt te a méregtől szerzed. Hamis a logikád. De gyógyulásod egy hónap alatt megtörténhetik. Az ifjúságunk emlékére, a gyermekkorunk boldog játékaikra kérek, jöjj *azonnal*. Én elkísérlek, veled maradok, ha akarod s te egészségesen térsz vissza. Azonnal válaszolj.

Öllelek:

Desire

Címem: I. Tábor utca 12. (Ide írj)

31:

1918. június 25: kedd este:

Drága Jóska,

leveled végtelenül megdöbrentett és elszomorított. Lásd, lelke, milyen szomorú kényszerhelyzetbe jutottál: im, hogy nincs igazad, amit multkor az öröm filozófiájáról írtál, merő önámítás. Ez a plusz csupa minusz: csupa szenvedés.

Dé én nem akarlak téged olcsó iskolai bölcseséggel untatni. Szenvedsz: veled vagyok és segítek rajtad, amint gyenge erőm engedi.

A rpteket átadom az illető helyeken s pár nap múlva tudok majd szerezni, ha lesz szerencsém, de előre jelzem, csak keveset, merthogy a drogue mindenütt fogytán van. Lendvay akciójában bizom, de sajnos a levelek lassan forognak, különösen a mostani körülmények között. E hó elsejéig mindenestre tudok valamit, addig a pesti patikákat is fölkatatom, és pontosan értesítelek mindenről.

* Wagner-Jauregg, Julius, Ritter von

** Krafft-Ebing, Richard, Freiherr von

Ellenben mindennél fontosabbnak tartanám azt, ha te feljönneél, még elseje előtt, és együtt megbeszélneék az elvonási kúrát. Hidd el, ez minden-nél többet érne. Lehetséges a dolog és könnyű és majdnem szenvedés nélkül megy. Hihetsz nekem. Az eredmény biztos. A kényszerűségből húzz hasznot, Mert itt az idő. Ne habozz. Mindenemmel melletted vagyok, isten engem úgy segítjen.

Jőjj fel, sürgönyözz, mikor várhatlak? Semmire oly fontos, mint ez. *Itt mindent elintézőnk együtt.* Lakáscímem: I Tábor utca 12. Lakásom telefonja: 128-85. Olgával együtt jőjjetek. Egy hónap múlva egészséges vagy ...

Öllelek

Dide.

32.

Budapest, 1918. június 27.

Kedves Dezsőke —

J.val utóbb gyakran levelezem. Egy novellát is küldött, Dénes Imre címűt, melyet az Esztendő augusztusi számába le is közlök. Gyakrabban keres fel azonban levelekkel, melyekben drogueot kér, kétségbeesett fohászodással Ugy érzem, itt a pillanat, mikor erőlyesen fel kell lépünk s minden eszközzel be kell vinnünk egy bécsi szanatóriumba. Elég a kapkodásból és sopánkodásból. Most már csak *magamban* bízom. Én vezetem az akciót s *mindenért felelős vagyok*.

Téged csak támogatásra kérlek. Elsején, vagy másodikán Szabadkára megyek, ahol kisfiammal egy hónapot töltök. Azonnal írj szabadkai címemre, mikor jössz veled szeretnék pár óráig tanácskozni, aztán azonnal munkához látok.

Schuster Gyula hazajött a fogságból, aki teljesen mellettem áll. Bécsbe viszem Jóskát Wagner Jaurek zárt szanatóriumába. Ha kell, erőszakkal. Elpusztulni hagyni, lehetetlenség.

Írj, drága Dezsőke, azonnal s jőjj minél előbb. Ha lehet, sürgönyözz.

Ölel

Desire

33.

(1918)

(...)

Drága fiam, nagyon nagy örömmel vettük a hírt, hogy gyermeked születik. De most már nem szabad késlekedned az elvonással. Most kell megtenned, míg meg se született, míg kicsiny.

Kijelentem, hogy semmiféle M. vagy P. vagy O. nem pótolhatja az apai örömet. Nincs ennél különb életösztönző és bódító.

Határozd el magad — egykettő. Egykor nagyon hálás leszel nekem, ha megfogadod sürgető tanácsom.

Régi szeretettel ölel

Desire

I. Tábor utca 12. Tel. 128-85

Jőjj fel, — mikor jössz? — értesíts. *Mindent elintézek.* Olgát sokszor üdvözlöljük.

Dide Ilona. Ádám

Budapest, 1918. október 9

Drága Józsim —

sürgönytök nagyon megörvendeztetett. Tehát apa vagy. E rövid és értelmetlen élet egy furcsa, mély és vigasztaló dolgát ismered meg. Lányod van. Hogy hívják?

Most igazán élned kell, drága Józsi, egészségesnek kell lenned. Ez az élet záloga.

Haladék nélkül, mihelyt felkel Olga, azonnal jőjj fel. A béke is itt van, kétségtelenül, el nem távolíthatóan.

Én hiszek az életben. Örülök. Mind a ketten, nem mind a hárman üdvözlünk mindhármatokat

Dide
Ilon
Adámka

THOMAS MANN ÉS KOSZTOLÁNYI DEZSŐ KAPCSOLATA

A magyar nép, főleg annak kultúrája és történelmi, kevésbé társadalmi való-sága, Thomas Mann számára szinte egész élete folyamán vonzó volt. Hat alkalommal látogatott el Magyarországra, és annak is tudatában volt, hogy Magyarország egyike azoknak az országoknak, hol a művészek és azon túl az olvasóközönség zöme igen korán felismerte írásművészetének szépségét és értékét. Fia, Golo Mann, így vall apja magyarság iránti vonzalmáról: »Dass mein Vater zu Ungarn ein sehr starkes Verhältnis hatte, sein, nach Öster-reich, stärkstes Verhältnis zu iregendeinem osteuropäischen Lande, davon bin ich überzeugt.«¹ Az utóbbi évek folyamán Thomas Mann kapcsolatai a ma-gyarsággal mindjobban megvilágításba kerülnek, látogatásainak történetét is jól ismerjük.² A magyar germanisták előtt újabb feladatok állnak: a Thomas Mann műveiben fellelhető magyar vonatkozású adatok tisztázása, Mann és a magyar művészek, kritikusok és művészetpártolók kapcsolatainak tanulmányo-zása és a Thomas Mann-hatások kimutatása a magyar irodalomban. E munka szerény hozzájárulás a második témakörhöz.

Thomas Mann először 1913. december 5-én érkezett Budapestre. Az ekkor 38 éves író már ismert alkotó, mögötte nagy családegénye, az első igazán sikeres elbeszélések. Ezek közül a művek közül néhány már a magyar olvasók előtt is ismert volt, valószínű, hogy Kosztolányi is olvasott közülük néhányat Thomas Mann-nak az Egyesült Államokban levő, erre vonatkozó útijegyzetei szerint kettőjük első találkozására december 6-án került sor.³ Győri Judit azt írja, hogy a két író valószínűleg aznap délelőtt a Parlamentben ismerkedett meg egymással, együtt ebédeltek, közösen sétáltak és vásároltak cipőt Mann-nak, a felolvasás után pedig együtt vacsoráztak a szállóban. Mann másnap újra Kosztolányiékkel ebédelt, este a költő társaságában járt a művészklu-ban. Az a benyomásunk, hogy Mann első rövid tartózkodása folyamán a két alkotó között olyan kapcsolat alakult ki, amely túllépte a szertartásos udvari-asság határait. Ehhez nagyban hozzájárult Kosztolányi jó nyelvismerete, vala-mint közismert társalgási adottsága és készsége. Mann ekkor szerzett benyo-másairól írásos feljegyzésünk sajnos nincs, míg Kosztolányi 1922-ben és 1935-ben írt emlékezései arról vallanak, hogy Mann művészként s emberként egya-ránt nagy hatást gyakorolt rá.^{4,5} Egyszerűnek és közvetlennek tartja. Írásos adatunk arról nincs, hogyan alakult kettőjük barátsága-ismeretsége a legköze-lebbi találkozásig, amelyre 1922 januárjában került sor, amikor is Mann má-sodszer látogatott el Magyarországra. Az első találkozás alkalmával kialakult kapcsolatra talán az a legjellemzőbb, hogy két intellektuális, polgári szármá-zású és hasonló világgéppel rendelkező író találkozott egymással. Nem sokat

tudtak egymásról, mindenesetre Kosztolányi ismeretei Mannról sokkal bővebbek, úgyhogy azt mondhatnánk, kapcsolatuk spontán és kölcsönös rokonszenven alapult, de hiányzott belőle a mélység, egymás nézeteinek alapos ismerete, azaz sok szempontból felszínes volt. Ezt igazolja az is, hogy nyoma sincs a levelezésnek e találkozás után. A kapcsolat további alakulását a későbbiek folyamán már nem tisztán csak az emberi momentum formálja, hanem a művészet területén megvalósított teljesítmény is. Egymás műveinek alaposabb megismerése és kölcsönös terjesztése nemcsak bővíti, hanem mélyíti is kapcsolatukat.

Kosztolányi nagy örömmel üdvözölte Mannt második látogatása előtt.⁶ Ezzel az írásával nagyban hozzájárult magyarországi népszerűsítéséhez. Jellemző, hogy védelemébe veszi a *Betrachtungen* egyes nézeteit. Mannra a húszas évek elején politikai nézeteinek felülvizsgálása a jellemző. Kosztolányi viszont ekkori életéről Halasi Andorhoz 1920. november 15-én írt levelében így vall: »Ma nem vagyok népszerű. Mindenki engem támad, csoportokban fognak ellenem, mert nyíltan a magyar ügy mellé szegődtem s irodalmi ellenségeim, kik a munkát és tehetséget nem tudták elviselni soha, elérkezettnek érzik a pillanatot, hogy kisebbítsenek. Hadban állok a hivatalos irodalommal, a *Petőfi Társasággal*, honnan az irodalmi műkedvelők miatt kiléptem, a pesti divatosokkal, öregekkel és fiatalokkal egyaránt.«⁷ Ez a néhány sor őszinte vallomás az írói és emberi magányosságról. Az idézet azonban nemcsak a magányosság példázása, hanem kifejezi Kosztolányi politikai helyzetét is: a konzervatívok számára haladó, a baloldaliak számára pedig maradi volt, akárcsak Mann saját hazájában. Világnézeti fejlődésük ekkor egy szinten áll; érthető, hogy ennek eredményeképpen kapcsolatuk szorosabbá válik. Ezt bizonyítja a gyakori levélváltás, a tanácskérés, egymás műveinek alaposabb megismerése és értékelése. Egyébként Kosztolányi Mannt üdvöző írása tisztelgés Mann emberi egyénisége és művészete előtt. Újra találkozik a két író, sokat vannak együtt. A Nyugat közli a *Varázshegy* egyik fejezetét Kosztolányi fordításában.

Mann harmadik felolvasóújtjára 1923 áprilisában érkezik Magyarországra. Nyilatkozatában, melyet ekkor a magyar irodalomról adott, megemlíti, hogy ismeri Kosztolányi művészetét. Kosztolányi ez alkalommal gyakran tartózkodhatott a nagy német író társaságában. Kapcsolataik elmélyültek; erről tanúskodik gazdag levelezésük a húszas évek első feléből. E látogatás alkalmával értesült Mann valószínűleg arról is, hogy műveinek magyarra való átültetésével igencsak foglalkoznak a fordítók; Kosztolányi például a *Tristant* fordította magyarra. Ugyanakkor felmerült annak a lehetősége is, hogy a *Véres költőt* németül kiadják. Kosztolányi eljuttatta Mann-nak a regény német nyelvű fordítását, amelynek megérkezéséről Mann egy 1923. május 23-án keltezett levelezőlapon értesíti őt.⁸ Mann 1923. június 4-én írt levelében, miután a művet elolvasta, elismerőleg szólt róla.⁹ E levél szerepelt a német kiadás előszavaként. Mann 1923. június 16-án küldött levelezőlapja szintén a *Nero*-regénnyel áll kapcsolatban.¹⁰ A két Mann-levél között valószínűleg Kosztolányi is írt levelet, de az ismeretlen számunkra. A magyar kiadók a német író műveinek kiadása iránt mind nagyobb érdeklődést mutattak. Ezzel foglalkozik Mann 1923. november 24-én Kosztolányihoz írt hosszabb lélegzetű levele.¹¹ 1923 decemberében szerződést köt Mann és a Dante kiadó. Az aláírt szerződést Mann a következő levél kíséretében juttatja el a kiadóhoz:¹²

München 22. 12. 23.

Sehr geehrte Herren,

anbei der unterschriebene Kontakt über »Königliche Hoheit«. Ich bitte, das Honorar für die ersten 2000 Exemplare sogleich nach Erscheinen auf mein Konto bei der Rhätischen Bank, Arosa, Graubünden, Schweiz, zu überweisen.

Hochachtungsvoll
Thomas Mann.

Magyar fordításban:

Igen Tisztelt Urak,

mellékelem a *Királyi fenségről* aláírt szerződést. Kérem, hogy a tiszteletdíjat az első 2000 példányra a megjelenés után nyomban utalják át a Rhätische Bankban, Arosa, Graubünden, Svájc, levő számlámra.

Tisztelettel,
Thomas Mann.

A fenti levél fényt vet az 1923. november 24-én Kosztolányihoz intézett Mann-levélben felvetett néhány problémára.¹³ A *Királyi fenség* valóban a Dante gondozásában jelent meg. Valószínűleg ez év végén írt Mann a Pesti Hírlapnak Kosztolányi útján a magyar irodalomról: ez alkalommal is elismerően nyilatkozott a *Véres költőről* és alkotójáról.¹⁴ Győri Judit 1924 februárját tartja valószínűbb időpontnak.

Az 1923-ban megindult gazdag levélváltás részben a következő esztendőben is folyt. Az előbb jelzett levél a magyar irodalomról a Pesti Hírlapban jelent meg 1924 februárjában, valószínűleg Kosztolányi fordításában. Ez év elején írhatott Kisztolányi levelet Mannnak, amelyre a válasz 1924. március 16-i keltezésű.¹⁵ Mindössze négy napra rá Mann újabb levélben fordult Kosztolányihoz.¹⁶

München den 20. 3. 24

Lieber Herr Kosztolányi!

den beifolgenden Brief eines wackeren Magyaren muss ich Ihnen doch zeigen oder vielmehr verehren, denn Sie brauchen ihn mir durchaus nicht zurückzuschicken. Heisst Gervoi nicht der grosse Konditor von Budapest? Mein Gott, wenn er selbst es wäre! Jedenfalls wünsche ich viel Vergnügen.

Herzlich
Ihr
Thomas Mann.

Magyar fordításban:

Kedves Kosztolányi Úr,

egy derék magyar mellékelt levelét meg kell mutatnom Önnek, vagy még inkább meg kell tisztelnem vele, mivel egyáltalán nem kell visszaküldenie. Nem Gervoi a neve a nagy budapesti cukrásznak? Istenem, ha ez ő maga volna! Mindenesetre sok örömet kívánok.

Szívélyesen
Thomas Mann

A jelentéktelen tartalmú levél is arra utal, hogy magyar ügyekben Mann szívesen fordult Kosztolányihoz, megtisztelte bizalmával, hiszen ekkortájt Kosztolányi sokat tett műveinek magyarországi kiadása érdekében.

1925. január 18-án Kosztolányi Thomas Mannhoz fordul levélben, amelynek szövegét a zürichi archívum jóvoltából teljes egészében közölhetjük:

Budapest, den 18 Jänner 1925.

Sehr geehrter Herr Thomas Mann,

es drängt mich Ihnen zu sagen, wie sehr ich mich geehrt fühle durch die Übersendung Ihres längst erwarteten Romans. Als ich ihn zu lesen begann, das tat ich es — müde wie ich war — mit dem Vorsatz, mich in den folgenden freien Tagen vollends seiner Lektüre zu widmen. Doch da widerfuhr mir etwas ganz Merkwürdiges, Überraschendes, etwas was ich bisher nicht gekannt habe. Ich war ausserstande das Buch aus der Hand zu legen. In drei Tage hatte ich zu Ende gelesen, in einem Zug, einem inneren Zwang gehorchend, fast unbewusst.

Ish habe noch nie ein interessanteres Buch gelesen. Diese meine bescheidene Feststellung, die ich Ihnen als Tatsache mitteile, bezieht sich natürlich nicht nur auf den inneren Wert, doch dürfte Sie, die Sie in den einleitenden Zeilen auch von der Langweile sprechen, die Ansicht eines Ihrer Lesers Interessieren. Ich werde noch Gelegenheit finden ausführlich über den Roman zu schreiben und zu erörtern, was ich im Zusammenhange damit denke. Diesmal nur soviel: seine Wirkung auf mich und meine Umgebung war so einzigartig, derart gross und überwältigend, dass er tagelang unser einziges Gespräch war. Sie, mein Meister, sind viel zu weise und dem Humor elementar verwandt, als dass Sie sich über Zwecklosigkeit unseres Seins, über den Tod in pathetischen Worten erzeigen, Sie haben in diesem Roman das Problem wundervoll umgehend bezwungen. Sie haben die Türe geöffnet zum Vorhof des Todes, Sie haben uns die Krankheit in ihrem tiefsten Wesen gezeigt, so dass sie in Ihrer Darstellung die Farben und Zeichen einer unaussprechbarer und endlich erschlossen Zukunft trägt. Ich weiss nicht, ist meine Vermutung richtig, doch während der Lektüre des Romans hatte ich das bestimmte Gefühl, dass Sie keines Ihrer Werke mit einer so tiefen Freude geschrieben habe, wie dieses. Der Dichter hat sich wohl gefühlt in seinem Sanatorium und nun teilt sich sein Wohlgefühl dem Leser mit.

Es sind richtige Worte eines dankbaren, bewundernden Lesers, die ich niederschreibe, ungeschickt richtige, aber aufrichtig auf dem Gemein eines inneren-seelischen Dranges. Schreibe ich sie nicht nieder, ich müsste sie hinausschreien in die Welt. Sie sehen die Menschen schon so scharf, wie die Dinge und führen uns in Tiefen, dass uns zuweilen der Atem stockt. Seitdem ich Ihres neues Buch geblickt, kann ich mich nur mit Ihnen beschäftigen. Mein Gefühl: es ist mir eine Freude zu wissen, dass Sie leben. Oft wundere ich mich darüber, dass ich Sie kenne. Doch ist dies dicht das Kennzeichen eines Dichters, der den Grössern bewundert. Oft habe ich das Gefühl, als müsste ich mich von Ihnen fürchten.

Ich habe mich vielleicht nicht tadellos ausgedrückt in diesen flüchtig hingeschriebenen Zeilen, die ich rasch in Ihren Händen wissen möchte, bevor mich noch das Innewerden meiner Formlosigkeit verhindert, dieselben abzusen- den. Die ungarischen Tagesblätter haben sich sofort nach Erscheinen ausführ- lich mit den Roman befasst. Der *Nyugat* wird ihn im Rahmen eines längeren Essays würdigen. Die ungarische Übersetzung ist ausgezeichnet. Ich stehe nicht an zu behaupten, dass selbst derjenige, dem keine Zeile von Ihnen im Original je zu Gesichte kam, auf Grund dieser Übersetzung Sie voll und klar kennen zu lernen im Stande ist, denn der Geschmack, die harte Genauigkeit, Schalkheit, die geheimen Anspielungen, die Selbstironie Ihres Stils sind hier meisterhaft wiedergegeben. Damit will ich nicht blos dem Übersetzer, meinen Freund dr. Josef *Turóczy* ein gutes Zeugnis ausstellen, sondern Ich möchte mich zugleich der ungarischen Sprache, ihrer Geschwindigkeit, Kraft und ihres Reichtums rühmen, die mich mit Stolz erfüllen.

Mit vielen Grüsse ihr sehr Ergebener:

Desider Kosztolányi.

Magyar fordításban:

Igen Tisztelt Thomas Mann Úr,

meg kell hogy írjam Önnek, mennyire megtisztelve érzem magam, hogy elküldte régóta várt regényét. Amikor elkezdtem olvasni — bár fáradt voltam —, azzal a szilárd elhatározással tettem azt, hogy az elkövetkező szabad nap- im folyamán teljesen az olvasásnak szentelem magam. De ekkor valami egészen különös, meglepő dolog történt velem, valami, amit eddig nem ismertem. Képtelen voltam a könyvet letenni. Három nap alatt kiolvastam, megszakítás nélkül, belső kényszernek engedelmeskedve, jóformán öntudatlanul.

Izgalmasabb könyvet még sohasem olvastam. Ez a szerény megállapításom, melyét Önnel mint tényt közlök, természetesen nem a belső értékére vonat- kozik, de feltételezem, hogy Önt, bár Ön a bevezető sorokban unalomról is szól, érdekli egy olvasójának véleménye. Lesz még alkalmam a regényről rész- letesen írni és kifejtetni azt, amit vele kapcsolatban gondolok. Egyelőre csak ennyit: hatása rám és környezetemre oly egyedülálló volt, ellenállhatatlanul és oly nagy erővel ragadott meg, hogy napokon át egyetlen beszédtemánk volt. Ön, Mesterem, túlságosan is bölcs, és sokkal nagyszerűbb humorérzéke van, semhogy létünk céltalanságáról, a halálról fellengzős szavakkal nyilatkozzék, Ön a regényben ezen a problémán csodálatos módon nyomban úrrá lett, feltár-

ta a halál tornácának kapuit, rámutatott a betegség lényegére, úgyhogy az az Ön megjelenítésében a kimondhatatlan és végesen feltárt jövődő színeit és jeleit viseli. Nem tudom, helyénvaló-e a feltételezésem, de a regény olvasása közben határozottan úgy éreztem, hogy Ön egyetlen művét sem írta ilyen nagy örömmel, mint ezt. A költő jól érezte magát a szanatóriumban és ezt most közli az olvasóval.

Ezek egy hálás, csodáló olvasó igaz szavai, amelyeket lejegyzek, ügyetlenül igazak, de őszintén törnek elő lelkem mélyéről. Ha nem írnám le őket, világgá kellene kiáltanom. Ön az embereket oly élesen látja, mint a tárgyakat, és oly mélységekbe vezet bennünket, hogy időnként eláll a lélegzetünk. Amióta a könyvét megpillantottam, gondolatban csak Önnel foglalkozom. Úgy érzem, örömet jelent számomra a tudat, hogy Ön létezik. Gyakran csodálom önmagam azért, hogy Önt ismerem. Ez azonban korántsem annak a költőnek a jellegzetessége, aki a nagyobbbat csodálja. Gyakran van olyan érzésem, hogy félnem kellene Öntől.

Lehet, hogy nem fejeztem ki magam kifogástalanul e sebtében lejegyzett sorokban, amelyeket minél előbb az Ön kezében szeretnék tudni, még mielőtt kuszáltságom tudatára ébrednék és ez megakadályozna a levél feladásában. A magyar napilapok nyomban a regény megjelenése után részletesen foglalkoztak vele. A *Nyugat* egy hosszabb tanulmányban fogja majd méltatni. Magyar fordítása kitűnő. Nem haboztam állítani, hogy még az is, akinek az Ön sorai közül soha egyetlen nem került a szeme elé, e fordítás alapján teljesen és világosan megismerheti Önt, mivel a fordítás mesterien tükrözi vissza az ízlést, a szigorú pontosságot, a kópéságot, a titkos célzásokat, stílusának öniróniáját. Ezúton én nemcsak a fordítónak, barátomnak, dr. *Turóczi* Józsefnek akarok elismeréssel adózni, hanem ugyanakkor dicsérem a magyar nyelvet, annak hajlékonyságát, erejét és gazdagságát, ami engem büszkeséggel tölt el.

Sok üdvözléttel híve

Kosztolányi Dezső

A kézzel írott levél alapján néhány igen fontos megállapítást tehetünk a két költő kapcsolatainak alakulásáról. Elsősorban szembevetendő a nagy fokú tisztelet, amellyel Kosztolányi Thomas Mannhoz fordul. Ez nemcsak Thomas Mann személyének, hanem írói képességeinek is szól. Kosztolányi számára a *Varázshegy* életre szóló élményt jelentett, megdöbbentette Thomas Mann éles látása, képessége, hogy felfedje az emberi lélek rejtelseit. Szép példája e levél az őszinte és spontán elismerésnyilvánításnak, őszinteségében és egyszerűségében megható, a kifejezések fordulatosak, bár nyelvtani hiba és elírás itt-ott tapasztalható.

Mann január 27-én kelt válaszevele¹⁷ Kosztolányinak örömet okozhatott, mivel lelki magánya mind nyomasztóbbá vált. Erről vall Pintér Ernőhöz 1924. szeptember 15-én írt levelében:¹⁸ »Távol a gyűlölt politikától, a kis és nagy irodalmi botrányoktól egyedül álltam mindig, a betűnek s a léleknek éltem, abban a reményben, hogy majd a legjobbak meglátnak.« Példa e levél Kosztolányi apolitikusságára is. Ekkor még Mannt is főleg művei kötik le, a napi politika még nem nagyon érdekli.

Hogy hogyan alakult kettőjük kapcsolata a húszas évek második felében, arról sajnos írásos dokumentummal nem rendelkezünk. E periódusból levél még nem jelent meg, de feltételezhető, hogy az elmúlt esztendőök gyümöl-

csöző kapcsolatai eredményeképpen ekkor is gyakran keresték fel egymást soraikkal. E hiányzó levelek magyarázatot nyújthatnának ahhoz, miért lazult meg kapcsolatuk a harmincas évek elején egészen Kosztolányi haláláig. Tudunk viszont arról, hogy milyen változások álltak be a történelem színpadán; hogyan kezdte meg hódító útját a fasizmus. Kosztolányi haláláig azonban inkább még csak első térhódításait láthatjuk, az általa kiváltott világegést Kosztolányi már nem érte meg. Mint tudjuk, épp a fasizmus brutalitása keltette fel Mann érdeklődését a napi politika iránt, a rémtetteivel szembeni állásfoglalás valósággal kényszerítette a hitvallásra, a fasizmus elítélésére. Így vált a demokrácia világméretű reprezentánsává. Kosztolányinál a folyamat fordított: mindjobban magába fordult, amire nemcsak a külső körülmények, hanem súlyos betegsége is kényszerítette. Érthető, hogy útjaik ekkor részben elváltak, kapcsolatuk erősen fellazult, de azért soha nem szakadt meg.

1931-ben Kosztolányi Londonba utazik és meglátogatja Mannékat az Isar partján. A látogatás igen rövid volt, mindössze egy délutánt tartott.¹⁹ A következő év májusában a PEN-kongresszust Budapesten tartják, erre Kosztolányi meghívja Mannt is április 28-án kelt levelében, de az május 18-i levelében a meghívást nem fogadta el.²⁰ Ugyanabban az esztendőben Mann Kosztolányihoz fordul a *József és testvérei* esetleges magyar nyelvű kiadásával kapcsolatban; ekkor levele főleg üzleti hángvételű.²¹

Eddigi ismereteink szerint Mann és Kosztolányi utolsó találkozására Mann negyedik magyarországi látogatása alkalmával került sor. Kosztolányi ekkor már súlyos beteg, gyógykezelésen volt már Stockholmban is. Réz Pál fedezte fel egyik írását az útról.²² Hazautazóban a költő és felesége Berlint is érinti. Kosztolányi rövid, pillanatfelvételszerű képet ad a faszált Berlinről. A riport, amely a Pesti Hírlapban jelent meg »i« aláírással, és nem került be az *Elsűlylyedt Európa* című kötetbe, a felismerés hangján közli benyomásait: »Berlinben a legszörnyűbb történelem folyik...« Ez a kis írás ékesen igazolja azt, hogy Kosztolányi felismerte a németországi fasizmus veszélyeit, de — véleményem szerint — elképzelhetetlennek tartotta, hogy azok egész Európára kiterjedjenek, valószínűleg elképzelhetetlennek tartotta a német fasiszta eszmék magyarországi térhódítását. Jellemző volna ez rá, aki mindig ellene volt az emberben rejlő alantas ösztönök elszabadulásának, több alkotásában művészin ábrázolta ezt a folyamatot, művészetbe emberközpontú és az elnyomottak mellett foglalt állást.

Mann ekkor már mint emigráns bátran és erélyesen bírálta a német fasizmust. Látogatása ez alkalommal valóságos politikai esemény volt. Fogadásán Kosztolányi is ott volt. De már frótársa megérkezése előtt megjelent cikke, amelyben újra meleg szavakkal méltatta munkásságát.²³ Január 27-én a Hatvany-palotában rendezett fogadáson — a neves német vendégen kívül — jelen van a magyar szellemi élet néhány kiválósága, közöttük Kosztolányi is. Közvetlenül é látogatás befejezése előtt a Színházi Élet felkérte Mannt, írjon az akkor ötvenéves Kosztolányiról. A kérésnek Mann nem tett eleget. Vajon azért, mert nem volt már ideje, vagy rangján alulnak tartotta, hogy az említett lapban publikáljon, vagy pedig meglazult a két író közt a kapcsolat?

Mann 1936 júniusában újra járt Magyarországon, méghozzá mint hivatalos személy a Szellemi Együttműködés Bizottságának ülészakán. Úgy tudjuk, hogy ekkor már nem találkoztak. Kosztolányi 1936. november 3-án meghalt. Mann Kosztolányinének őszinte és meleg hangú levélben fejezte ki részvétét.²⁴ Ez az utolsó levél, amely kettőjük közvetlen kapcsolatára vonatkozik.

E dolgozat nem készült a teljesség igényével, célja az eddigi ismeretek összegezése és egyes következtetések levonása. Sajnos, kevés adat áll a rendelkezésünkre, feltételezhető, hogy még léteznek valahol levelek, feldevitítésük és közlésük valószínűleg csak idő kérdése. A birtokunkban levő és a fentiekben közölt, illetve idézett adatok alapján szerénytelenség lenne meszszenenő megállapításokat tenni, viszont szükséges egy-két jellegzetes mozzanatot kiemelni.

Mann és Kosztolányi kapcsolatának alakulásában szerintem két fontos tényező játszott döntő szerepet: az egyik a két alkotó írói pályafutásának alakulása, a másik pedig a világesemények. E két tényező hatására kettőjük kapcsolata hol erősödött, már-már a barátság szintjén mozgott, hol pedig meg-lazult és szinte csak látszólagossá vált. Ha fel akarnánk vázolni e kapcsolat fejlődésvonalát, azt mondhatnánk, hogy kezdetben (az első találkozás alkal-mával) a kapcsolat nyomban szoros volt: két induló íróember találkozott, s igyekeztek megismerni egymást. Mann ekkor már fél lábbal átlépte a siker küszöbét. A nála tíz évvel fiatalabb Kosztolányi viszont csak most kezdti igazán irodalmi pályafutását, a külföldi irodalmat, és azon belül Mann-t is, már ismeri és csodálattal van iránta. A barátkozás spontán, további alakulásáról a tizes évek folyamán adatunk sajnos nincs, de annál több a húszas éveket illetően. E korszakból származik a levelek többsége, a személyes találkozások is gyakoribbakká válnak. Ekkor Mann már nemzetközileg elismert író, e szempontból Kosztolányi elé került, világnézetileg tudatosodni kezd, a világesemények döntően befolyásolják e folyamatot. Kosztolányi alkotói státusa az intellektuális magány, a talajkeresés, amelynek csak halála vet véget. Kapcsolatuk ekkor újabb mozzanattal gazdagodik, amelyre talán az »üzleti« jelző a leg-megfelelőbb. Ez az az időszak, amikor egymás műveinek németországi, illetve magyarországi terjesztésében segédkeznek egymásnak. E téren Mann lehetett inkább hálás Kosztolányinak. Kapcsolatuk ezekben az években a legszorosabb.

Ezután egyre lazábbá vált. Kosztolányin mindjobban erőt vett a gyógyít-hatatlan betegség, s ez a körülmény sokban befolyásolta alkotói és egyéb tevékenységét, míg Mann, a Nobel-díjas, a német demokrácia reprezentáns alakja lett, írói pályája immár a beteljesülés felé közeledett. Lépten-nyomon, nyilvánosan és a publicisztika eszközeivel harcolt a fasiszmus ellen. Ezt tette aztán áttételesen szépirodalmi alkotásaiban is. Így lett belőle — részben az események, részben kikristályosodott világnézete hatására — tudatos anti fasiszta. Kosztolányi soha nem tulajdonított olyan fontosságot a politikának, mint Mann, megmaradt apolitikus intellektuális írónak. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy műveiben igyekezett megvilágítani az emberi lélek rejtekeit, azokat az állati, emberhez nem méltó ösztönöket, amelyeknek a kitörése poli-tikailag éppen a fasiszmusban testesült meg. Az azonban igaz, hogy világné-zetileg nem jutott el addig a pontig, amelyet Mann-nak sikerült elérnie, és amelyet harcos humanizmusnak neveznek. Természetesen távol áll tőlünk ezt felróni neki, hiszen egészségi állapota, erősen apolitikus alkata és tár-sadalmi helyzete meggátolta ebben.

Mann és Kosztolányi kapcsolata gyümölcsöző volt, mind a magyar, mind a német irodalom számára hasznosnak bizonyult. Kétségtelen, hogy Mann magyarországi kapcsolataiban Kosztolányi kulcsszemély volt. Thomas Mann többször nyilatkozott elismerően a *Véres költő* szerzőjéről, és ezzel sokban hozzájárult a felismeréshez, hogy Kosztolányi írásművészete az európai iroda-lom szerves része.

JEGYZETEK

1. Személyes közlés levél útján.
2. Győri Judit: *Thomas Mann Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968.
3. Fénymásolat Peter de Mendelssohntól.
4. *Thomas Mannról*; Pesti Hírlap, 1922. január 8. Megjelent a *Lángelmék* c. kötetben. Budapest, 1941, 246—249.
5. *Lángelmék*, 249—251.
6. Lásd a 4. jegyzetet!
7. Országos Széchényi Könyvtár levéltára.
8. Réz Pál: *Thomas Mann és Kosztolányi Dezső*. Világirodalmi Figyelő, 1959. 3—4. sz., 390—403.
9. Lásd a 8. jegyzetet!
10. Lásd a 8. jegyzetet!
11. Lásd a 8. jegyzetet!
12. Thomas-Mann-Archiv, Zürich.
13. Lásd a 8. jegyzetet!
14. Lásd a 8. jegyzetet!
15. Lásd a 8. jegyzetet!
16. Thomas-Mann-Archiv, Zürich.
17. Lásd a 8. jegyzetet!
18. Országos Széchényi Könyvtár levéltára.
19. Kosztolányi Dezső: *Elsüllyedt Európa*. Budapest, 1943, 194. és 206.
20. Lásd a 8. jegyzetet!
21. Lásd a 8. jegyzetet!
22. Réz Pál: *Kosztolányi elfelejtett írása*. *Élet és Irodalom*, 1973. március 17. 11. sz. 5.
23. Lásd a 8. jegyzetet!
24. Lásd a 8. jegyzetet!

RÉVAY JÓZSEF

KOSZTOLÁNYI-EMLÉKEK

A Pályám emlékezete című kiadatlan önéletírásból

A színes tintákról álmódó kisgyerek nagy költő korában is színes tintával írt: Kosztolányi világoszöld kézírása néz rám sok-sok leveléből. Nemcsak nagy örömmel fedeztük fel újra egymást, hanem klasszika-filológusi mivoltomban azonnal baráti szolgálatot is tehettem neki: 1921-es levelezésünk őrizi a *Véres költő* körüli, mai szóval: szaklektori közreműködésemet. 1921. április 5. keltezésű levélben köszöni meg az első forrásmunka-küldeményt. Idézek néhányat a következő levelekből:

Budapest, 1921. május 1.

Kedves és nagyon tisztelt barátom —

nem kereslek föl, mert nem akarlak mindaddig zavarni, míg készen nem leszek. Nyakig vagyok a munkában. Egy hónap múlva készen leszek. Aztán, ha megengeded, neked nyújtom át legelőször, hogy meghalljam szakértő véleményedet. Itt-ott talán van némi kacsinás. De rengeteget tanultam, annyi bizonyos.

Most kérlek egy szívességre. Ha nem kerül nagy áldozatodba, tedd meg. Egyik alakom Lucanus.

Mikor Nero megölette, ő a Pharsalia-ból azt a részletet szavalta, melyre egy haldokló római harcost fest. Vajon megtalálhatom-e ezt a részletet? Talán nézz utána egy üres órában és — milyen követelődző vagyok — irasd le költségemre, latinul és magyarul. Én majd versbe szedem. Mert regényemben idézni szeretném.

Még egyszer hála és sok-sok köszönet.

Szeretettel ölel igaz híved és tisztelőd
Kosztolányi Dezső

U. i. A fentnevezett részletből csak két-három sor kell; a leginkább jellemző, a halál festése. M. f.

Válaszom után így köszöni meg:

Budapest, 1921. május 9.

Kedves jó barátom,

finom, úri figyelmed, fáradozásod nagyon, nagyon köszönöm. Egy hónap múlva alázatos szeretettel zörgetek ajtódon.

Vagyok nagyrabecsülő híved és tisztelőd

Kosztolányi Dezső

*Almási Gábor
két Kosztolányi-szobra
(gipsz, 1966)*

A családi sírbolt a szabadkai temetőben

A munka előrehaladtával így ír:

Budapest, 1921. május 24.

Kedves, jó barátom, —

hőseim haldokolnak és én, természetesen, már jobban érzem magamat. Most, az utolsó pillanatban kezembe kerül egy francia munka, mely azt írja, hogy Suetoniusnak van egy életrajztöredéke Lucanusról, a költőről. Kérlek írd meg, tudsz-e róla? Én olvastam több helyütt, nem letem meg.

Ha megvan, okvetlen el szeretném olvasni. Lehetőleg ne latinul (bármely más nyelven inkább), mert rémülten veszem észre, hogy gimnáziumi emlékeim mennyire megfakultak. Az akadémián keressem? Vagy a fővárosiban? Az egyetemen nincs meg.

Értesítsd tolakodó barátodat, aki szíves szeretettel és hálával ölel:

Kosztolányi Dezső

U. i. Lucanus személyleírása is kellene, az útlevelé adatai. Magas? Barna? Szeme színe? stb. — m. f.

Budapest, 1922. január 2.

Kedves barátom,

nagyon jó vagy hozzám. Okos, finom cikkedet kitüntetésnek érzem. Anynyira helyes az elemzése, beállítása, hogy utólagos engedelmekkel átadtam Király Györgynek, azzal a kéréssel, találjon számára helyet.

Ezen a vasárnapon, délután meglátogatnálak, feleségemmel együtt, Mátyásföldön. Otthon lesztek? Ha nem, értesíts (128—85.)

Viszontlátásig

ölel

jó híved és tisztelőd
Kosztolányi Dezső

Hibátlan remekműve egyik legkedvesebb írása volt; még 1924-ben is ezt írja egy levelezőlapon Rómából: »Nero városából öllelek.«

A könyv újabb kiadásakor pedig ezt a levelet kaptam:

Budapest, 1926. IX. 14.

Drága jó barátom,

azt hiszem, nem haragszol meg túlságosan, hogyha téged, ki keresztvízre tartottad pár évvel ezelőtt — juj, de sok évvel ezelőtt — az istentelen és pogány Nerot, új szívességre kérlek. A Tacitus-idézetbe szégyenszemre hiba csúszott az előző kiadásba, de hogy mi, azt nem tudtam kiszűni. Úgy érzem, föl van cserélve két sor, vagy egyik a másikba zavarodott.

Most, mikor Németországban már a második kiadása jelenik meg, szeretném ezt a hibát kijavítani. Azért küldöm el neked az első oldal levonatát, s mert az ügy sürgős, arra kérnélek javítsd ki a latin szöveget és az ívet csúsztasd a mellékelt, megcímezett és fölbélyegezett levélbe s tedd postára. Ezer köszönet érte.

Mi hír rólad? Mikor vonulsz be az iskolába, vagy a múzeumba? Nálunk most festenek. De pár hét múlva rendben leszünk, akkor látni óhajtánálak.

Téged és tiéidet sokszor üdvözöl
igazi barátod
Kosztolányi Dezső

Most még, a húszas évek elején, kapcsolatunk igen élénk volt: gyakran jöttek ki hozzánk Ádám fiukkal együtt, az egyetlen lehetséges közlekedési eszközön, a döcögős gödöllői HÉV-en. Ma is hallom még, gyermekeink »Adám, hol vagy?« — kiabálását, rendkívül tetszett — akkor már elemista — legnagyobb lányomnak ez a bibliai történetből vett megszólítás, bújócskázás közben: a két kisebb boldogan utánagöcögte. A kipirult arcú gyerekek közül egyszer csak bölgve szaladt be hozzánk a kis Ádám (festőien szép gyermek volt), megelégette a kislányok kedveskedéseit, előlük menekült hozzánk, felnőttekhez. »Hát nem édes marha?« — fordult felém teljes atyai elragadtatással Dezső.

Az 1921-es esztendő levélváltásai és találkozásai mind-mind Nero jegyében folytak; barátságunk azonban ezen túl, haláláig tartott. Egy 1926-os névjegyet tartom kézben: ezen köszöni meg az édesapja halálára írt nekrológot.

Íme a nekrológ szövege; megjelent a *Nyugat* 1926-os évfolyamában:

»Gyűlölték az istenek: pedagógussá tették. Harmincnyolc esztendő alatt, míg a jövődő magyarságát oktatta-csiszolta, megcáfolta a régi latin közmondást. Tehetsége másra predestinálta, itthoni és külföldi egyetemi tanulmányai a tudós pálya irányában indultak. Sorsa másként határozott: tanár, majd igazgató lett belőle. Egy szóval jellemezhetném egész működését: szerették.

Szerettem én is, és emlékét féltve őrzöm, míg magam is meg nem iszom kortyomat a mindent feledtető fekete folyóból. Drága barátom volt, szigorú főnököm, keményen tartott, és gyöngéd, megható szeretettel vezetett a rögös pályán, amelyen az ő keze alatt indultam. Drága barátom és apám volt az önállóság első apátlan éveiben s éppígy jóságos és szigorú apja volt annak az egész nemzedéknek, amely akkor nőtt, bontakozott a kezünk alatt: az *Aranysárkány* nemzedékének.

És apja volt Kosztolányi Dezsőnek. Szigorú apja volt neki is, szigorú és jóságos egyszerre. Felmerül lelkemben első találkozásom az új magyar irodalommal, mikor a szabadkai gimnázium kis igazgatói kertjében, csillagos tavaszi éjszakán, miközben a dúsan rakott asztalnál magyar nóta kesergett, Kosztolányi Dezső, a nyolcadikos, lelkesen szavalt nekem az asztalsarok egy magányos szigetén bizonyos Babits Mihály nevezetű ifjú és nagyreményű poétának verseit. — Érzed ezt, hallod ezt? — lelkenedzte máig is töretlen és egyetlen entuziazmusával. És akkor Kosztolányi Árpád sziporkázó ötletekbe felejtkezett, talán félt az új idők szavától? Nem, attól félt, hogy a fia magyar íróvá kárhozik. Akkor még a szigorú apa volt. Szigorú apja volt még az újságíró Kosztolányi Dezsőnek is. De mikor halkan megzengtek a *Négy fal között* sejtelmes akkordjai, mikor felsírtak *A szegény kisgyermek panasza*i, akkor feltámadt benne a jóságos apa, mert meglátta önmagát a fiában, akkor megértette őt, és megértette az új magyar irodalmat, amely testéből és lelkéből lelkedzett.

Tudós és költő, pedagógus és adminisztrátor, a munka vaserejű herosza, így égett el a magyar pusztán, a magyar vidék temetőjében. Fogd fel, pajtás, a vasvesszőt, verd meg véle a temetőt...

— Olyan tudós, erős, akár az Isten — így mondta a fia; szerette és félt tőle. Félt, hogy egyszer

*Elmegy innen s nem jő sose vissza
S vérben, halálban omlik el a titka...*

Most már elment, s nem jő sose vissza, s már nem félünk tőle, de már csöndesen, örök és néma-fájdalommal beszélgetünk vele a szívünkben.

Apánk és rokonunk, magyar őrszem, nebulók és tanárok nevelője, magyar sorsok tragikus szimbóluma, innen sírom könnyeimet és küldőm emlékezésem virágát messzi sírodra... Fiadnak pedig, testvéremnek, közös-egy gyászunkban testvéri bánattal megszorítom hű kezét...»

RÉVAY JÓZSEF

Révay József (1881—1970) író, irodalomtörténész, műfordító, klasszika-filológus, c. egyetemi tanár, az irodalomtudományok doktora, a Tanácsköztársaság idején egyetemi tanár és a Közoktatásügyi Népbiztosság középiskolai ügyosztályának vezetője volt. Ezért 1920-ban állásvesztésre ítélték: új munkásságot a műfordítás, a szépirodalom és a népszerűsítő irodalom területén kezdett. Ókori tárgyú, az ifjúsági irodalom körébe tartozó szépirodalmi művei mellé sorakoznak nagyszabású történelmi regényei, a Constantinusról szóló *Égi jel*; Julianus regényes életrajza, az *Elhagyta, Helios!* — ezek mellé, mint egy trilógiává egészítve ki a vállalkozást, készült megírni Diocletianus-könyvét. Ennek a címe: *Az isten lett volna*. 1966-ban kötötte meg a szerződést a tervezett műre, azonban a kézirat a megszabott határidőre nem készült el, bár a kiadó készségesen hozzájárult a későbbi beadáshoz, erre nem került sor. A megírást nagyban elősegítette volna egy újabb olaszországi tanulmányút, erről azonban, orvosi tanácsra, le kellett mondania. Meg kell jegyezni, hogy mind a két első regényhez, mind a tervezett harmadikhoz hatalmas anyagot gyűjtött — nem szépirodalmi, hanem tudományos feldolgozás céljából. A körülmények úgy hozták, hogy a harminc éven át rendszerezett anyag, a teljes apparátus a témának nem tudományos, hanem szépirodalmi feldolgozását szolgálta. Tulajdonképpen tehát minden kész volt a megíráshoz; több ízben bele is fogott, remélve, hogy lesz ereje megírni. Pihenésképpen — »mellékfutásként« — még egy lányregényt kezdett meg és fejezett be — vissza-vissza-térve a Diocletianus-könyvhöz.

1968 nyarán úgy határozott, hogy végleg lemond a megírásról. Ez után a döntés után — baráti és tanítványi ösztönzésre — kedvet és elég erőt érzett ahhoz, hogy emlékirat megírásába fogjon. Megkezdte önéletrajzi emlékeinek az összegyűjtését, rendszerezését és megírását. Eredeti műveit — az említett posztumusz ifjúsági regényt is — mindig kézírással írta. Az emlékiratnál, 88. évében, ez már fárasztó munkamódszernek bizonyult: gyorsírásba diktálta, majd visszaolvasva saját kezűleg javította vagy egészítette ki a gépiratot.

Az önéletrajz elkészült, terjedelme kb. 25 ív. Címe: *Pályám emlékezete*. Kosztolányi Dezsővel kapcsolatos emlékei a 12. fejezetből valók; ebben a Tanácsköztársaság utáni időről emlékezik. A fejezet címe: *Hic manebimus optime... (A világon kívül)*. Ebben írja meg Babits- és Füst Milán-emlékeit is. A Kosztolányi-emlékezés kb. egyharmada a fejezetnek.

Révay Ágnes

VALLOMÁS EGY HAJDANI TALÁLKOZÁSRÓL

A Kosztolányi nevet még gyermekkoromban tanultam meg, amikor elsős gimnazista voltam Szabadkán, de ez még nem a költőé, hanem édesapjáé volt, aki a gimnáziumot igazgatta, s akire mi, kisdíákok úgy néztünk fel, mint ahogy a régi hellének tekinthettek Zeuszra; ha olykor-olykor a tízperces szünet után ott állt a lépcsők olümposzi magasságában, a zúgó gyereksereg áradata megtorpant, pillanatok alatt halálos csend támadt, s úgy vonultunk el a lábánál osztályaink felé, hogy még a szemünket sem mertük ráemelni. Persze, a szabadkai gimnáziumban már hallottam fiának, a költő Kosztolányi Dezsőnek nevét is, hiszen egykor ő is oda járt, de a költő akkor még inkább csak homályos sejtésemben élt, semmint tudatomban. Különben is a szabadkai gimnáziumban eltöltött első félév még ma is inkább hagymázos álomként él bennem, semmint tudatosan, hiszen kétféle súlyos betegségem, a szívbillentyű-tágulás és a lázas éjszakákkal járó tudócsúcshurut, a valóságos életet szinte eltemette tüzes hullámaival. Ha akkor a család orvosának, Török Béla doktornak ajánlására apám sürgősen el nem visz egy évre az erdélyi hegyekbe, az alföldi város pora és nyomasztó levegője bizony aligha hagyott volna életben.

Kosztolányi Dezső költészetével jóval később, a pécsi főreálban ismerkedtem meg, s *A szegény kisgyermek panaszaival* is, de hogy annak bővölete annyira fábul ejtett, gondolom, abban szabadkai gyermekkoromnak is nagy része volt, hiszen ezek a versek a saját gyermekkoromat támasztották fel, Szabadkának és Palicsnak azt a másik, mindmáig bennem élő légkörét, amelyet olyan művészettel revelált Kosztolányi lírája. Így történt aztán, hogy amikor Pécsen, 1920-ban, első verseskönyvem megjelent, *A visszatérő mesék* c. versemet Kosztolányi Dezsőnek ajánlottam, »aki egy röpke percre az én gyermekkoromat is feltámasztotta.« Persze, nem tagadom, ez a »röpke perc« egész életre szóló volt, s még akkor sem tudtam elhalványítani magamban, amikor a húszas években bizony sokáig nehezteltem Kosztolányira, a *Pardon* rovat szerkesztőjére, amely olyan fullánkosan támadt a tragikusan végződő munkásmozgalomra, amelyben én is részt vettem. Sok évnél kellett elteltnie, amíg — immár a költő életének vége felé —, 1936-ban, a debreceni Ady Társaság kiadásában első magyarországi verseskönyvem, az *Életív* megjelent, s leküzdve magamban a régi bántó emlékeket — felkerestem Kosztolányit. Jól ismertem a budai kis házat, ahol lakott, hiszen a Bátyasétányról gyakran ereszkedtem alá a fedett lépcsőkön a villamos felé, s ilyenkor elnézegettem, amint a Logodi és Tábor utca sarkán hajóorrként meredt elő. Egyik legszebb versében, a *Hajnali részegségben* meg is énekelte a házat, a Logodi utcát és környékét, sőt most, hogy emlékezetem visszakalandozik egyetlen látogatásomra, eszembe is jut ez a vers, melyet a költő nem sokkal halála előtt írt.

Gyorsan le is emelem polcomról a háború és életem viharaiából oly csodálatosképpen megmaradt kötetet, s újból átfutom ezt a verset, döbbenet, hogy Kosztolányi már ebben a versében milyen tisztán látta a képet, amelyet

én a valóságban láttam viszont, amikor — alig egy évtizeddel később — Buda romjai közt bolyongtam és a Logodi utca sarkán rámeredtem a megvalósult verssorokra:

»... A ház is alszik, holtan és bután,
mint majd száz év után,
ha összeomlik, gyom virít alóla,
s nem sejtí senki róla,
hogy otthonunk volt-e vagy állat óla...«

Igen, a kötet megmaradt, éppoly csodálatosan, mint a mellette meghúzódo másik amelyet Fajcsy Zsilinszky Endre dedikált 1941. március 24-én (*Helyünk és sorsunk Európában*), s amelynek címlapján magyarok és délszlávok sorsa fonódik egyben. Hát mégsem egészen közhely ama jól ismert latin mondás a könyvek sorsáról: Habent sua fata...

No de térjünk vissza 1936-ra, abba az esztendőbe, amikor Debrecenben az én *Életív* c. kötetem megjelent, nem sokkal Kosztolányi Dezső összegyűjtött verseskönyve után (1907—1935). Akkor már tizenhét évi kisebbségi sors volt mögöttem, sőt bennem is («Lám, idegenből idegenbe jöttem»... írtam egyik akkori versemben), s még inkább megerősödött a »csakazértis« öntudatom, hogy a »beérkezett nagyokhoz« sohase törleszkedjem. Nyilván ennek is része volt abban, hogy Tápai Szabó László, a Pesti Napló csillagos cikkeinek írója, aki a harmincas évek elején nagy rokonszenvvel kísérte a jugoszláviai magyar irodalom kibontakozását és elismeréssel írt a *Mindent legyőző fiatalság*, valamint a *Tűzharag* c. verseskönyvemről, többször is szólt: keressem fel egyszer a »szabadkai« Kosztolányit, aki minden bizonnyal szívesen fogad, de én sokáig halogattam ezt a látogatást. A debreceni verseskönyv megjelenése után azonban mégiscsak rászántam magam. Miután előbb telefonon jelentkeztem, becsengettem a Logodi utcai kis házba. Átadtam neki a hajdani kis pécsi verseskönyvet, s benne az ajánlós verset. Akkor már Kosztolányi egész lakása az orvosságzag nehéz illatát árasztotta, s a költő is nagyon halkán és nehezen beszélt, de a szemében a megértés közvetlen tűzét láttam felcsillanni. S mikor megjegyezte, hogy szívesen ír majd a könyvről, bennem egyszerre feltámadt az irodalomszervező és a lapszerkesztő, s hirtelen előrukkoltam a kéréssel:

— Én csak egy-két rövid mondatot kérek. A könyvet a budapesti Studium hozza forgalomba, s a borítólapra kérek egy »slejfnit«, ahogy ezt szaknyelven mondják.

Kosztolányi elmosolyodott. Bólintott.

— Meglesz. De előbb elolvasom az egész kötetet. Maga pedig fogadja szívesen ezt a könyvet.

S leemelte polcáról *Összegyűjtött költeményeinek* zöld vászontáblás kötetét, asztalhoz ült és zöld tintával a következő ajánlást írta be:

»Csuka Zoltánnak szeretettel:
Kosztolányi Dezső
Bp. 1936.«

S néhány nap múlva megérkezett a Láthatór Baross téri szerkesztőségébe a zöld tintával írt levél, s benne a »rezümé« az *Életív*ről. Én megcsináltattam a »slejfnit«, s az rákerült a kötetre. Sokáig őriztem, de életemben

jó, néhány hullám söpört végig a leveleimen, könyveimen, s az eredeti kéziratot is elsöpörte valahová. Utolsó mondatára azonban pontosan emlékszem: »Csuka Zoltán költő«.

Persze, ez sem sokat segített. Az irodalomszervező, folyóiratszerkesztő és műfordító mögött mindig háttérben maradt a költő, hiába »fedezte fel« Szenteleky Kornéltól és Tápai Szabó Lászlótól kezdve a debreceni Juhász Gézáig, aztán Benedek Marcellen át egészen az újvidéki Juhász Gézáig, Bori Imréig és legújabbán Czine Mihályig jó néhány »értő«, még ma sem dicsekedhetem azzal, hogy költészetemet ismerik. Talán az irodalomszervezőt és műfordítót inkább. S jól van ez így is. Nemrég egy versem elején ezeket a sorokat írtam: »Meg kell halnod, hogy élj, mondotta borongó homlokú múzsám«.

De most, hogy elrévedek kissé a múlton, a Logodiu utcai találkozáson, felötlik bennem valami más is. Ez a mi első és utolsóinak maradt késői találkozásunk kevéssel a költő halála előtt történt ott a budai kis házban. S most jövök rá, hogy Kosztolányi akkor alig ötvenegy éves volt. S én nem sokkal több, amikor sokéves távollét után — sose hittem volna — a Hádeszből visszatértem az életbe. A másodikba, vagy harmadikba, ki tudja. Mert az embernek több élete is lehet. Két hónap múlva ennek már húsz esztendeje. De én ebben a húsz évben többet dolgoztam, több könyvet, verset írtam, s főleg több művet fordítottam, mint azelőtt harmincban. Csak a délszláv irodalomból szárat, hogy az oroszról, bolgárról ne is szóljak. Nincs tehát okom panasza. »Halál, hol a te fullánkod, pokol, hol a te diadalmaid?«

KOLOZSI TIBOR

A KÖLTŐ LÁBNYOMAI

Szabadkai Kosztolányi- emlékek

Szabadkán született... Erre azonban csak akkor döbbsentem rá teljes való-
ságérzettel, amikor 1936 egy őszi délutánján a Napló szerkesztőségének kis
korrektori szobájában a másnapi lapba leadott halálhírének kefelenyomatát
böngészem, tintaceruzával a kezemben. Akkor eszembe jutottak a diákéveim.
Ez természetes is, hiszen alig egy-két esztendeje kerültem ki a gimnázium
padjaiból, amelynek valaha ő is tanulója volt. Csak ekkor gondoltam rá meg-
lepően, hogy amíg ott ültem az iskola padjaiban, soha eszembe sem jutott,
hogy egyszer, úgy három évtizeddel azelőtt ugyanezekben a termekben ül-
tett Kosztolányi Dezső, a kisdíák is. Nem volt, ami emlékeztessen rá. Szabad-
ka város köztudomásúan mindig is meglehetősen mostohán bánt a múlt érté-
keivel, a magyar irodalom tananyaga pedig megrekedt valahol Mikszáthnál.
Nem ismertem én még akkor sem a *Pacsirtát*, sem az *Aranysárkányt*, s a
húgomat a bánat eljegyezte halk sorai is csak úgy távolról zengtek a fülem-
ben, mint aki egy másik, idegen világból pislog át a költő nem város- és
országhatárokkal, hanem csillogó szavakkal körülhatárolt birodalmába. Baráti
körben is inkább Ady titokzatosabb, szövevényesebb világa bontogatta a képzelő-
erőnket, s ha megállapodtunk is Kosztolányinál, akkor is csak a költőt vettük
észre, de nem az élő embert, aki körünkből származott el, akkor is inkább az
Édes Annát olvastuk, mintsem a szabadkai gimnázium szerény hangú regényét,
az *Aranysárkányt*.

Mondom, így történt, hogy tulajdonképpen csak halálakor döbbsentem rá
igazán arra, hogy nemcsak mint költő, de mint ember is valóságosan élt, s
hogy életének lábnyomai bizonyára elhalványultan, nehezen észrevehetően, de
mégis itt maradtak a körünkben.

A mindennapi ember valahogy úgy képzei el az élete fölé magasló nagy
szellemeket, költőket és művészeket, mint a csodálatos, mitológiai fénix mada-
rát, amely saját hamvaiból születik újra mindig, semmi köze a halandó világ-
hoz, és önmagát kell elégetnie, hogy újraszüléthesse. Valamiképpen Kosztolá-
nyi Dezső alakja is ilyen légneműen lebegett itt közöttünk, szabadkaiak között.
Pedig hát látható nyomai is voltak elszármazásának. Itt élt Palicson öccse,
Árpád, aki nem csengő rímekkel, de orvosi sztetoszkóppal figyelte a körülötte
zajló élet érverését, itt járt a szabadkai utcákat Kosztolányi Mariska, a Pa-
csirta és a bánat eljegyezte hűg, úgy vezetgetve szinte kézen fogva az orvos
egyik leányát, Évát, mintha saját gyermeke volna. Ismertem Évát is (ma Buda-
pesten él). Mint kislány olthatatlan szerelmet táplált a színpad iránt, s bizo-
nyára ez a színpadszeretet vitte el nagynénjét, Mariskát is a Népkör gyer-
mekszínjátzói közé, hogy vezesse és tanítgassa őket.

Igen, akkor még itt élt körülöttünk, életünk szerves részeként a Koszto-
lányi család. Palicson, a »tündéri tó« partján, a hársfaálléban el lehetett sétálni
a házuk előtt, kezet lehetett fogni velük, hallani lehetett a hangjukat, amely-

ből — közvetve — talán egy kicsit a költő hangja is szólt. Maga a költő azonban csak verssorain és regényein át lélegzett régi városával, messzire sodorta innen a tehetsége, mert hiszen ebben a csupapor városban még elégni sem lehetett igazán a költészetben. Igaz, a Naplóban rendszeresen megjelentek művei a két háború között is, elvégre régi barátság fűzte Fenyves Ferenchez, akivel annak idején együtt szerkesztették a fogház foglyai által sokszorosított kis diáklapot, az Előret, amelynek »alaptökéje« — mint Fenyves Ferenc írta meg egy visszaemlékezésében — arra volt jó, hogy a diák Kosztolányi megismerje segítségével a testi szerelem első gyönyöreit. Igen, kis karcolatai és versei szinte hétről hétre napvilágot láttak a Napló hasábjain, ha általában csak másodközlésben is, de ő maga a két háború között már nemigen járt Szabadkán.

Igaz, kivétel azért akadt. 1923 szeptemberében például hazalátogatott, hogy részt vegyen ő is a húszéves érettségi találkozón, és ebből az alkalomból szülővárosának kulturális körei még arra is felkérték, hogy lépjen fel egy matinén az akkori Korzó Moziban. A Hírlap 1923. szeptember 15-i számának 6. oldalán így jelenti be ezt az örömteli vendégszereplést:

»Kosztolányi Dezső matinéja Szuboticán. E hó 16-án Kosztolányi Dezső, a kiváló magyar költő matinét tart Szuboticán, a Korzó-moziban. A matinét dr. Popovics Milivoj beszéde vezeti be. Reiter Ilonka szerb és magyar dalokat énekel, Kosztolányi Dezső szabad előadást tart, Kosztolányiné Harnos Ilona szerb, angol, francia és orosz költők verseit szavalja és végül Kosztolányi Dezső a saját verseit és műfordításait mutatja be. A matinéra, amely délelőtt fél 11 órakor kezdődik, háromszáz 25 dináros jegyet bocsátottak ki. Jegyek péntek reggeltől kezdve válthatók a Korzó mozi pénztáránál.«

A matinéra azonban mégsem került sor. A Hírlap három nap múlva, szeptember 18-án ugyanilyen kis hírben jelenti, hogy bétiltották, bár »a rendőrség megadta az engedélyt az előadás megtartására és a jegyek árusítását is megkezdték«. Valakinek azonban nem tetszett az élvonalbeli magyar költő szereplése, ezért aztán »vasárnap délelőtt Kosztolányi Dezsőt megidéztek a rendőrségre, és közölték vele, hogy az engedélyt a rendőrség visszavonja. A rendőrhatalomságnak ez az intézkedése a városban sok kommentárra adott okot.«

Kosztolányi tehát nem találkozhatott személyesen azokkal, akik innen, szülővárosából büszkeséggel figyelték költői pályájának meredek felfelé ívelését. Az újságíró azonban megragadta az alkalmat, és rövid beszélgetést folytatott vele, s a kis interjú meg is jelent a Hírlap 1923. szeptember 16-i számának 5. oldalán. Sajnos, ma nekünk vajdaságiaknak nem sok hasznunk van ebből a tudatból: a szeptember 23-i szám ugyanis nincs meg a Szabadkai Városi Könyvtárban, s bár a Matica srpska könyvtárban fellelhető a gyűjteményben, ez sem sokat jelent, mert durva kezek vigyázatlanul kitépték ezt a lapot, úgyhogy csupán a szöveg egy kis részlete maradt meg a beszélgetésből — csonkán, mondattöredékekben, amelyekből csak következtetni lehet itt-ott, hogy szó volt a »húszéves találk«-ozóról, hogy az újságíró »reggelinél ta«-lálta a költőt, hogy beszélgetésükben felmerült A »bús férfi« és A sze-»gény kis«-gyermek panaszai című versciklusa is. Maga az írás azonban ezektől a csonka szavaktól nem válik teljességében érthetővé. Aki olvasni akarja teljességében a beszélgetést, bizonyára a budapesti Országos Széchenyi Könyvtárba kell ellátogatnia, ott talán megvan a teljes Hírlap-szám is.

Kosztolányi tehát részt vehetett ugyan az érettségi találkozón, látogatása azonban mégiscsak félig sikerült, mert a matiné elmaradt. Mert hát a régi magyar nacionalizmus szította szláv nacionalizmus nem tudott megbékélni azzal a gondolattal, hogy efféle szellemi táplálékban részesülhessenek az itteni magyarok. És erről önkéntelenül is az jut eszembe, hogy az Életjel most március 24-ére emlékeztet készítője a Szabadkáról elszármazott költő születésének kilencvenedik évfordulója alkalmából. És ez nem is az első Kosztolányi-emlékest. Tizenöt esztendővel ezelőtt, 1960. március 28-án az előadás bevezetőjét özv. Kosztolányi Dezsőné írta, szerepelt az est keretében dr. Kosztolányi Árpád is egy írással — a költő születésének megünnepeelt 75. évfordulója alkalmából; aztán öt év múlva, 1965. december 20-án *Az ismeretlen Kosztolányi* emléket idézte újra az Életjel, 1969. június 9-én pedig Kiss Ferenc, az ismert Kosztolányi-kutató tartott előadást *Szabadka és a Kosztolányi-regény* címmel a *Pacsirtáról és az Aranysárkányról*.

Apró, nem is anyagi, csupán szellemi lábnyomok, de a költő lábnyomai, amelyek emlékeztetnek arra, hogy valaha életes valóságában is itt járt a szabadkai utcákon, itt írta első verspróbálkozásait, itt is jelentette meg őket, és szellemében azért soha nem is szakadt el teljesen szülővárosától. Már sokkal realisabbak, valóságizűbbek azok a nyomok, amelyek néhány, eddig a nagyközönség előtt ismeretlen fénykép révén kerülnek most az emlékezés előterébe a költő fiának, Kosztolányi Adámnak és dr. Milkó Aurélnak, Milkó Izidor fiának emlékei közül, Dér Zoltán irodalmi gyűjteményéből. Többnyire régi Kosztolányi-portrék... És egy palicsi kép: Kosztolányi Karinthy Frigyes társaságában... Egy régi épület: a szülői ház, amely ma már nem is létezik, mert a város fejlesztése, az új szálloda építése szükségessé tette lebontását... A gimnázium egy régi felvétele, ahol a diák Kosztolányi első verseit faragta, és amelynek az iskolaépülettől valami Sóhajok hídja-szerű emeleti folyósóval összekötött igazgatói lakásában lakott egykor a fiatal, iskolából kicsapott költő — családjával, Kosztolányi Árpád gimnáziumi igazgatóval együtt... És egy sötét síremlék márványa: a Kosztolányi család családi sírboltja. Itt nyugosznak az ősök: Kosztolányi Jánosné Filácz Verona, a dédanya, aki 1873-ban, hetvenhárom éves korában távozott az élők sorából; és a nagyszülők, Kosztolányi Ágoston, a nagypapa, feleségével, született Kádár Rózával együtt; és Árpád, az apa, meg Árpád az orvosöcs és a bánat eljegyezte húg, Mariska... Elköltözött Szabadkáról a Kosztolányi család... Ki a föld alá, ki messzi idegenbe. Már csak ezek a régi képek emlékeztetnek rájuk. És magára a költőre egy miniatűr és egy nagyobb mellszobor, amelyek — igaz — ez idő szerint csupán egy magánlakás könyvtárszobáját díszítik: Almási Gábor Kosztolányi-szobrai.

Ja és még valami! Palics!... A ma Csipkerózsika-álomba merült, de bizonyosan újjáéledő Palics, a réginél még tündéribb tóval. Ennek a ma üres tömedernek a partján, a főbejárattól a nagyvendéglőhöz vezető út végén egy régi díszkút. Igaz, ma már csupán valami palicsi emléktábla szerepét tölti be, de ebben a formájában is besorolható Kosztolányi Dezső, a költő Szabadkán visszahagyott emlékeztető lábnyomainak szerény sorába. A költőt ugyanis megihlette a »tündéri tó«, és meg is énekelte — például *A szegény kislgyermek panasza*inak lírai ciklusában. Ennek a ciklusnak hat sorát bevésték annak idején az említett díszkút egyik oldalára is. Igaz, a történelmi változások nyomán keletkezett félreértések és félremagyarázások következtében az idők során el-tüntették ezeket a bevésített verssorokat. A betűkkel együtt azonban nem fosz-

lottak szét a zengő sorok, s az egykori díszkút mai formájában is hirdeti Kosztolányi Palics-látásának és Szabadka-szeretetének magas hőfokú költői szárnyalását — az emléktábláról eltűnt, de az irodalomban halhatatlanná vált sorokban is:

»A tó, a tó! az eleven poézis,
fölötte az ég — s összefoly a két víz —
egymásba olvad — tág gyerekszemekkel
föl-fölmeredve nézem néma reggel.
A tó, a tó! a messzeség! hahó,
a messzeségbe elvisz egy hajó.«

TOLNAI OTTÓ

KÉT TENISZÜTŐ

1.

árvacsáth

kifutottunk a tisztásra

lesz méz

lesz méz

egy-egy ideges mednyánszky-bokor

és árvalányhaj

ó

árvalányhaj

térdre buktam

és simogattam

a föld haját

égő lányhaját

a lány földhaját

simogattam

ó

árvacsáth

árvacsáth

földhaját

simogattam

majd felnéztem

s láttam körül

hajból font fészkekben

repedező smaragdokat

lányhaját gyújtani érkező égő égitesteket

égő lányhaját legelni érzézők agancsait

égő

égiek

pikkelyes dög-diszkosz puffan

nincs többé tó

a bácska-y tó

szén ír

idill-t

bodogság · bodogság
így középen ponttal
avagy óriás karbunkulussal

lesz méz
lesz méz
jimenéz

a homok megkötetett
megkötetett rég

árvacsáth
árvacsáth
gyémánthajszálad vág
vág égő tükröt
vág égő ablakot

árvacsáth

kifutottunk a tisztásra
megkötetve
kifutottunk a tisztásról
megkötetve rég

ó
árvacsáth
fehér cipőid egymást rugdossák

ÉS: ez a tánc.

meztláb
árvacsáth

2.

gugakereszt

»Merre csörög a dió? Semerre.«

(Kosztolányi)

nyakkendője helyett
mely akár egy zöld kardiogram olyan volt
arany és citromsárga
de duzzadt csokor is volt
versedben majd
ó a majdvers
mely akár egy kosztolányi-költemény lesz
például piros paprikát emlegess

kereszt gugámon
gugakereszt kosztolányi-élményem első bőrjele
az agg öcs kétszer lecsapó rozsdás scalpele

csüngő paprikafűzér mézsmellkasán
mert mézász ő
nyakában édespaprika-koszorúval
mész is
meg ász is
cosntgaudi
hetyke paprikatornyokkal a szikes rónán
s a nap
mely akár az elmebajos lány csókja
örök seb
ökörzem
és oroszlánordítás (a budapesti állatkertben)
és happy end
kosztolányi-költeményedtől kezdve majd
minden versed
happy enddel végződjön
boldogság · boldogság
így középen ponttal
avagy óriás agg falloszokkal teli
paradicsommal
mert mi más is lenne az édenkert
írta bátyám
mint tormával szögezett homok
s lendl a útmutatás az állatok kitöméséhez
című könyvét kérte schönaichban keltezett levelében
s itt következék a költemény
mely nem következik
miért is következne
semmiért
következzen hát a semmiért
csörögjön a dió
csörögjön semerre
nőjön a fa
nőjön semerre
röpüljön a varjú
röpüljön semerre
röpüljön semmiért
röpüljön csőrében a semmivel
gugakereszt légjelem
gugakereszt vízjelem
gugakereszt nem-jelem
semerre semerre
semmiért semmiért
kárógás
kárógás mindenütt
kárógás mindenért
s itt következék a költemény
a tormával szögezett homok

3.

Ötéves koromban egy pirosan izzó, áttetsző daganat nőtt jobb felől az államon: guga.

Még ma is pontosan érzem gyöngytyúktojás-formáját ujjaim között, még ma is hallok benne az elviselhetetlenné fokozódó fájdalom ketyegését, ütéseit, közelgő robbanásait. Elvittek az orvoshoz. Néhányszor jártam nála a főutcán, a Viktória fényképészszalon mellett. Igen, valahogy azok a nagy esküvői fényképek — amelyek később idiotikusnak tűntek, most pedig mindinkább anyagiakká lesznek számomra ismét — elválaszthatatlanok az egésztől. Kosztolányi Árpádnak hívták; lányait jól ismertem a strandról, ciklámenszín fürdőruhájukon erős szörzet ütött már át... Kosztolányi esténként zseblámpával járta a várost. Mi sem természetesebb, mondhatnánk, mint zseblámpával járni a sötétben. Igen, de nem felénk, felénk egyedül csak őt láttam lámpával az utcán. A fekete zseblámpa valami idegenséget kölcsönzött neki: lámpára volt szüksége, hogy közlekedni tudjon közöttünk. Még ma is, ha ezt a szót hallok, vagy mondom: mizantróp, dr. Kosztolányi sötét arcát látom, jóllehet semmit sem tudtam róla és ma sem túl sokat — Csáthtal lakott egy időben... Elvittek gugámmal hozzá.

Látom nagy-nagy rezgő kezében a kést a lámpa felett kormosodni, izzadni. Kivágta.

— A költő öccse — mondta valaki az utcán — kivágta gugáját.

Az a kormos, izzó kés keresztalakban vágta belém a különös, azelőtt sosem hallott szavakat: guga, költő...

Ültünk a füves árokparton, vagy a nagy gesztenyefák alsó, vastag ágain és vártuk a szabadkai vonat utasait. Meleg volt. Por. Csönd. Nem voltunk fáradtak, álmosak, mégis, akár a vadállatok a hosszú-hosszú lesen, szinte aludtunk...

Sokszor megtörtént, hogy csak egy utas érkezett Szabadkáról Kanizsára: egy csúnya öregasszony, talpig feketében, púderba mártott fejjel, nagy fekete bőrornddel. Nem is a csúnyaság a pontos kifejezés, hiszen az egész jelenség inkább az idegenséget, az idegenség csúnyaságát, rútságát jelképezte számunkra. Néha, ha zajongni kezdtünk, lassan felemelte nehéz tekintetét felénk a fára. Egy szomorú gorilla nézte a csipogó makimajmok fűrtjét.

— A költő húga — mondta valaki —, a költő húga gorilla.

Guga, költő, gorilla...

Az elviselhetetlen fájdalom, az idegenség elviselhetetlen rútsága.

Egy ilyen spirituális élet-életmű kellett, mint amilyen Kosztolányi Dezsőé, hogy e szavakat s általában a szavakat (sebeket és rútságokat) küssé tojásdadabbá (gyöngytyúktojás-forma, irtam az előbb!) görgesse-pörgesse, küssé könyyebbé, küssé szebbé tegye számomra...

4.

Ott voltam, mert éppen Szabadkán laktunk 1972-ben (úgy látszik, gyerekeinknél is megisméltődött a szabadkai intermezzó, mint nálam családunk nagy krízisekor — hogyan is tudta kiegyensúlyozni azt a szörnyű billegést apám?), amikor lefolyt a romlott, sűrű paradicsomlé a Palicsból. Romlott, dögölt vért is mondhattam volna. Ott álltam száraz tónak nedves partján.

Az emberek beszaladtak a sárba és kapkodták a még ficánkoló halakat a nagy műanyag zsákokba. Egy agg festő (alumínium csövön lélegzett), felállította állványát, s nyugodtan festette a fáradt, mind fáradtabb halak között ficánkoló embereket, festette a pokoli, a paradicsomi látványt... Apám mesélte, hogy ő is telerakta hallal a kocsi csomagterét és otthon megfürdette őket a Tiszában.

Ott álltam, mikor végképpen kiürült a tó, ki a környék. Mintha csak a levegőt is lecsapolták volna a parkról, s már mindannyian alumínium csövön keresztül szívnánk a levegőt. Búzlott a környék. Nem értem a halakhoz, mint apám, de búzlóttam én is.

Ott álltam, s a tó közepe felé két rönkre lettem figyelmes. Sokáig néztem őket, majd, magam sem tudom, miért, elindultam irányukba. Talán azért, mert miután a vizet és a halat eltávolították, úgy gondoltam, ami ottmaradt, az már az enyém, amit az emberek és a gépek otthagytak, azt nekem hagyták ott.

A leégett nádasban, a megszenesedett sástorzsák között dagasztottam a sarat, kezdetben még ügyelve némelyest külsőmre.

Vasmacskák talán?

Szobrok?

Ahogy közelebb másztam, már úgy éreztem, az alumínium csövön légző festő vásznán mászok, két emberalakot, két sárral tapasztott, különös pipiskedő pózban megkövült emberalakot láttam, 3—4 méterre egymástól.

Egykor fehér ruhában, fehér cipőben lehettek.

Egyik helyen még szépen látszott a ruhák fazonja, a másik helyen pedig be lehetett látni a csontváz belsejébe, ahol egy pillanatra úgy tűnt, bagoly vagy varjú fészkel. Magasra emelt kezükben moszatos teniszütők...

Már kifelé igyekeztem, amikor hirtelen visszafordultam.

Kosztolányi és Csáth?!

Lehetséges, dűnnyögtem nyakig a sárban, hiszen ha rájuk gondoltam, mindig teniszezni láttam őket Palicson, és most, hogy minden lecsapoltatott, természetes is, hogy valóban megpillantsam őket.

Magasra emelt teniszütőjük között a nap...

És most már, mondtam valakinek a parton (régii nagy novellatémámra gondolva), csak rendbe kell hoznom a ruhájukat (a bagoly, a varjú benn is maradhat) és megmozgathatom, megszólaltathatom őket a fenyves mögötti vörös salakpályán, hiszen már Ismerek mindenkit a közönség közül is.

Kosztolányi Dezső és Csáth Géza aznap délelőtt érkeztek Pestről és első útjuk a rekethúrozó mesterhez vezetett...

KOSZTOLÁNYI LEVELEZÉSÉBŐL

Kosztolányi levelezéséből az elmúlt évek során Dér Zoltán (*Fecskelány*. Forum, Újvidék, 1970; *Negyvennégy levél*. Életjel Miniaturók 21. Szabadka, 1972) és Kiss Ferenc tett közzé kisebb-nagyobb tömböket (Irodalomtörténeti Közlemények. 1972. 3.) Ezek közül azonban csak a *Fecskelány* címen ismeretes Hedda-levelezés alkot értékben, gazdagságban és koherenciában ahhoz fogható. mint a Belia György által gondozott Babits—Juhász—Kosztolányi levelezés emlékezetes gyűjteménye (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959). Az utóbbi megjelenése óta ugyanis a levelek módszeres kiadásának munkája megállt, s ami megjelenik, vagy válogatás egy időszak, egy kapcsolatkör terméséből, vagy a filológusbúvárokodást szeszélyesen honoráló lelet.

S ez a szeszélyesség nemcsak a levelek publikálásában észlelhető: az életmű egésze került olyan helyzetbe, hogy az olvasónak szüksége van rá, de a tudomány még nincs felkészülve a kritikai kiadásra. Ebből ered, hogy az *Összegyűjtött versek* új kiadásai már a Kosztolányi által mellőzött költeményeket is tartalmazzák, s az 1935-ös kiadás (*Kosztolányi Dezső összegyűjtött költeményei*. Révai) rendszerét szeszélyesen fellazítva gazdagítják ugyan a képet, de össze is kuszálják. Pedig zavart, félreértést már az 1935-ös kiadás is okozott. *A bús férfi panasza*inak 1924-ben megjelent gazdag anyagát például egészében háború utáni termésnek mutatta, holott egy része a *Kenyér és borban* (1920), másik része a *Mákban* (1916) már megjelent. A versből a korra könnyedén következtető cikkírókat olykor kínos melléfogásokra ragadtatja ez a kronológiai pontatlanság.

A posztumusz kötetek új kiadása szintén sanyol az átmeneti helyzet nehézségeit. Réz Pál, az új sorozat avatott szerkesztője a Nyugat által kiadott s Illyés Gyula bevezetőivel ellátott kötetek anyagát lelkiismeretes kutatómunkával kiegészítette, felgazdagította. A háború idején írott cikkek zömét azonban ki kellett hagynia, s így ez a kiadás sem lehetett teljes. Külön probléma, hogy az *Ábécé* már korábban megjelent pontosan úgy, ahogy annak idején a Nyugat kiadta, de a mostani szép kötetek egész sor olyan esztétizáló, illetve ars poeticaszerű írást tartalmaznak, melyek jellegük folytán az *Ábécé*be kíváncsnának. Nem teljes a *Bölcsőtől a koporsóig* Szabó György által szerkesztett kiadása (1959) sem: több is, kevesebb is, mint az eredeti.

S a problémákat sorolhatnánk tovább, de felesleges. A lényeg az, hogy messze vagyunk az életmű teljes és módszeres kiadásától, s így csak a hézagok foltogatására szorítkozhatunk. A levelezésre különösen érvényes ez. Amit itt közlésünk, szintén két hézagpótló levélcsoport, pontosabban szólva csoport és csoporttöredék. A Kosztolányi család levelezéséből való egyik is, másik is. Azért közöljük éppen ezeket, mert azt akartuk, hogy az anyag szabadkai vonatkozású legyen. Így esett választásunk a költő apja, Kosztolányi Árpád leveleire, aki e levelek megírása idején a szabadkai gimnázium igazgatója volt.

A kívánság nem kényszerített szegényítő szelekcióra, mert az a levelezés, mely a költő és Szabadkán élő szülei között zajlott, még ott is tudományos érdekű, ahol irodalomról szó sem esik. Mi sem hiszünk abban, hogy

a művek a családi kapcsolatok vagy a történelmi-társadalmi háttér tényeiből egyenesen levezethetők. De abban igen, hogy e tények ismeretében a rejtélyesnek tetsző szépség természete jobban megközelíthető. Különösen érvényes ez Kosztolányi műveire, Kosztolányira, aki a kor nagy eseményeit, ügyeit általában a maga személyes »családi« gondjaként élte át a legtermékenyítőben. Ha már az aytját verték, ha már a szívén kopogtattak.

Ezek a levelek erről az intim szféráról közölnek nagyon tanulságos adalékokat. Kiváltképpen a háború éveiben írottak fontosak. Ezek külön csoportot is alkotnak, már-már tömböt, amely jóval hézagosabb és kisebb ugyan, mint a Babits—Juhász—Kosztolányi-levelezés vagy a Hedda-regény anyaga, de jelentőségüket növeli, hogy az előbbi kettő ere 1914-re már éppen csak szivárog, illeve elapad, s így annak a művészi érésnek, magvasodásnak az emberi hátteréről, mely 1914 és 1919 között végbemegy, az eddig közöltek közül ezek a levelek őriznek a legtöbb adalékot. Igaz, valamennyit a költő apja írta, tehát a költő közvetlenül nincs bennük jelen. Mégsem mondanánk, hogy elsősorban művelődéstörténeti jelentőségük miatt érdemes rájuk figyelni: azért, mert a századelő Szabadka legfontosabb kulturális intézményének a vezetőjét lehet általuk közelebről megismernünk. Nem. Lehet ugyan ilyen szerepük is, de fontosabb, hogy közvetve Kosztolányi Dezső gondjairól is beszélnek. Mint minden szoros kapcsolat dokumentumaiban, ezekben is jelen van a partner. Megtudjuk, merre jár, mi történik vele, milyen betegség, milyen családi öröm és gond foglalkoztatja.

Az életrajzíró által hasznosítható adalékoknál azonban fontosabb az, amit ezek a levelek a kapcsolat természetéről közölnek. Ezek a rendszeresen érkező levelek, kimerítő és szabatos információikkal, a szülők és a rokonság életéről: betegségekről, halálozásokról, a jövedelem alakulásáról — mélyen érintették Kosztolányit. Nem is »érintették«, hanem folyton szorították, mint a kézfogás, mely hol meleget, hol reszketést közvetít. Nemcsak egy-egy regényre, — az életmű egészére is kihatott ez a melegítő és bilincset alkotó szeretet és felelősség. Hogy Kosztolányi individuális pózai mögött milyen szoros és gazdag emberi kapcsolatok rejlettek, s táplálták a nagy művekre képesítő ihleteket, abból ezek a levelek sokat megsejtetnek.

Figyelmünk természetesen arra is igen érdemes, amit Kosztolányi Árpád jellemrajzához kínálunk, amelyet jól megrajzolni Szabadka művelődéstörténete s a Kosztolányi Dezsőt felnevelő közeg miatt egyaránt érdemes lenne. Némely tulajdonsága: a gyöngédség, a fia iránti aggodalom, aztán a szándékolt elmésség, az előadás pedantériával határos szabatosága még a származtatás játékára is rávihetné a költő gyökereit kutató kíváncsiságot. Más tulajdonságai, például a fősvénységgel határos takarékoság, a hivatali kötelmek s a hivatalos rend tisztelete, ünnepélyessége, mely néhol kénetességgel határos, másként, de szintén belejátszhattak a költői jellem alakulásába: gátlások és lázadások forrásai lehettek.

Ami az 1926-ból való néhány levelet illeti, azok mind tartalmuk, mind keltezésük miatt az Itk-ban közölt levéltömbökhöz tartoznak. Ezért nevezzük őket egy tömb töredékeinek. Itteni publikálásuk mégsem szorul különösebb indoklásra, mert az a ragaszkodás, aggodalom, szeretet és felelősség, mely az 1904-ben kelt töredéktől kezdve végig áthatja ezt a levelezést, itt is jelen van. De míg a korai levelekben az apa aggodalma kísérte útjain az ormok felé igyekvő fiút, itt a fiú keze tartja, bátorítja a halál felé közeledő apát.

Azokban szigort és hézagot színlelt a fiára büszke apa, korholásban bújt meg az öröm, ezekben az elszakadás, az utolsó üzenetek remegését palástolja a derű. A szerep tehát felcserélődött, de a kötés ettől csak szorosabb lett.

Hogy a levelekben leggyakrabban szereplő személyek kik, az összefüggésekből kiderül, de itt is jelezhetjük, hogy Árpi a költő öccse: ifjú Kosztolányi Árpád; Mariska a költő húga, Ilona pedig a felesége volt. Az itt közölt levelek eredetijét a MTA könyvtára őrzi.

1.

Kedves Dezső fiam,

talán mondanom sem kell, hogy legutóbb írt leveledben közölt irodalmi sikereid nagy örömet okoztak úgy nekünk, mint az egész családnak; adja Isten, hogy az Endrődy Sándor révén kilátásban levő folytatás is bekövetkezzék a Childe Harold kiadásával együtt. A »Figyelő« beküldött száma kézzel járt, az első honoráriumot igazoló postautalvány-szelvényvel együtt.

Egyet azonban nem értek: azt, hogy előbbi leveleiddben az alapvizsgálat terminusául ennek a hónapnak a végét jelezted, most pedig decemberről beszélsz? Melyik az igazi?

Igen örülünk, hogy minden tüntetéstől távol állottatok. Elvárjuk, hogy ez okos magatok tartása ezentúl sem fog megváltozni. Ha rajtam állana, én minden politizálást és tüntetést az egyetemen a legszigorúbb büntetés terhével eltiltanék, mert az egyetem nem parlament, hanem iskola. Szinte érthetetlen dolog, hogy most is néhány stréber-vezető miatt szünetel a tanítás s nem lehetetlen, hogy valamennyien elveszítétek az egész félétet Melha Armand és Vágó Béla jóvoltából.

Nem tudom, olvastad-e a tegnapi (keddi) lapokban, hogy a főigazgató pörében a »szevetet« ellen ítélet van; a »szevetet« 500 korona büntetést fizet, ha ugyan az általa beadott föllebbezés azt többre nem emeli.

A Grószai névnapjára *nem* jöttök; így határoztuk azt Józsi bácsival együtt, mert 2—3 napra leutazni és visszamenni drága mulatság még féláru vasúti menetjeggyel is. Ezenkívül nincs is értelme, hogy december elején, tehát 2 héttel a karácsonyi szünet előtt haza jöjjetek egy olyan mulatságra, mely minden évben előfordul s mely a Grószinak többszörösen megkeresztelt (tehát baptista) bora révén nem ígérkezik vígnak. Én ugyan e hó 10.-én elküldtem folyamodásomat a szegedi üzletvezetőséghez a féljegyekért, de ezek na

(töredék 1904-ből)

2.

Édes fiam!

A budapesti lapokban olvassuk, hogy a bécsi egyetemet az ott, a rektor ellen folyt tüntetés miatt újévig bezárták. Tegnap (vasárnap) reggel kapott levelezőlapodban erről említés nincs. Édes anyád igen nyugtalan, annyira, hogy tegnap már telefonon akarta veled megbeszélni a teendőket. Tekintettel azonban arra, hogy a telefonközpontba tervezett hívás téged valószínűleg — sőt csaknem bizonyosan — nagyon felizgatott volna, lemondunk a szándékunkról.

Ekként kérlek föl tehát: írd azonnal, hogy hitelesek-e az újságoknak részben ellentmondó közleményei?

Mindnyájan várva várjuk értesítésedet s azon esetben, ha csakugyan megtörtént az egyetemi előadásoknak újévig való elnapolása (a la Reichsrath) legokosabban tennél, ha mielőbb a Staatsbahnhofra kísétálván, hozzám sietnél.

Itt küldöm a Bácskai Hírlapban tegnap megjelent és itt általános szenzációt keltett szép költeményedet. Igen örvendünk, hogy a »Virágfakadás« című

budapesti lap munkatársnak hitt föl. Különben ezt az ügyet, valamint a Bácskai Hírlap dolgát is majd itthon per longum et latum megbeszéljük.

Sietek leveletem postára küldeni, hogy mielőbb hozzád jusson és minél hamarabb megkaphassuk megnyugtató válaszodat.

Szabadka, 1904. dec. 12. hétfőn, reggel 9 óra.

Édes apád

3.

Édes fiam,

e levéllel egyidejűleg postára adtuk a te számodra az én régibb téli kabátomat. Ugyanis az Újság tegnapi (keddi) számában megütözközve olvastam, hogy vasárnap Bécsben 14° hideg volt. Mivel pedig a te téli kabátod béleletlen s mostani lakásod is 3/4 óra járásnyira van az egyetemtől, végtelenül aggódunk, hogy megfázol abban a nem ilyen nagy hidegre szánt ún. téli kabátban. Legutóbbi leveled azon sorai, melyekben tudatod, hogy alsó nadrágot és meleg harisnyát vettél, szintén azt mutatják, hogy Bécsben kegyetlen hideg van.

Édes anyáddal való hosszas eszmecsere után nekem ötlött az eszembe, hogy a régi téli kabátot (melyre nekem semmi szükségem sincs) rögtön küldjük el neked. Igen kérünk téged, azonnal húzd fel, mielőtt megkapod. Nem elégáns ugyan, de vastag és meleg s ez a fő. Ha a mostani pogány hideg még esetleg fokozódik, erre a valamivel rövidebb téli kabátra húzd fel a Hawelockot is, mely alul azt egészen elfödi. Ha szellős is az a Hawelock, mégis a kettős gallérja sokat véd a hidegtől. Tedd meg ezeket, édes fiam, a megnyugtató-sunkra, különösen most, mikor még messze lakol az egyetemtől; mert elgondolni is rettenetes, ha meghűlés révén súlyosan megbetegednél! Légy tehát óvatos, mert a nagy hideg irgalmat nem ismerő ellenség.

Türelmetlenül várjuk az értesítést, hogy mikor érkezett meg a téli kabát és mikor vetted azt először föl?

A kosarad ma estefelé indul újtára, első sorban a kabátot siettünk külön csomagként feladni, hogy az mielőbb hozzád jusson.

Tegnap este írt levelező lapomon tudattalak, hogy egészségem egészen helyre állt, hogy édes anyád is jól van s általában semmi baj sincs otthon. Csak te védekezzél a hideg ellen.

Szabadka, 1905. január 18. szerda reggel 7 óra

Édes apád

Felmondatok-e már? Legfőbb ideje, hogy a nagyon távol eső lakásból kiköltözzetek.

4.

Édes fiam,

ma 29 esztendeje aggodalommal és reménységgel vártuk a nagy X-nek a megérkezését, a tiédet. Hála a jó Istennek, reményeink valóra váltak, mert te mindig jó és szerető fiúnk voltál, vagy és — nem is kételkedünk benne — leszel is. Az elmúlt XXIX esztendő (így többet mutat) elég hosszú idő arra, hogy kipróbálja a szülők és a gyermek közt természetszerűleg létező kötelékek erősségét. És ezek kiállották a próbát, habár a szülők és a gyermek közé ékelődött egy más szeretet tulajdonosa, a feleséged, ki azonban nemcsak meg nem lazította, hanem talán még szorosabbra fűzte szeretetünk szálait. Áldjon meg a jó Isten vele együtt boldog (olvasd: hosszú boldog) élettellel, hogy még sok örömet szerezhesetek nekünk. (Látjátok, milyen önzők vagyunk!)

Ilonát már eddig is szerettük és szeretjük, de már inkább a mi lányunk lesz, ha nem feledkeztek meg arról a múltkori levélben tett ígéretről, melynek annyira örültünk, mert igazán szeretnénk már egyszer mindnyájan fölmenni hozzátok!

Még egyszer minden jót kíván mindkettőtöknek

Szabadka, 1914. márc. 28.

A p a

5.

Édes fiam,

tehát még te is újból sorozás alá kerülhetsz, mint *B* osztályú és 36 évnél fiatalabb népfőkelő és ha fegyveres szolgálatra alkalmasnak találják, kiképeznek 2 hónap alatt (januárban és februárban) és március elején a harctérre visznek! Eddig is sokat aggódtunk egyért, ezentúl kettőért kell félnünk. Pedig engem mostanig is beteggé tett ez a rettenetes háború. Szept. 29. óta éjjelenként mindig 11 óraker fél óráig tartó ideges rohamaim vannak, melyek gyors és heves szívdobogásban és belső reszketésben nyilvánulnak. A mi jó öreg Wilhelm doktorunk azóta 3-szor alaposan megvizsgált, a szív működésemet egészen normálisnak találta s az egészet idegességnek nyilvánította. Orvosszerű *validol*-t rendelt, melyből az ideges rosszulétkor 2 kis csöppet kell bevennem és erre csakhamar megszűnik a baj. Eddig 6-szor szenvedtem benne: szept. 29-én, okt. 1-én, 3-án, 9-én és 15-én mindig percnyi pontossággal álomban éjjel 11 óraker jött rám és hála Istennek, fokozatosan és kisebb mértékben.

De mi lesz akkor, ha te is elmegy oda, hol a halál naponként ezrével arat? Eddig csak öcsédért kellett félnünk, és ezután...? Szegény édes anyád náthás és köhög, a bal arcában heves fájdalmak vannak, szóval testileg-lelkileg szenvedünk.

Még az a szerencse, hogy mindnyájunknak elég sok elfoglaltságunk van, melynek során némileg elfeledjük a sok és nagy bajt; nekem az iskolával van elég (de nem túlságosan sok) vesződségem, anyád és húgod a Széchenyi-téri tartalékkórházban segédkeznek a sebesültek kötözésében délelőtt (és néha délután is), ezenkívül a gimnáziumi Reservespítalban közre működnek és kezelik a pénzt* (szeptemberben 2034 koronát takarítottak meg a jövő hónapokra!)

Írj minél előbb és ha lehet, nyugtass meg bennünket. Ilonát csókoljuk, téged is ölelünk igaz szeretettel

Szabadka, 1914. okt. 17., szombaton, reggel 7 óraker

Édes apád

6.

Édes jó Diduskám!

Tegnap elfelejtettem neked gratulálni, mi eléggé bánt. Nem tudom én szeretetem és lelkem óhaját itt úgy kifejezni mint szóval. Kívánom, hogy még 3 szor élj annyit mint most és az a szeretet fűzőn össze akkor is bennünket mint most. Kérlek még a mai napon, hogy szeress továbbra is engem és ebbe a szeretetbe neveld fel kicsi fiadat és Ilonka is szeressen engem. Nekem kellett volna adnom ajándékot a születésnapodra és kívül a végén, hogy én kérek Tőled. De igazán nem tartok szebbet és boldogabbat mint azt, ha a testvérek szeretik egymást. S ezért kértem és kérem én Tőled ezt. Minden jót édes Diduskám, egy hosszú meleg csókot küldök vedd képzeletbe, talán ezzel meg érzed nagy szeretetemet.

Csókollak

Mariskád
III. 29.

* és a főzésnél vezetik a konyha számadását.

Édes fiam,

születésednek 31-ik évfordulóján szívem egész melegével kívánom, hogy adjon meg a jó Isten hosszú, boldog élettel, hogy kedves feleségeddel fölnevelhesd az aranyos Adám babát és hogy az olyan jó fiatok legyen nektek, mint amilyen vagy te nekünk.

Anya megkapta a gyémánt függőket elég simán. De az ellentétek már megvannak. Decsyék az ő lakásukért csak évi 600 koronát ajánlottak fel, Eötvösék az övékéért 440-et, tehát összesen csak 1040 koronát; holott mi a Decsyék által lakott házrészért évi 1000 korona bért kívánunk kapni. Eötvösékétől pedig 800-at, vagyis összesen 1800 koronát. A különbség tehát évenként 760 korona. Jövő vasárnap folytatjuk a kedden megkezdett tárgyalásokat és akkor felajánlom neked, hogy Józsi bácsi és anya hajlandók megvenni a Lujza néni házrészét 30.000 koronáért, de akkor természetesen neked a házból ki kell menniök vagy annyi bért fizetniök, amennyit mi megszabunk.

A további fejleményekről értesíteni foglak.

Csókokollak téged és Ilonát mérsékelten, a babát nagyon!

1916. márc. 29.

7.

Édes fiam,

nagyon haragszom reád! Az olvashatatlanóságig pongyola írásoddal nekem is, édes anyádnak is olyan rettenetes lelki aggodalmakat okoztál tegnap (pénteken, dec. 1-én), minőket rég nem áltünk át. E nap reggelén jelentek meg itt a hírlapok külön kiadásai a herceghalomi vasúti katasztrófa híradásával és mi a te Wienből datált, de Marcheggben nov. 28-án postára adott két levelezőlapodból azt hittük, hogy te is Wienben voltál a király temetése napján és esetleg téged is érhetett a szörnyű baleset. Ezt a hála Istennek téves hitet pedig az okozta, hogy említett levelezőlapjaidból csak egyes szókat tudtunk nagy kinnal kibetűzni, de írásod fele olyan megfejthetetlen rejtély maradt még húgod előtt is, akár az egyiptomi hieroglifák. Annyit böngészhettünk csak ki odavetett betűknek nem mondható kuszált vonásokból, hogy a »király temetésén Bécsben vagyok«. Ebből pedig azt lehetett csak következtetni, hogy bevárod a temetés napját is. Elgondolhatod, milyen hatással volt reánk a vasúti baleset szörnyű híre. Én rögtön siettem telegrafálni, telefonon is akartam a Világ szerkesztőségével vagy kiadóhivatalával beszélni, de a postán kijelentették, hogy a vonal túlterheltsége miatt magánbeszélgetéseket nem közvetítenek még háromszoros díjazással sem. Így tételődtünk, vergődtünk édes anyáddal reggeli 8 órától délután 1 óráig, midőn nekem eszembe jutott, hogy levelezőlapjaidat vigyük el a törvényszéki írásszakértőhöz, aki aztán hosszas tanulmányozás után nagynehezen kiokoskodta a bennünket némileg megnyugtató ezen mondatot: »Ma utazom vissza«. De azért még mindig aggódtunk, hogy esetleg nem maradtál-e mégis Wienben vagy pedig nem utaztál-e oda a temetés napjára ismét vissza? Csak akkor oszlottak el aggodalmaink teljesen, mikor végre valahára este 6 órakor megjött a telegramra a válasz.

Én nemcsak lelkiileg, de fizikailag is szenvedtem, mert megkínzott az izgottságtól eredő ideges bal váll-fájdalmam, kegyetlenül késő estig.

Ime ez volt a következménye a hányt-vetett, gondatlan írásnak. Igazán így írni egy hírneves írónak valóságos ironia! Hiszen Adámkának írása sem kevésbé rossz és olvashatatlan mint a tied.

Még egyszer: haragszom reád

Szabadka, 1916. dec. 2.

Apa

Édes fiam,

f. évi okt. 7-én írt leveledet tegnap (10-én) kaptam meg a nagyobb részről örvendetes újságokkal. Nagyon örülünk, hogy csak a Pesti Naplónál dolgozol főlemelt fizetéssel, mert így talán kevésbé fárasztó read nézve a munka, mint két újságnál. Ilona szerződötetése is kellemesen lepott meg bennünket, csak azt nem értjük, mint honorálhatják az ő napi fél órára (este 8-tól fél 9-ig) terjedő közreműködését a Bárdos-Színháznál (Magyar Színház?) hónapoként 500 koronával?

Ami Ilona gyomor baját illeti, mi is reméljük, hogy hamar kiépül belőle. Ő még fiatal, neki nem kell annyit szenvednie mint nekem kellett, míg az áldott Jandrusik dr. ki nem gyógyított, áldja meg az Isten érte. Erről is íratok, mert természetesen ez is nagyon, a legmelegebben érdekel bennünket.

És főleg íratok sokat, nagyon sokat aranyos Ádámkánkról, aki úgy szeretne eljönni Szabadkára és akit úgy szeretnénk mi is látni, hallani, csókolni. Miért is nincs Szabadka 45—50 kilométerre Budapesttől, mint amennyire fekszik tőlünk Szeged, vagy miért nem könnyebb a közlekedés, hogy sűrűbben gyögrködhetnénk az édes babában!

Anya jobb szeme köszvényes bántalmakban szenved. Vidéky dr. (budapesti egyetemi magántanár, a háború kezdete óta itteni népfölkelő orvos) kezeli, meleg fürdőkkel, aszpirinnel, most már javulóban van, bár elég sok kellemetlenséggel jár a baj.

Annál szomorúbb szegény öreg Decsy Dezső szembaja, az egyik szeme glaukomás (zöld hályog). Vidéki dr. szerint a bal szemét ki kell venni, hétfőn (14-én) utazik föl Eötvössel másodsor Budapestre Gross dr-hoz, ki valószínűleg végre fogja hajtani az elkerülhetetlen műtétet, mely legalább megszabadítja rettenetes fájdalmaitól s talán még megmenthető lesz a másik szeme, legalább egyelőre, mert Vidéky dr. szerint ez a veszedelmes baj rendszerint átterjed a másik szemre is. Egyik csapás a másik után jár a szegény családra. A Grószí és a Deke halála, a Duda elválása, most ez a teljes vaksággal fenyegető szembaj, a közeljövőben a szodavíz palackok fémkupakjainak a hadsereg számára való rekvirálása és ezzel a szodavíz-gyártás fenyegető beszüntetése! Miből fognak akkor élni, hiszen Decsy Gyula már csak 15 ezer koronával tartozik neki a patika vételárából. Szörnyű még rá is gondolni!

Hermann dr. tegnap vette a gimnáziumi hadi kórház vezetését.

Árptól tegnap két levelet kaptunk 4-ről és 6-ikáról. Örülünk, hogy jó, talán még az eddiginél is jobb helyzetbe került, ha távol is kell még tőlünk lennie.

Csókolunk benneteket, íratok!

Szabadka, 1917. okt. 11. (Csütörtök este)

Édes apa

Édes fiam,

köszönöm mindháromotoknak a születésnapom alkalmából küldött üdvözeteket, melyek közül a távirat 11-én este, a levélben kifejezett pedig néhány nap múlva érkezett meg. Különösen kedves volt az édes, kis Ádámka gratulációja, mely egyszersmind az első komoly kísérlet az ars scribendi elsajátítására. Képzelem, mennyi vesződséggel járt az ő aranyos kacsóinak a papíron való vezetése, mert ő még most a maga módja szerint szereti a tintás tollat a papíron sine lege kalandoztatni. De ha a jó Isten éltet és megsegít bennünket, néhány év múlva majd ír az én gyönyörűségem a maga apró emberségéből is a nad-nak gratulációt vagy pedig mond csengő-bongó verset (ami még kedvezőbb lesz) Pósa, esetleg Móra vagy pedig Ballagó bácsitól, ki őt oly szépen megénekelte.

Hanem azért mégis haragszom rátok, mert ok nélkül fiatalítatok. Miért írtátok, hogy csak 58 éves vagyok, mikor ma egy hete az 59-iket töltöttem be és most már a 60-ikban gázolok. Nem vagyok én asszony, hogy akár magam letagadjak egy-két-öt-tíz esztendő az életéveimből, akár pedig örüljek annak, ha mások mondanak fiatalabbnak, mint aminő vagyok.

No de öcséd kiegyenlítette a dolgot azért, hogy ő meg a 60-ik születésnapomra gratulált Chelmből, tehát ő ismét 1 évvel öregebbnek (két bé-vel) hisz a valóságnál. Szóval mind a ketten rossz matematikusok vagytok, egyik sem tudta jól kivonni 1859-et 1918-ból, mindkettőtököt meg kellett volna buktatni az éretségin!

Azt írod, édes fiam, hogy legalább 10 évvel fiatalabbnak látszom a koromnál, habár a hajam már régen már *korom*-fekete. Igazad van annyiban, mert még, hála a jó Istennek, bírom a munkát, még ezt a háború által tetemesen fokozottat is, jókedvvel dolgozom, kedélyem megvan a régiben, sőt anyáddal és húgoddal szorgalmas mozi-látogatóvá vedlettem. Mert a szabadkai liliputi-színházba menni nincs kedvünk, inkább a mozi-kultusznak áldozunk hetenként egyszer-kétszer. Persze mi is jobb szeretnők a Modern Színpad előadásait élvezni és Ilona sikereiben gyönyörködni, de, sajnos, azt most még a jövő programjai közé kell soroznunk.

Újévkor ismét előléptem: bejutottam a VI. fizetési osztály első fokozatába, mint az elérhető legmagasabba, most 8000 korona az évi fizetésem és 4000 korona a háborús segélyem, vagyis ezzel együtt a mellékjövedelmek nélkül a lakást nem számítva hónapanként 1000 korona a fizetésem. Érdekes, hogy a 12.000 kor. évi fizetésből csak 5000-et kapok a várostól, a többi 7000-et pedig az államtól és mégis *városi* középiskola szolgálatában állok.

Hát ti édes fiam, hogy vagytok az anyagiakkal? hoz-e a ház számbajöhető jövedelmet, megy-e a törlesztés lassacskán? Nem csalódtatok-e a számításaitokban? Irj erről is valamit, mert érdekel ez is bennünket.

Édes anyádnak és testvéreinek örökségét eladtuk a »Melczér Károly Utódai« vaskereskedő cégnek 150.000 koronáért, tehát minden testvér kapott 50.000 koronát. Édes anyád már meg is kapta az őt illető rész felét: 25.000 koronát, melyet egyelőre a Magyar Hitelbank helybeli fiókjánál helyeztünk el betétként; a másik 25.000 kor. folyó évi aug. elsején lesz lefizetendő. A vevő f-évi május elsején veszi birtokba a házat, Decsyék azonban ettől számítva még egy évig ott maradhatnak évi 2000 kor. házbérért, ami természetesen már az új háztulajdonost illeti, vagy pedig nem fizetnek ugyan házbért, hanem az ő 50.000 koronájukat május elsején fogják csak megkapni. Azt hiszem, elég jól sikerült az eladás, mert az átiratás összes költségeit (kb. 12 ezer kor.) a vevő viseli, közvetítési (szenzál) díjat sem kellett fizetnünk, mert az egészet Józsi bácsi ütötte nyélbe.

Menj el kérlek, minél előbb Józsi bácsiékhoz és vigasztald meg őket nagy szomorúságukban. Én ma kondoleáltam nekik (Iaknak: Üllői-ut 121. V. 1.)

A szappanról és a lekvárról, úgy tudom, édes anyád már írt. Ezért tehát nekem főlőszleges erről a két csemegéről (mert a szappan manapság a csemegénél is drágább) bővebben megemlékezem.

Még egyszer köszönöm szíves jókívánságaitokat. Csókoljátok meg helyettem sokszor az édes-kedves babát!

Szabadka, 1918. január 18. (péntek este)

Édes apád

10.

Édes fiaim,

megkaptuk a május 21-én és júl. 7-én keltezett leveleiteket valamint az orvosi hetilap külön lenyomatát és a »Szegény kisgyermek panaszai című könyvet (ez utóbbiakat jún. 14-én). Örülünk, hogy türethően vagytok és hogy semmiben sem szenvedtek nagy szükséget, ha ugyan őszintén írtátok ezt. Né tit-

koljatok el előttünk semmi rosszat, mert ha nem vagytok egészen őszinték, még inkább aggodunk miattatok. Mi hála Istennek eddig még nem nélkülözzük a legszükségesebbeket, szerényen élünk a nagy drágaságban, de nem éhezünk, nem fázunk legalább most, mert hogy mi lesz télen, arra aggodva gondolunk. Én ugyan rendeltem 40 métermázsa fát Eötvös útján, le is fizettem érte 1750 koronát, a fődolog, hogy idején megérkezzék. Lesz-e nektek télire fűtőanyagotok? Mariska az érettségít mindenből jeles eredménnyel letette. alkalmazást azonban eddig nem kapott, mert a pénzüzetekben az üzlet pang. Nekem március óta baloldali lágyéksérvem van, május 15 óta sérvkötőt hordok, mit már megszoktam, a baj nem terjed. Anyátoknál a rövid ideig tartó, de éjjel-nappal többször jelentkező fölhevülések most is megvannak, reggelenként reumas fájásokkal a felső karokban.

Mariska teljesen egészséges, a napokban Topolyára fog utazni kocsin. Kürtessy polgári iskolai igazgatóéknak lesz párnapi vendége. Én az iskolai év végéig tanítottam a leánygimnáziumban is, most is bejárok naponta az irodába segíteni, mert munka nélkül nem tudok élni. Áprilisra nem kaptunk fizetést, de azóta rendszeren járnak illetményeink. Lakásunkban vagyunk, de az udvart és a kertet nem használhatjuk. Nagyon szeretnék látni benneteket, de ne kísérsétek meg az idejövételt, mert innen lehetetlen visszautazási engedélyt kapni, legalább még most, várni kell tehát türelemmel. Az édes baba arcképeit örömmel megkaptuk, csak a kutya miatt aggodunk; nagyon óvatosak legyetek, hogy meg ne nyalja a kezét, vagy épen a száját. Írjatok róla is részletesen, valamint jövedelmeitekről is, hogy erről is tájékozottak lehessünk. Hol étkeztek? mivel foglalkoztok? Mindent tudni szeretnénk. Ilona egészséges-e?

Szegény Mamuzsich tanár júl. 9-én hólyagvérzésben meghalt. Én tartottam fölötte a gyászbeszédet a temetőben. Skozza Zoltán is meghalt még a tavaszszal, Brenner Laci most a szt. Imre kollégiumban van.

Áldjon meg a jó Isten mindnyájatokat, írjatok mindenről, részletesen, Csókolunk benneteket.

1919. júl. 16.

Decsy József dr. és Eötvös József több úriemberrel arató munkások Vermes Károly birtokán.

11.

Édes fiam,

dec. 17-én kelt és 22-én ideérkezett leveledből rettegve olvastuk azt a nagy veszedelmet, melyben Adámka és Ilona egészsége forgott. Egy év előtt mindhármotok életét a veszedelmes spanyol-nátha fenyegette, most pedig a gyermekek réme: a rettenetes diftéritisz támadta meg másodszor a mi gyönyörűségünket, Ilonát pedig a szintén veszélyes mandola-gennyesedés. Hála a jó Istennek és az orvosok fáradozásainak — köztük öcsédnek is — most már talán teljesen túl vagytok ezeken a bajokon, ha ugyan azóta újak nem jelentkeztek.

Mert én állandóan aggodóm értetek. November és december hónapokban is igen sok napom nyomott kedélyállapotban telt el, mintha megéreztem volna a titeket fenyegető újabb bajokat. Bármennyire küzdök is ellene, úgy érzem, hogy lassanként pessimistává kell lennem. Hozzájárul ehhez nagymértékben az is, hogy immár több, mint egy év óta nem értesíthetjük egymást bajainkról gyorsan és biztosan, hanem csak hetek vagy hónapok múlva, mintha nem 175 kilométer, hanem több ezer mérföld távolság választana el bennünket egymástól. Azt meg remélni sem merem, hogy hamarosan láthatjuk egymást és szívünk szerint kibeszélhetjük magunkat, pedig annyi mondani és kérdezni valónk lenne.

Fáj a szívem, ha arra gondolok, milyen küzdelmeket kell nektek is folytatnotok a megélhetés nehézségeivel. Ha jobb falat kerül az asztalunkra, nem ehetem azt meg igazán jóízűen, mert nem oszthatom meg veletek, pedig tudom, hogy ilyenekben vajmi régen lehetett részetek. Ha a jó cserépkályhához dölve melegítem a hideg iránt újabban nagyon érzékennyé vált tagjaimat,

fázva gondolok reátok, kiknek bizonyára nincs annyi fűtőanyagotok, mint nekünk. Naponta nagyon sokszor juttok az eszembe és soha sem tudom magamat egészen megnyugtatni a felől, hogy nagy jövedelmek mellett is nem szenvedtek-e szükséget?

Hogyan vagytok a házvételkor csinált váltóadóssággal és a kommunista uralom alatt kölcsönzött pénzzel? Mi már nagyon bánjuk, hogy az egy év előtt tőlünk a váltóadósságra kért pénzt nem adtuk oda nektek kölcsön, mert ezzel benneteket is megszabadítottunk volna egy nagy gondtól és tehertől, de ezenkívül ez az általatok kölcsönként pénz is biztosítva lenne, míg most a Magyar Általános Hitelbank helybeli fiókjában elhelyezett és a forradalomkor Budapestre az anyaintézetbe felküldött egész vagyonunk kockán forog.

Az itteni fiókjában nem fizet vissza jelenleg semmit, sem a tőkéből, sem a kamatokból, mert minden azon fordul meg, hogy a kommunista uralom alatt mennyi kárt szenvedett a budapesti anyaintézet? 11.000 kor. névértékű hadikölcsönkötvényeink is Budapesten vannak a Hitelbanknál megőrzés végett letétben, ha ugyan még ott vannak! Kérlek, tudj meg ezek felől is valami biztosat és írd meg nekünk, mert az itteni fiókjában eddig hasztalan keressem biztos és határozott választ, biztató ígéretnél nem kaptam egyebet,

Én, hála Istennek most annyit kereshetek, hogy valamit félre is tudok tenni, de nagyon aggaszt, hogy mi lesz anyáddal, ha kis vagyonunk elvész az én halálom után? Öcséd eljegyzésének szívből örülünk, bár jól tudjuk, hogy egybekelésükig sok nehézség és küzdelem vár rájuk a mostani rettenetes nehéz viszonyok között. Én ma kimerítően írtam neki az itteni orvosi állapotokról és lakásvizonyokról, közöltem vele, hogy tőlünk telhetőleg mindennel fogjuk őket segíteni. Persze nagyon jó lenne, ha a Hitelbankba tett tőkénk legalább egy része is rendelkezésünkre állna ezért tehát ismételve kérlek, nézz a dolog után, mely mindannyiunkat érdekel, a legilletékesebb helyen, a központban.

Öcséd címére a napokban *postán* levél érkezett Budapestről a trieszti biztosító társulattól. Úgy látszik való a helybeli újságunknak az a híre, hogy megindult a *postai* levélforgalom Budapesttel is. Próbáld meg tehát egy nyitott levelezőlap feladását, *rövid*, csupán családi dolgokat tartalmazó közleménnyel a feladó címének pontos jelzésével. Ha ez a kért levelezőlap cenzurázottan egy héten belül hozzánk eljut, már ez is nagy haladás lesz az eddigi elszigeteltség után.

Eötvös Józsi rokonunktól kéziratban megkaptuk azt a szép költeményedet, mely az Új Nemzedék újévi számában jelent meg. Én úgy emlékszem, hogy ezt a mély érzéssel és hazafiúi fájdalommal telt költeményedet már előbb (több hónap előtt) olvastam, ha nem csalódom valamelyik helybeli lap is leközlölte. Vajjon jól emlékszem-e?

Nagyon szeretnénk benneteket látni 1 évi és 5 hónapi hosszú távollét után, de erre most még, midőn az utazási nehézségek legyőzhetetlenek, alig lehet gondolni. Várni kell tehát, míg a viszonyok jobbra nem fordulnak, s addig hitegetnünk egymást a »Földiekkel játszó égi tüneményekkel«, s bizakodnunk kell abban, ha kételkedve is, amit a »Vén cigány« utolsó versszaka mond.

Aldjon meg a jó Isten benneteket, szeressétek helyettünk is az édes-kedves aranyos babát.

Szabadka, 1920. január 7.

Szerető édes apád.

12.

Budapest, 1926. aug. 31.

Édes jó apám,

ne vedd rossz néven, hogy megérkezésünk pillanatában írt kártyám oly szűkszavú volt. Hamarosan akartalak értesíteni. Most hosszasabban írhatok egy földült, rendetlen lakásban. Nálunk is festenek, átalakítanak, két hétig kellemetlen vendég vagyok itthon s úgy érzem magam, mint te múltkor: legjobban szeretnék elköltözni. Emellett erősen dolgozom a regényemen, mely

a Nyugatban csak november közepén fejeződik be s karácsonykor jelenik meg könyvalakban. Ezért nem is rándulhatunk le hozzátok, bármennyire is vágyó-
nálak már benneteket látni. Halasszuk el a viszontlátást karácsonyra, amikor
majd nyugodtan ünnepelhetünk.

Annyi bizonyos, hogy jól nyaraltunk, alaposan kipihentem magam, erőt
gyűjtve a téli kenyérharcra. Közel sem higyjétek, hogy afféle vad bicsérdysták
vagyunk, eszünk bizony mi elég gyakran főtt ételeket is, csak húst nem. Drága
Anyikánk jó főztjére számíthatunk mindnyájan, főképp Adámka, ki sokszor szere-
tettel emlegeti az otthoni jó ételeket.

Az otthoni szomorú pörpatvart, mely szerencsére a ti diadalokkal vég-
ződött, részvétellel olvastam. Mindig lever, ha műveletlen emberekről hallok.
Nekem ebben a tekintetben elég tapasztalatom van. Úgy tekintem őket, mint
a betegeket s úgy is kezelem. Ezt ajánlom nektek is. A te okosságod min-
denesetre módot lel majd a kényes helyzetek áthidalására.

Nagyapámról megemlékeztem a halála évfordulóján. De van-e nap, mi-
kor nem gondolnék reája? Tudom, hogy ő volt az, aki engem nagyon szeretett.

Ilona szívesen és meghatóttan köszöni jókívánásaitokat. Neki eszébe se
jutott, hogy elmúlt a nevenapja. Nekem sem.

De hol maradtak leveled kedves és értékes kísérői, a verseid? Sok idő
múlt el azóta, hogy utóljára küldtél. Ne légy hűtlen a muzsádhoz.

Mellékeltlen küldök egy *Tintát* azzal a megjegyzéssel, hogy jövő héten
hatalmas vastag levelet kapsz, mely minden jóval meg lesz bévelve. Kérlek,
közöltesd Fenyvessel. Az összeget, mely Mariskát illeti, vegyétek fel s kér-
jétek meg, hogy a nekem járó felét tegye postára.

Ádám — ebben is rád ütött — azzal szórakozott vakációs napjaiban,
hogy a szavakat visszájára olvasta s olyanokat keresett össze, melyeknek
így is van értelmük. Az itteni lista jórészt az ő munkáját dicséri. Mit szólsz
hozzá? Mindannyian sokszor ölelünk benneteket

D i d e

13.

Budapest, 1926. IX. 8. d. u.

Kedves édesapám,

most már mi is kifelé megyünk a takarításból és viszonylagos rend van
lakásunkban. Szobáinkat kifestették, de nagyobb átalakítások nem történtek,
mint ahogy képzelted, pusztán ajtainkat mázoltattuk be fehérre. Azt hiszem
kedvesebb, melegebb lesz az otthonunk.

Regényem a Nyugatban november elsején fejeződik be, addig bizony
keményen kell dolgoznom rajta. Karácsonykor jelenik meg a Geniusnál könyv-
alakban. Alig várom, hogy személyesen nyújthassam át neked.

Ádámka köszöni az érdekes latin disztichont, melyet már kívülről tud.
Osztályáról még nem számolhat be, mert a viharos nyárra való tekintettel
szünetjüket az egész országban szeptember tizenötödikéig hosszabbították meg.

Nyári termésed bőséges és meglepően jó. Nekem leginkább szívemhez
szól az Őszike és az Iróasztalom egyenesen remekmű, csupa érett humor
és gondolat. A Kínrímes vigasztalás pedig játékos technikád fejlődéséről tesz
tanúságot.

Arról is örömmel értesültem, hogy hála Áрпи fáradozásának ismét rendbe
jött a szervezeted. Mindig idejekorán kell intézkedni. Ez már a koral járó
kötelesség.

Ami a háziakat illeti, úglátszik mégis a legjobb az, hogy teljesen meg-
szakítjátok velük a társadalmi érintkezést s kerültök minden összezörrenésre
való alkalmat.

A mellékelt cikkeket lehetőleg gyorsan juttassátok el Fenyveshez, közölve
vele, hogy szeptemberi tiszteletdíjamat, az ezer dinárt, még mindig nem kap-
tam meg. Vajjon az augusztusi ezer dinárt, a nekem járó főlvette-e Mariska
vagy az is még mindig a Bácsmezei Naplónál van? Ebben az ügyben is légy
szíves intézkedni, úgy hogy a két hónapra esedékes két ezer dinárt mielőbb
megkapjam. Mindnyájatokat csókol

D i d e

U. i. Elfelejtettem megírni, hogy Kedves kutyánk megkölykezett, tíz egészséges kölyke született, melyből hét megmaradt. Amennyiben Árpí öcsém számot tart egy kutyára, akár a kicsire, akár az anyjára, a Kedvesre, küldjön érte valakit, talán egy vasutast, aki hazaszállítja, nyolc-tíz napon belül szívesen rendelkezésére bocsátom.

D.

14.

Budapest, 1926. dec. 29. este.

Édes jó szüleim és testvéreim,

amint tegnapi kártyámon tudattam, pompásan utaztunk hazáig, külön tiszta fülkében, Lacika társaságában. Ez az út betetőzése volt annak a kellemes, feledhetetlen karácsonynak, melyet körötökben töltöttünk. A régi, boldog karácsonyok fényét leltem meg otthon. Hiába, akárhol járunk, csak ti nálatok van a szeretet igazi pompája, mellyel senkisésem versenyezhet. Milyen szép a ti életeitek, kik csak a szeretetnek éltek. Még egyszer: köszönjük. ezerszer köszönjük a kedvességteket, nektek is, Árpí öcsémnek, Terinek is.

Pucika hangja még fülünkben cseng s próbáljuk utánozni, sikertelenül. Ezt az eleven, édes muzsikát nem lehet lekótázni. Jellemezni sem lehet, hogy milyen bájos. Látni kell őt. Irigyellek is benneteket, hogy naponta vele lehettek.

Ádám már a vonatban jóllakott a hazai dolgokkal s itthon este fölbontotta édesanyjával a barackbefőtöttet is. Veszekedett velünk. Azt mondta, hogy az ő gyomra a nagyanya konyhájára van berendezve (szórol-szóra így). Ma délben pedig a diétás savanyú-tüdőre ugyancsak fintorgatta orrát. Időbe telik, míg majd hozzászokik szanatoriumi kosztunkhoz.

Mi ujság otthon? Irjatok, minél előbb. Csöndes-e a ház a pesti zajongó kenyérpusztítók után? Nagyapa bevonult-e a »tanulva szobába«? Árpika gyakran jár-e hozzátok? Ugy folyik-e a ti kedves, megható életeitek, mintahogy mi színről-színre láttuk?

Mindnyájan arra kérjük a drága Nagyapát, hogy derüljön fel. Ne akarjon mindenáron beteg lenni, mikor mi és orvosai meg vannak vele elégedve. Ha pedig olykor-olykor elszomorodik, akárcsak legidősebb fia és képzelődik, panaszkodják Anyikának, mint legidősebb fia tette, mikor ideges volt, vagy írja meg kétségeit versben s az aggodalom nyomban elmúlik. Ez a legjobb orvosság. Probatum est.

Ma postára adattam a Ma Este karácsonyi számát,* a Színházi Életet, mely költeményemmel foglalkozik, valamint Arany János kisebb költeményeit, melyeket Nagyapának küldök. Ez a bölcs, nagy költő bizonyára megvigasztalja őt, ha hébe-hóba elborul különben ragyogó kedélye. Az Aranysárkányt nyújtásatok át, üdvözlétemmel együtt házigazdánk feleségének.

Sietek postára adni leveletemet, hogy még ma éjjel elmenjen. Két nap múlva újév. Mindnyájatoknak boldog, nagyon boldog újévet. Ha tivoliztok, gondoljatok reánk, kik végtelenül szeretünk benneteket:

D i d e

A Tintát mellékelem.

Édes jó Anyikám —

rettentő éhesen érkezünk meg, úgy hogy még az este mindent befaltunk. Itthon minden rendben volt, hála Istennek. — Az otthoni Jézuska aján-dékainak még csak most örülök igazán.

Mindnyájatoknak boldog újévet kívánok. Ádám már alszik, különben ő is írna, de majd ír. Pucikát külön ölelem a tükörszemű Ilonka

Titeket pedig mindnyájatokat forrón csókollak

IVÁNYI ISTVÁN

VISSZAEMLEKEZÉSEM ÉLETEM FOLYÁSÁRA

(Önéletrajz)

Ez a röpke életrajz — amely egyben nagyon szerény hangú, őszinte és igaz vallomás — Szabadka szellemtörténetének első jelentős szárnypróbálgatását tárja elénk. Egy ilyen határtalanul önzetlen, az áldozatos munkától még a legmostohább körülmények között sem visszariadó lélek egyszerűbb hangvétellel talán nem is tudta volna megírni élete történetét.

Ritka érték ez a szerény kis könyvecske, mert intim fejezetéből nem csupán Szabadka város története írójának életrajzával ismerkedhetünk meg, hanem apró, részletekbe is bocsátkozó fejezetei mögül kirajzolódik a századforduló előtti és a századforduló kisvárosi polgári társadalmának életrajza is. Iványi István talán éppen azért írta meg egy tanár ember mindennapjait, hogy ezekben a kortörténeti képekben — ha nem is elmélyülő elemzéssel, csak a társadalmi osztályok határvonalait érintve — fölfedje azt a filiszteri közönyt, a dzsentri vagy parvenü köröknek azt a közönyt és zárkózottságát, amely a szellemi élet kibontakozásának szinte megkövesedett akadályja volt.

Iványi István nem riadt vissza ezektől az elháríthatatlannak látszó akadályoktól. A kezdeményezések embere volt. Mindig újabb és újabb vállalkozásokkal igyekezett feltörni a terméketlennek minősített szabadkai ugart, mert hitte, hogy ebben a felszínes jóléttől tespedő városban is lehet emberi összefogással olyan testületeket létrehozni, melyeknek nem a kártyacsata és a dáridó a kiélési formájuk, hanem az, hogy széles és szabad munkaterületeket biztosítsanak a művelődési tevékenységek számára. Ezek közé a kezdeményezések közé tartozott a kaszinó, a közkönyvtár, a történelmi társulat, a monográfiai bizottság, a szabad líceum, amelyeknek megalapítását a teljes embert követelő tanári munka mellett is elsőként ő javasolta a város vezetőinek, s volt annyi ereje hozzá, hogy a gáncsoskodások és abban a korban a mi vidékünket annyira jellemző nemtörődömség ellenére is megvalósítsa terveit. Egy élet árán annyi értékes adatot gyűjtött össze, amennyit előtte itt senki nem tudott fölmutatni.

Kár, hogy korán bekövetkezett vaksága megszakította tevékenységének, terveinek azt a sokat ígérő sorát, melynek folyamán a még érintetlen szellemi, közművelődési területeket akarta feldolgozni Szabadka és a környező városok, helységek számára intelemnek. Mert itt csak kemény, küzdelmes munkával lehetett a nyomtatott betűnek, a könyvnek, a folyóiratnak befogadó és minden törekvésében támogató olvasóközönséget toborozni.

Egy élet így — még mielőtt minden vállalkozását valóra váltva teljesen befejeződött volna — élve kihuny. Önéletrajza csöndes elhallgatással zárul, de életműve annál termékenyítőbben élt tovább, és munkatársainak jóvoltából a szellemi élet itt is otthonra talált és európai hírű költőket, írókat, kritikusokat nevelt az irodalomnak.

A 68 oldalas, 16 értékes dokumentumot közlő könyv előfizetési ára 5, bolti ára pedig 6 dinár.

MEGJELENT AZ ÉLETJEL KÖNYVEK 5. KÖTETE

CSÁTH GÉZA

ÍRÁSOK AZ ÉLET JÓ ÉS ROSSZ DOLGAIRÓL

(Kritikák, cikkek, karcolatok)

Mikor Csáth Géza novelláinak gyűjteménye, *A varázsló halála* 1964-ben megjelent, az olvasó épp csak gyaníthatta, hogy e különös elbeszélések szerzője más műnemekben is fontosat alkotott. Illés Endre nagyhatású előszava is figyelmeztetett erre. Arra, hogy Csáth Géza Bartók megértésében, a modern képzőművészet tendenciáinak fölismerésében is megelőzte kortársait.

Ezt a figyelmeztető »előrebecslést« azóta olyan kötetek igazolták, mint a drámákat tartalmazó *Hamvazószerda* és zenei cikkeinek gyűjteménye, az *Éjszakai esztétizálás*. Ezek a könyvek nemcsak igazolták a várankozást, hanem új kíváncsiságot is szítottak, hiszen aki ennyi területen otthonos, arról joggal föltételezhető, hogy más kísérleteiben is figyelemre méltót alkotott. Bekövetkezett, ami jelentékeny művek utóéletében általában történni szokott: napirendre került a teljes mű megismerésének igénye.

S a kutatás, mely egyben-másban meg is előzte ezt az igényt. ismét gazdag anyagra bukkant. Van ebben az anyagban, ami talán csak arra jó, hogy a mű egészének hézagait kitöltse, hogy egy-egy vonást a szerző arcképén biztosabban lehessen általa kirajzolni. A lelet zöme azonban önmagában is értékes és méltó ahhoz a tehetséghez, melyet a novellákból és a zenei tárgyú cikkekből ismerünk. Jelentőség dolgában persze nem érnek föl a legjobb elbeszélésekhez, de a természettudományos szemlélet, az orvosi kultúra és a korszerű világnézet összeforrottsága folytán így is lényegesen fölülmúlják a kor átlagpublicisztikáját, s abban sajátos jelleget képviselnek.

Sajátos réteget alkotnak az életművön belül is, mert közvetlenebbül tükrözik Csáth napi gondjait, az aktualitást. E tulajdonságaik révén lehetnek hasznosak az író esztétikai szemléletét motiváló tényező-kutatói számára, s forrásul szolgálnak az egykori Szabadka kulturális életének megismeréséhez is. A Nyugat-nemzedék eszméi, igényei szembesülnek itt a korabeli Szabadka viszonyaival. A klasszikussá távolodó művészt a mindennapok áramában láttatják ezek az írások, képet adnak műveltségének terjedelméről. Olyan képességekről is, melyek talán még az író őszinte tisztelőit is meg fogják lepni. Annyi bizonyos, a torzóban maradt élet szomorú tényével szemben ezek a cikkek egy teljességre törekvő alkotót reprezentálnak. Művészt, aki a művészetben inneri tényekkel, problémákkal szoros kapcsolatban élt, a kor eleven sodrásában, cselekvő részeseként annak a történelmi folyamatnak, melynek emberi titkait íróként kutatta.

A több mint hetven írást tartalmazó, 340 oldalas, vászonkötésű könyv előfizetési ára 30 dinár.